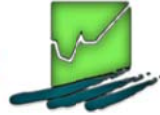

Mazowsze.
serce Polski

Krajowa Sieć
Obszarów Wiejskich

„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie”

Ekspertyza opracowana przez

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej - Państwowy Instytut Badawczy
Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020,
Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

Operacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach schematu II Pomocy Technicznej
„Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich” Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020

Spójność społeczna na obszarach wiejskich - analiza i praktyczne wskazania

Autorzy:

dr hab. Barbara Chmielewska, prof. IERiGŻ (kier.)
dr hab. Julian Krzyżanowski, prof. IERiGŻ
prof. dr hab. Józef Stanisław Zegar
mgr Tomasz Zegar

*(umowa nr 87/UMWM/05/2019/RW-D-III zawarta w ramach Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich
w dniu 27 maja 2019 roku)*

Warszawa, październik 2019

Spis treści

	Strona
Cel zrealizowanej operacji ..	5
Wprowadzenie ..	7
1. Akty prawne i Fundusze Unii Europejskiej realizujące politykę spójności ..	13
1.1. Ewolucja polityki spójności Unii Europejskiej ..	16
1.2. Realizacja polityki spójności przez Wspólną Politykę Rolną UE ..	17
1.3. Spójność społeczna ..	18
2. Pojęcie jakości życia i jej podstawowe determinanty ..	19
2.1. Dochody gospodarstw domowych podstawową determinantą jakości życia ..	23
2.1.1. Porównanie dochodów wieś-miasto ..	28
2.2. Poziom i struktura wydatków gospodarstw domowych ..	33
2.2.1. Porównanie wydatków wieś-miasto ..	35
2.3. Wyposażenie w infrastrukturę techniczną oraz sytuacja mieszkaniowa ..	38
2.4. Terytorialne zróżnicowanie zmian jakości życia ..	40
2.5. Subiektywna ocena sytuacji ekonomicznej i społecznej gospodarstw domowych ..	43
2.5.1. Wyniki badań ankietowych oraz analiza SWOT ..	47
3. Rodzinne gospodarstwa rolne w tworzeniu miejsc pracy i źródeł utrzymania ..	52
3.1. Uwagi wstępne ..	52
3.2. Miejsce rolnictwa mazowieckiego w rolnictwie kraju ..	54
3.3. Gospodarstwa rodzinne według typu gminy ..	58
3.4. Gospodarstwa rodzinne według typu społeczno-ekonomicznego ..	63
3.5. Gospodarstwa rodzinne a obszary wiejskie – jaka perspektywa? ..	68
4. Ryzyko ubóstwa i wykluczenia społecznego ..	71
4.1. Zagrożenie ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w poszczególnych krajach UE (w różnych przekrojach) ..	74
4.2. Ubóstwo w Polsce ..	79
5. Nowe kwestie społeczne, wynikające ze zmian demograficznych w UE ..	81
5.1. Zmiany demograficzne w Polsce i w Unii Europejskiej ..	82
5.2. Zmiany demograficzne w województwie mazowieckim ..	86
5.2.1. Zmiany liczby ludności w województwie mazowieckim i ich przyczyny ..	87
5.2.2. Proces starzenia się mieszkańców województwa mazowieckiego ..	91
6. Zmiany demograficzne odzwierciedleniem głębszych procesów społecznych ..	96
6.1. Europejski Filar Praw Socjalnych ..	99
6.2. Opieka nad seniorami – wyzwaniem współczesnej i przyszłej polityki spójności ..	103
6.3. Opieka długoterminowa ..	105
6.4. Gospodarstwa opiekuńcze odpowiedzią na potrzebę ekonomiczną i społeczną ..	108
6.5. Aktywizacja społeczna ..	114
7. Metody wzmacniania spójności społecznej na obszarach wiejskich ..	117
7.1. Polskie strategie rozwoju a spójność społeczna na obszarach wiejskich ..	120
7.2. Przykłady wzmacniania spójności społecznej na obszarach wiejskich ..	123
Podsumowanie ..	128
Spis literatury ..	133

Cel zrealizowanej operacji

Podstawowym celem zrealizowanej operacji pt. *Spójność społeczna na obszarach wiejskich – analiza i praktyczne wskazania*, było opracowanie wieloaspektowej ekspertyzy. Badania wskazują, że społeczeństwa polskie i europejskie cechuje heterogeniczność jakości życia, którą determinują głównie sytuacja dochodowa ludności, pozycja na rynku pracy oraz procesy demograficzne. Zasadniczym problemem i wyzwaniem jest już m.in. starzenie się społeczeństwa. Wdrażanie unijnej polityki spójności skutkuje wprawdzie ograniczeniem ubóstwa i alienacji społecznej, ale nadal utrzymują się znaczne dysproporcje jakości życia między krajami, regionami, czy grupami społecznymi, a w niektórych dziedzinach są nawet znaczne. Wyzwaniem, a może nawet obowiązkiem społeczeństw jest wzmocnienie spójności społecznej i poszukiwanie praktycznych rozwiązań adekwatnych do miejsca i czasu, a jednocześnie realnych do wdrożenia.

Za potrzebą opracowania ekspertyzy przemawiało przede wszystkim duże znaczenie ekonomiczne i społeczne spójności na obszarach wiejskich. Konieczność wyrównywania szans edukacyjnych i zawodowych młodego pokolenia „na starcie”, rozszerzenie usług i ułatwienie dostępu do nich, zwłaszcza z zakresu edukacji i ochrony zdrowia, w tym usług opiekuńczych, promowania aktywnego i zdrowego starzenia się, łagodzenia problemu zróżnicowania jakości życia rodzin w zależności od podstawowego źródła ich utrzymania, co często jest przyczyną wykluczenia społecznego osób w różnym wieku. Ekspertyza będzie pomocna w planowaniu rozwoju lokalnego.

Prezentowana ekspertyza pomoże pogłębić wiedzę odnośnie polityki spójności, a także zwróci uwagę na nowe możliwości poprawy jakości życia, niewykorzystane formy włączenia społecznego i ograniczania ubóstwa, poprzez wskazanie m.in. konkretnych, sprawdzonych w innych regionach (krajach), nowych inicjatyw gospodarczych i społecznych, nowych form aktywizacji, wzajemnego współdziałania ludzi o różnym wieku i o różnym statusie zawodowym. Będzie przydatna dla administracji państwowej i samorządowej (gminnych, powiatowych, wojewódzkich lub innych organów władzy i organizacji pozarządowych) jako materiał uzupełniający w przygotowaniu, opracowaniu i realizacji strategii polityki spójności społecznej, w tym zwłaszcza dla osób młodych, będących w początkowym okresie życia zawodowego oraz polityki senioralnej. Będzie pomocna w podejmowaniu konkretnych działań, mających na celu poprawę jakości życia mieszkańców w wybranych gminach. Informacje pozyskane z badania będą wykorzystane w prowadzeniu holistycznej polityki rozwoju społecznego na obszarach wiejskich. Ekspertyza będzie mieć zastosowanie także

dla potrzeb naukowych, m.in. w ocenach zmian ekonomicznych, społecznych i demograficznych na obszarach wiejskich.

W ekspertyzie szczególną uwagę poświęcono zmianom społecznym na Mazowszu. Wyłącznie dla potrzeb prezentowanej ekspertyzy przeprowadzono w 2019 r., badanie ankietowe w trzech wybranych gminach: miejskiej (Maków Mazowiecki), miejsko-wiejskiej (Konstancin-Jeziorna) oraz wiejskiej (Korytnica). Zebrano (tak jak założono) łącznie 300 ankiet, po 100 w każdej gminie.

Ankieta (wzór w załączeniu) zawiera trzy podstawowe pytania dotyczące subiektywnej oceny sytuacji materialnej i jakości życia oraz zmian w tym zakresie, a także cztery pytania uzupełniające, dające respondentom możliwość wypowiedzenia się szerzej na temat aktualnej sytuacji i potrzeb natury ekonomicznej, społecznej i infrastrukturalnej. W ostatniej części umieszczono charakterystykę osoby wypełniającej ankietę, tj. pytania o miejsce zamieszkania, podstawowe źródło utrzymania, płeć, wiek i wykształcenie.

Przeprowadzenie badań ankietowych zaplanowano tak, aby zarówno respondenci, jak i ankieterzy reprezentowali różne grupy ze względu na płeć, wiek i wykształcenie. Pozwala to domniemywać otrzymanie materiału badawczego będącego odzwierciedleniem rzeczywistej sytuacji w gminach i grupach społecznych. Jest to bowiem materiał jedyny w swoim rodzaju, gdyż daje możliwość analizy subiektywnej oceny jakości życia na poziomie gmin. Większość publikacji na temat subiektywnej oceny jakości życia nie pokazuje takiego podziału. Warto przy tym podkreślić, że spotkania osobiste, rozmowy telefoniczne, czy korespondencja e-mailowa przy okazji wypełniania ankiety sprzyjały nawiązaniu kontaktów międzyludzkich i aktywności społecznej.

Ekspertyza zostanie przesłana w formie elektronicznej do samorządu województwa mazowieckiego oraz powiatów i gmin, w których przeprowadzono badania. Odbiorcami ekspertyzy będą również gminne organizacje i koła zainteresowań (w tym Koła Gospodyń Wiejskich), Rady i Koła Seniorów, powiatowe centra pomocy rodzinie oraz szkoły rolnicze.

Autorzy składają serdeczne podziękowania osobom zaangażowanym w organizację badań oraz wszystkim osobom, które wypełniły ankiety.

Wprowadzenie

Spójność społeczna nie jest pojęciem jednoznacznym; nie ma też jednej, powszechnie zaakceptowanej definicji. W różnych regionach i kulturach spotyka się odmienne definicje i strategie jej osiągnięcia. Najczęściej kategoria spójności używana jest do określenia poziomu nierówności i rozumiana jest jako stopień, do którego rozbieżności w zakresie dobrobytu społecznego oraz gospodarczego między różnymi regionami bądź też grupami społeczno-ekonomicznymi są politycznie i społecznie tolerowane. Najbardziej powszechne jest europocentryczne spojrzenie na spójność społeczną, bowiem obok demokracji nieodzownymi cechami Unii Europejskiej (UE) i najważniejszymi elementami europejskiej tożsamości są opieka społeczna i spójność społeczna.

W terminologii unijnej (m.in. w rozumieniu Rady Europy) – **spójność społeczna** – to możliwość zapewniania przez społeczeństwo stosunkowo wysokiej jakości życia swoim członkom; zmniejszanie różnic pomiędzy standardami i unikanie nierówności społecznych, zwalczanie wykluczenia społecznego i ubóstwa oraz wspieranie spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej. W tym znaczeniu społeczeństwo spójne to wspólnota wolnych, wspierających się nawzajem ludzi, którzy dążą do tych wspólnych celów metodami demokratycznymi. Spójność społeczna polega nie tylko na zwalczaniu wykluczenia społecznego i ubóstwa. Chodzi również o tworzenie solidarności w społeczeństwie, aby poprzez wzmocnienie aktywizacji zminimalizować wykluczenie, zwalczać je za pomocą prewencji, jak i „leczenia”. Warunkiem koniecznym osiągnięcia spójności społecznej jest poprawa jakości życia¹.

Poziom spójności społecznej mierzy się za pomocą wskaźników odnoszących się przede wszystkim do jakości życia ludności, którego podstawowym determinantem jest sytuacja dochodowa (poziom i zróżnicowanie) gospodarstw domowych (jednostki, rodziny, grupy społecznej). W granicach określonego dochodu zaspokajane są potrzeby, wyrażone przez poziom i strukturę wydatków. Porównanie dochodów z wydatkami pozwala ocenić stopień zaspokojenia po-

---

¹ Podstawa prawna: *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej* (TFUE), Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, Tytuł XVIII: Spójność gospodarcza, społeczna i terytorialna (art. od 174 do 178), 26.10.2012 [PL], C 326/47-C 326/128 oraz *Traktat o Unii Europejskiej*, Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012, s. 17. Por. także: P. Zwiech, 2017, *Eliminacja nierówności społeczno-ekonomicznych jako cel polityki spójności*. Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 310, s. 132, ISSN 2083-8611; P. Zwiech, 2016, *Nierówności ekonomiczne w Polsce*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 63; P. Ulman, 2008, *Nierówności ekonomiczne w Polsce w 2005 roku. Ujęcie obiektywne i subiektywne*. [w:] Woźniak M.G. (red.) *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy w kontekście spójności społeczno-ekonomicznej*, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii, Zeszyt nr 13, Rzeszów 2008, s. 167-178 (s. 168), ISBN 978-83-7338-389-0.

trzeb, czyli wskazać na które potrzeby i w jakiej wielkości wystarczają dochody. Uwzględniane są kwestie związane z wyżywieniem, warunkami mieszkaniowymi, wyposażeniem mieszkań, dostępem do nowoczesnych technologii komunikacyjnych, kształceniem dzieci, uczestnictwem w kulturze, wypoczynkiem, a także korzystaniem z pomocy społecznej, usług czy systemu ochrony zdrowia. Komisja Europejska zwraca uwagę na przydatność w analizie spójności społecznej wykorzystania budżetów gospodarstw domowych, gdyż odzwierciedlają ich dochody i wydatki.

Spójność społeczna mierzona może być także za pomocą rozkładu dochodów gospodarstw domowych (wskaźnik Giniego), zasięgu ubóstwa, wskaźnika stopy bezrobocia lub stopy partycypacji (miernik określający, jaka część ludności w wieku produkcyjnym znajduje zatrudnienie). Ponieważ potrzeby podlegają wpływom otoczenia oraz uzależnione są od subiektywnych preferencji konsumenta, dlatego w ostatnich latach zaznacza się tendencja do przypisywania większej roli wskaźnikom subiektywnym. Życie ludzkie powinno być ujmowane holistycznie, ponieważ jego przebieg zależy nie tylko od właściwości samego człowieka (biologicznych, psychicznych i społecznych), ale także od środowiska, w jakim ten człowiek się znajduje.

Za początki idei spójności społecznej przyjmuje się rozważania nad podziałem pracy Emila Durkheima (*De la division du travail social*, 1893)². Wraz z postępem technologicznym i wynikającymi z niego zmianami organizacji życia ludzkiego pogłębiał się podział pracy. Jednocześnie coraz większego znaczenia nabierały indywidualność, personalizacja i rywalizacja, co nie sprzyjało powstawaniu więzi społecznych³. Kategoria – spójność społeczna – łączy cele wyrównania społecznego i integracji społecznej, a także zapewnienia trwałej poprawy jakości życia współczesnego oraz przyszłych pokoleń. Spójność w pewnym zakresie jest sprzeczna z nadmierną rywalizacją, indywidualizacją i postawą *homo oeconomicus*⁴.

Pojęcie „spójność społeczna” nabrało szerszego wymiaru dopiero w latach 90. XX wieku⁵ w polityce międzynarodowej Unii Europejskiej i politykach

---

² E. Durkheim, 2011, *O podziale pracy społecznej*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa; także: E. Jastrzębska, 2017, *Spójność społeczna w kontekście społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw. Definiowanie, pomiar i dobre praktyki biznesu*. Optimum. Studia Ekonomiczne Nr 4 (88) 2017, s. 115; P. Zwiech, 2017, *Eliminacja nierówności społeczno-ekonomicznych jako cel polityki spójności*. Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 310, s. 129, ISSN 2083-8611.

³ S. Golinowska, 2011, *O spójności i kapitale społecznym oraz europejskiej i polskiej polityce spójności*. Polityka Społeczna, nr 5-6, s. 13-21 (s. 13).

⁴ E. Mazur-Wierzbicka, 2013, *Zrównoważony rozwój w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej*, Volumina, Szczecin, s. 45; D. Kiełczewski, 2011, *Związki idei społecznej odpowiedzialności biznesu z ideą zrównoważonego rozwoju*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” nr 6(54), s. 21-31 (s. 22).

⁵ Autorami pierwszych prac na temat spójności społecznej byli m.in.: Ray Pahl (*De search for social cohesion: from Durkheim to the European Commission*, European Journal of Sociology, vol. 32, Issue 2, 1991); John Rawls (*Teoria sprawiedliwości (A Theory of Justice)*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2009); Norbert

krajowych. Po raz pierwszy termin ten pojawił się w 1986 r. w Jednolitym Akcie Europejskim, w którym w części pt. *Spójność ekonomiczna i socjalna* wprowadzony został zapis o konieczności zlikwidowania dysproporcji w rozwoju regionów Wspólnoty. Idea ta została potwierdzona w Traktacie z Maastricht z 1992 r. (w art. 130a napisano, że dla wspierania wszechstronnego oraz harmonijnego rozwoju Wspólnota rozwija i kontynuuje działania prowadzące do wzmocnienia jej spójności ekonomicznej oraz społecznej). Następnie w Amsterdamskiej Deklaracji o Jakości Społecznej Europy z 1997 r., potwierdzono, że celami Wspólnoty są promowanie wysokiego poziomu zatrudnienia i ochrony socjalnej, równości między mężczyznami i kobietami, podnoszenie standardu i jakości życia oraz spójności gospodarczej i społecznej. Wyrażono brak akceptacji dla rosnącej liczby bezrobotnych oraz tych, którzy mają coraz bardziej ograniczony dostęp do służby zdrowia i usług społecznych. Wskazano na potrzebę równoczesnego wspierania konkurencyjności i spójności społecznej⁶.

W końcu lat 90. XX w. trzy wymiary spójności (ekonomiczny, ekologiczny i społeczny) połączono w jeden i w dokumentach Unii Europejskiej nazwano je spójnością społeczną lub polityką spójności (polityką kohezji). Tak pojmowana spójność społeczna zawiera następujące komponenty:

- polityczny, który akcentuje stabilizację polityczną, rozwój demokracji i promocję europejskiej integracji,
- ekonomiczny, który podkreśla rolę zmniejszenia nierówności terytorialnych na drodze wzrostu gospodarczego,
- społeczny, który akcentuje znaczenie wyrównywania poziomu i jakości życia mieszkańców Wspólnoty oraz zapewnienie odpowiedniego standardu usług publicznych,
- kulturowy, który wskazuje na poszanowanie korzeni rozwoju kultury krajów UE, a jednocześnie budowanie otwartości na wartości uniwersalne,
- ekologiczny, akcentujący troskę o zasoby naturalne i środowiskowe czynniki zdrowia⁷.

Elias, (*Społeczeństwo jednostek (Die Gesellschaft der Individuen)*, 1987), Dick Stanley (*What Do We Know about Social Cohesion: The Research Perspective of the Federal Government' Cohesion Research Network (Co wiemy o spójności społecznej: perspektywa badawcza sieci badawczej rządu federalnego)*, The Canadian Journal of Sociology, vol. 28, no.1, 2003).

⁶ Amsterdamska Deklaracja o Jakości Społecznej Europy z 10 czerwca 1997 r. <http://www.socialquality.nl/site/html/declaration.html>, dostęp 10.06.2019.

⁷ K. Gawlikowska-Hueckel, 2002, *Procesy rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. Konwergencja czy polaryzacja?* Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 129; Głąbicka, 2004, *Spójność społeczno-ekonomiczna w integrującej się Europie* [w:] K. Głąbicka (red.), *Spójność społeczno-ekonomiczna – implikacje regionalne*. Wyższa Szkoła Biznesu w Radomiu, Radom, s. 27-45; Gawlikowska-Hueckel, Zielińska-Głębocka, 2004, *Integracja europejska. Od jednolitego rynku do unii walutowej*. Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa, s. 202-224; S. Golinowska, 2011, *O spójności i kapitale społecznym oraz europejskiej i polskiej polityce spójności*. Polityka Społeczna, nr 5-6, s. 15; P. Zwiech, 2017, *Eliminacja nierówności społeczno-ekonomicznych jako cel polityki spójności*. Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 310, s. 130.

Instrumentami polityki mającej na celu zmniejszenie dysproporcji gospodarczych i socjalnych między poszczególnymi regionami są fundusze strukturalne, inicjatywy wspólnotowe oraz Fundusz Spójności. W 2000 r. kraje Unii Europejskiej przyjęły do realizacji Strategię Lizbońską, której celem było uczynienie z UE obszaru o dynamicznie rozwijającej się gospodarce, wzroście zatrudnienia i spójności społecznej przy jednoczesnym poszanowaniu środowiska naturalnego. Pełne zatrudnienie i spójność społeczna stały się celami priorytetowymi Europejskiego Modelu Społecznego (EMS) nakreślonego w Strategii Lizbońskiej. W szerszej europejskiej perspektywie problem spójności społecznej jest obecny w dokumentach Rady Europy, a szczególnie w Strategii Spójności Społecznej z 2000 roku potwierdzonej i rozbudowanej w Zrewidowanej Strategii Spójności Społecznej z 2004 roku. Spójność społeczna nierozzerwalnie związana jest z problemem nierówności społecznych⁸.

Zapewnienie dobrobytu wszystkim członkom społeczeństwa wiąże się z realizacją następujących celów:

- osiągnięcia niemal pełnego zatrudnienia, proponowania godziwych płac,
- zabezpieczenia socjalnego na wypadek chorób, nędzy i czasowego bezrobocia,
- udzielania pomocy w zapewnieniu minimum dochodów,
- specyficznych subsydiów w zakresie konsumpcji dla będących w szczególnej potrzebie,
- bezpłatnego zapewnienia dóbr publicznych.

Pożądanym jest także minimalizowanie rozbieżności między członkami społeczeństwa w wymiarze ekonomicznym, czyli zmniejszania rozstępu między biegunami zamożności i biedy. Oznacza to eliminowanie nierówności ekonomicznych rozważanych w ujęciu przedmiotowym, a więc zarówno w obszarze dochodów, wydatków, jak i w wymiarze majątkowym. W polityce spójności - poza minimalizowaniem rozbieżności - ważne jest także unikanie polaryzacji ekonomicznej i społecznej, zwłaszcza ekskluzji społecznej. Polaryzacja oznacza podział (grup, systemów) na dwie przeciwstawne sobie antagonistyczne części. W ujęciu nierówności ekonomicznych pojęcie polaryzacji odnosi się do sytuacji zmniejszania procentowego udziału „klasy średniej” na rzecz „klasy ubogich” i/lub „klasy bogatych”⁹.

Rozważając spójność społeczną poprzez pryzmat posiadanej przez społeczeństwo zdolności zapewnienia dobrobytu wszystkim swym członkom, minimalizowania rozbieżności między nimi oraz unikania polaryzacji, szczególnego znaczenia nabierają nierówności społeczno-ekonomiczne, ponieważ – pomijając

---

⁸ P. Ulman, 2008, *Nierówności ekonomiczne w Polsce w 2005 roku. Ujęcie obiektywne i subiektywne*. [w:] Woźniak M.G. (red.) *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy w kontekście spójności społeczno-ekonomicznej*, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii, Zeszyt nr 13, Rzeszów 2008, s. 167-178.

⁹ S. M. Kot. 2008, *Polaryzacja ekonomiczna. Teoria i zastosowanie*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, s. 13.

warunek konieczny osiągnięcia spójności społecznej, czyli podnoszenie poziomu życia ludności – pozostałe aspekty wskazane przez *definiens* powyższej kategorii to ograniczenie nierówności i ekskluzji społecznej.

Podstawowymi czynnikami zagrażającymi spójności społecznej, jak wskazuje Komitet ds. Spójności Społecznej UE są:

- nierówności dochodowe,
- ubóstwo,
- bezrobocie,
- wykluczenie społeczne i marginalizacja,
- wykluczenie z informacji.

Sytuacja kiedy jednych charakteryzuje ograniczony dostęp do różnego rodzaju dóbr, natomiast inni korzystają z nich bez ograniczeń (asymetryczny dostęp do różnych obszarów ludzkiej aktywności) wskazuje na nierówności społeczno-ekonomiczne, które osłabiają spójność społeczną nie tylko w wymiarze społecznym (zbyt duże nierówności pociągają za sobą koszty społeczne oraz negatywne zjawiska społeczne) i ekonomicznym (zbyt duże nierówności negatywnie wpływają na wzrost gospodarczy, efektywność gospodarczą i dobrobyt), ale także oddziałują na ekologiczne aspekty trwałego rozwoju, bo nierówności zwiększają presję na ograniczone zasoby i stan środowiska naturalnego.

W polityce spójności istotnym jest, aby jej cele nakreślone w dokumentach UE, znajdowały odzwierciedlenie w celach strategicznych na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym. O ile w skali UE następują procesy konwergencji gospodarczej, ekonomicznej i społecznej (zwłaszcza między krajami UE-15 i UE-13) to zmiany na poziomie regionalnym (lokalnym) wykazują często tendencje dywergencyjne¹⁰. Choć po integracji Polski z Unią Europejską nastąpiła znaczna poprawa spójności społecznej w Polsce, to nadal występują znaczące różnice w jakości życia między grupami zawodowymi i społecznymi oraz w zależności od miejsca zamieszkania, zwłaszcza między wsią a miastem. W *Zrewidowanej Strategii Spójności Społecznej* wskazuje się, że „działania państwa w obszarze polityki społecznej przestają być kwestią dobroczynności lub opieki ukierunkowanej na członków społeczeństwa, którym w mniejszym stopniu dopisało szczęście: stają się natomiast sprawą zagwarantowania wszystkim takich samych praw.” I dalej następuje wyjaśnienie: „Zdolność zapewnienia dobrobytu każdemu powinna być postrzegana jako obowiązek wszystkich grup społecznych. W dwudziestym wieku często uważano, że poza rodziną i innymi tradycyjnymi formami więzi społecznych, obowiązek zapewnienia dobrobytu

---

¹⁰ B. Chmielewska, J. St. Zegar, 2018, *Procesy konwergencji i dywergencji wsi i reszty społeczeństwa w zakresie dochodów*. Rozdział 5 [w:] *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi*. Red. naukowa: J. Wilkin, I. Nurzyńska, Wydawnictwo naukowe SCHOLAR, s. 126-132.

spoczywał na państwie, natomiast rozwój gospodarczy należał do obowiązków biznesu. Problemy ekonomiczne ostatnich dziesięcioleci oraz globalizacja gospodarki wykazały, że model ten nie jest już odpowiedni, i że dobrobyt dla wszystkich musi stać się wspólnym celem każdego z aktorów społecznych: państwa, biznesu i społeczeństwa (jednostki i grupy). Ta nowa sytuacja nie zakłada wycofania się państwa, lecz prowadzi ku poszukiwaniu bardziej urozmaiconych form działania z zaangażowaniem nowych partnerów”¹¹.

W efekcie akcesji Polski do UE powstały nowe możliwości dla różnych form lokalnej aktywności społecznej, miejscowych liderów i szerokiej gamy działalności, mających na celu włączenie społeczne i międzypokoleniową integrację. Możliwości te nabierają szczególnego znaczenia w nowych realiach, jakimi są m.in. zmiany demograficzne, depopulacyjne i proces starzenia się społeczeństwa. Dlatego bardzo ważne i potrzebne są badania z zakresu spójności społecznej uwzględniające zróżnicowanie lokalne (na poziomie województw, powiatów i gmin). W tym celu przeprowadzono ocenę zmian jakości życia w oparciu o wskaźniki obiektywne, jak m.in. poziom i struktura dochodów i wydatków gospodarstw domowych, sytuacja mieszkaniowa rodzin oraz społeczne (zewnętrzne), jak m.in. infrastruktura otoczenia. Obiektywną ocenę jakości życia uzupełniono oceną subiektywną, której źródłem były dane statystyczne GUS oraz wyniki 300 ankiet przeprowadzonych w trzech wybranych gminach zlokalizowanych na terenie województwa mazowieckiego: wiejskiej (Korytnica), miejsko-wiejskiej (Konstancin-Jeziorna) oraz miejskiej (miasto Maków Mazowiecki)¹². Wybór gmin nie był przypadkowy. Podstawowymi kryteriami były rodzaj gminy: wiejska, miejsko-wiejska i miejska (miasto), co pozwala na wskazanie zróżnicowanych potrzeb mieszkańców miast i wsi oraz ich lokalizacja względem Warszawy, w celu pokazania znaczenia wpływu dużego miasta na przemiany w gminie. Odniesiono się także do zjawiska ubóstwa w przekroju miasto-wieś i według grup społeczno-ekonomicznych, gdyż ubóstwo opisuje nie tylko stały brak dostatecznych środków materialnych dla zaspokojenia podstawowych potrzeb jednostki, w szczególności w zakresie żywienia, mieszkania, ubrania, transportu oraz podstawowych potrzeb kulturalnych i społecznych,

---

¹¹ R. Szarfenberg, (bez daty), *Dlaczego powinniśmy uczestniczyć w tej debacie*. [za:] *Profesjonalny Dialog na Rzecz Europy Socjalnej*. [w:] r.szarf.ips.uw.edu.pl/pdf/dlaczegoEMS.pdf, s. 1-2.

¹² Badaniem objęto łącznie ponad 300 respondentów po 100 w każdej wytypowanej gminie w podziale na płeć: kobiety/mężczyźni oraz grupy wiekowe: 18-35 lat, 36- 60K/65M i powyżej 60K/65M.

W Polsce gmina jest jednostką podziału administracyjnego; od 1990 r. jest podstawową jednostką samorządu terytorialnego. Gmina wiejska jest to gmina na której terytorium nie znajduje się miasto; gmina miejska (gmina o statusie miasta) – gmina będąca miastem; gmina miejsko-wiejska (dawniej *miasto-gmina*, *gmina połączona z miastem*) – gmina, w skład której wchodzi miasto oraz wsie. GUS, <https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/podzial-administracyjny-polski/rodzaje-gmin-oraz-obszary-miejskie-i-wiejskie/>; dostęp, dn. 12.06.2019 r.

ale przede wszystkim stanowi zagrożenie dla realizacji celów lub zadań życiowych¹³.

Przeprowadzenie oceny spójności społecznej w układzie terytorialnym oraz według grup społeczno-ekonomicznych może i powinno stanowić przyczynek do opracowania i wdrażania polityki spójności adekwatnej do potrzeb danego regionu. Na szczeblu lokalnym żyją konkretne osoby oraz ujawniają się konkretne możliwości i problemy, które wymagają bardziej pragmatycznego (adekwatnego do sytuacji) rozwiązania. Prezentowana ekspertyza pt. *Spójność społeczna na obszarach wiejskich – ujęcie analityczne i praktyczne* służy temu celowi. Wskazania zawarte w ekspertyzie będą przydatne w lokalnej polityce zmniejszenia nierówności, ubóstwa i wykluczenia społecznego, co pozytywnie wpłynie na lokalną gospodarkę i spójność społeczną. Ze względu na dostępność porównywalnych danych empirycznych, a przede wszystkim w celu pokazania przemian społecznych w naszym kraju w okresie szczególnym, jakim jest niewątpliwie okres po akcesji Polski do Unii Europejskiej w 2004 r., analizą został objęty przedział czasowy 2004-2017. Integracja Polski z UE miała pozytywny wpływ na rozwój spójności społecznej w Polsce, a ponieważ jeszcze nie wszystkie cele unijnej polityki spójności zostały zrealizowane na zadawalającym poziomie dlatego tak ważne są badania stanu i możliwości poprawy sytuacji społecznej i inkluzji społecznej.

1. Akty prawne i Fundusze Unii Europejskiej realizujące politykę spójności

Polityka spójności obejmuje wszystkie programy wspierane z następujących funduszy: Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS), Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR), Funduszu Spójności oraz Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich.

Polityka spójności jest główną polityką inwestycyjną Unii Europejskiej. Zapewnia ona korzyści wszystkim regionom UE oraz wspiera wzrost gospodarczy, tworzenie miejsc pracy, konkurencyjność przedsiębiorstw, zrównoważony rozwój i ochronę środowiska.

Od samego początku istnienia Wspólnoty Europejskiej (obecnie Unii Europejskiej) występowały duże różnice terytorialne i demograficzne między krajami członkowskimi, które mogły stać się przeszkodami na drodze ku integracji i rozwojowi w Europie. Traktat Rzymski z 1957 r.¹⁴ ustanowił mechanizmy so-

---

¹³ *Bieda* – hasło w www.kns.gower.pl/slownik; J.M. Zabielska, 2007: *Ubóstwo a procesy marginalizacji społecznej*, KUL, Lublin, s. 5.

¹⁴ Obecnie art. 162 *Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (EFFS)*, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, 26.10.2012 [PL], C 326/47-C 326/128.

lidarności w formie dwóch funduszy: Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS) i Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOGR, Sekcja Orientacji)¹⁵. W 1975 r. wraz z utworzeniem Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR), we wspólnych działaniach, uwzględniono także kwestie regionalne. W 1994 r. utworzony został Fundusz Spójności.

Wraz z podpisaniem w 1986 r. Jednolitego Aktu Europejskiego¹⁶ w obszar kompetencji Wspólnoty Europejskiej wpisana została spójność gospodarcza i społeczna. W 2008 r. traktat lizboński określił trzeci wymiar spójności UE: spójność terytorialną. Te trzy wymiary spójności wspierane są poprzez politykę spójności oraz fundusze strukturalne.

Jednym z głównych celów UE jest umacnianie spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej. Poprzez liczne działania i przy użyciu znacznej części środków finansowych z budżetu Unia wyrównuje dysproporcje między regionami, w szczególności między obszarami wiejskimi, obszarami podlegającymi przemianom przemysłowym i regionami, które cierpią na skutek poważnych i trwałych niekorzystnych warunków przyrodniczych lub demograficznych.

UE wspiera osiągnięcie tych celów poprzez wykorzystanie europejskich funduszy strukturalnych i inwestycyjnych (EFS, EFRR, Fundusz Spójności, Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i Europejski Fundusz Morski i Rybacki (EFMR)) oraz środków z innych źródeł, takich jak Europejski Bank Inwestycyjny.

W 2014 r. Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich zastąpił Sekcję Orientacji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej. W ramach unijnej polityki spójności EAFRD wspiera rozwój obszarów wiejskich oraz działania na rzecz poprawy infrastruktury rolnej.

Europejski Fundusz Społeczny to główny instrument Unii wspierający środki mające na celu zapobieganie bezrobociu i walkę z nim, rozwój zasobów ludzkich oraz wspieranie integracji społecznej na rynku pracy. W ramach EFS finansowane są inicjatywy promujące wysoki poziom zatrudnienia, równe szanse dla mężczyzn i kobiet, zrównoważony rozwój oraz spójność gospodarczą i społeczną.

Zadaniem Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego jest wspieranie działań na rzecz przywrócenia równowagi regionalnej w UE. EFRR przy-

---

¹⁵ Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnych (EAAGF) powstał na podstawie Rozporządzenia nr 25 z 1962 r. o finansowaniu Wspólnej Polityki Rolnej.

¹⁶ Jednolity Akt Europejski jest umową międzynarodową z 1986 roku zawartą w ramach [Wspólnot Europejskich](#). Jednolity akt europejski to pierwsza znacząca modyfikacja [traktatu rzymskiego](#) z 1957 roku, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=LEGISSUM%3Axy0027>.

czynia się do wsparcia słabiej rozwiniętych regionów i przekształcania upadających regionów przemysłowych.

Z Funduszu Spójności udzielane jest wsparcie finansowe na rzecz projektów związanych z ochroną środowiska oraz sieciami transeuropejskimi w obszarze infrastruktury transportowej. Korzystać z niego mogą jedynie te państwa członkowskie, których dochód narodowy brutto na mieszkańca jest niższy niż 90% średniej UE.

Aby zagwarantować skuteczne wykorzystanie funduszy strukturalnych, należy stosować następujące zasady¹⁷:

1. podział środków ze względu na cele i regiony;
2. współpraca na zasadzie partnerstwa między Komisją, państwami członkowskimi i władzami regionalnymi w zakresie planowania, wdrażania i monitorowania wydatkowania środków;
3. programowanie pomocy;
4. zasada dodatkowości wkładów unijnych i krajowych.

Podział środków finansowych Unii w ramach polityki spójności skupia się na dwóch podstawowych celach¹⁸:

1. inwestycjach na rzecz wzrostu gospodarczego i zatrudnienia – służących umocnieniu rynku pracy i gospodarek regionalnych,
2. europejskiej współpracy terytorialnej – wspierającej spójność UE poprzez współpracę na poziomie transgranicznym, transnarodowym i międzyregionalnym.

Od 1988 r. kwota środków w ramach budżetu na unijną politykę spójności znacznie wzrosła, co spowodowało, że polityka spójności, obok wspólnej polityki rolnej, stała się jedną z najistotniejszych strategii politycznych Unii. W okresie programowania 2014-2020 UE przeznacza na politykę spójności ponad 350 mld EUR, tj. 32,5% całkowitego budżetu UE. Fundusze te są wykorzystywane na zróżnicowane działania, takie jak budowa dróg, ochrona środowiska, inwestycje w innowacyjne przedsiębiorstwa, tworzenie miejsc pracy oraz szkolenia zawodowe. Prawie 200 mld EUR jest przeznaczone na EFRR (w tym 10,2 mld EUR na Europejską współpracę terytorialną oraz specjalne przydziały w wysokości 1,5 mld EUR dla regionów najbardziej oddalonych o słabym zaludnieniu). Ponad 83 mld EUR jest przeznaczone na EFS, a 63 mld EUR na Fundusz Spójności.

W maju 2018 r. Komisja Europejska zaproponowała szereg rozporządzeń dotyczących polityki spójności UE po roku 2020. Jednym z głównych celów tej reformy jest uproszczenie procedur i zwiększenie skuteczności inwestycji UE.

---

¹⁷ <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/93/spojnosc-gospodarcza-spoeczna-i-terytorialna>.

¹⁸ Jak wyżej.

Jedenaście celów tematycznych polityki spójności na lata 2014-2020 zostało zastąpionych pięcioma celami politycznymi w odniesieniu do EFRR, EFS+, Funduszu Spójności i EFMR¹⁹:

- bardziej inteligentna Europa – innowacyjna i inteligentna transformacja gospodarcza;
- bardziej przyjazna dla środowiska niskoemisyjna Europa;
- lepiej połączona Europa – mobilność i regionalne połączenia teleinformatyczne;
- Europa o silniejszym wymiarze społecznym – wdrażanie Europejskiego filaru praw socjalnych²⁰;
- Europa bliżej obywateli – zrównoważony i zintegrowany rozwój obszarów miejskich, wiejskich i przybrzeżnych w ramach inicjatyw lokalnych.

Proponowany budżet przyszłej polityki spójności wynosi 330,6 mld EUR. Około 200,6 mld EUR zostanie przeznaczone na EFRR (w tym 8,4 mld EUR na Europejską współpracę terytorialną oraz specjalne przydziały w wysokości 1,5 mld EUR dla regionów najbardziej oddalonych). Kwota ponad 41 mld EUR zostanie przeznaczona na Fundusz Spójności (z czego 10 mld EUR zostanie przeznaczona na instrument „Łącząc Europę”), a 88,6 mld EUR na EFS+.

Proponowane rozporządzenia objęte są zwykłą procedurą ustawodawczą, w której Parlament decyduje na równi z Radą. Oznacza to, że obie instytucje będą musiały dojść do porozumienia w sprawie zasad dotyczących przyszłej polityki spójności do końca 2020 r. Parlament zakończył pierwsze czytanie wniosków Komisji w kwietniu 2019 r.

1.1. Ewolucja polityki spójności Unii Europejskiej

Chociaż początki polityki wspólnotowej na rzecz eliminowania dysproporcji między regionami można dostrzec już w traktacie rzymskim, polityka spójności została tak naprawdę zapoczątkowana dopiero w 1989 r. We wcześniejszych latach z funduszy wspólnotowych o oddziaływaniu terytorialnym (tj. Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR), Europejskiego Funduszu Spójności (EFS) oraz Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej) finansowano określone wcześniej projekty krajowe o niewielkim wpływie na Europę lub szczeble poniżej krajowego. W latach 80. szereg wydarzeń, zwłaszcza przyjęcie Jednolitego aktu europejskiego, akcesja Grecji, Hiszpanii i Portugalii oraz przyjęcie programu jednolitego rynku, zapoczątkowało zmianę polityki. W 1988 r. zaowocowało to pierwszym rozporządzeniem łączącym fun-

---

¹⁹ Jak wyżej.

²⁰ Jak wyżej.

dasze strukturalne we wspólne ramy polityki na rzecz spójności gospodarczej i społecznej. Właśnie wtedy wprowadzono kluczowe zasady, takie jak koncentrowanie pomocy w najuboższych częściach UE, wieloletnie okresy programowania, orientacja strategiczna inwestycji oraz zaangażowanie partnerów regionalnych i lokalnych. Przyczyniło się to również do znacznego wzrostu finansowania na okres 1989–1993 w porównaniu z kwotami z przeszłości. Traktatem z Maastricht²¹, który wszedł w życie w 1993 r., ustanowiono nowy instrument, jakim był Fundusz Spójności. Rozporządzenie dotyczące polityki spójności przyjęte na okres 1994–1999, które obejmowało również Instrument Finansowy Orientacji Rybołówstwa, przewidywało najważniejsze zasady koncentracji zasobów, wieloletni okres programowania oraz zasadę dodatkowości obowiązującą w odniesieniu do środków unijnych. Wzmacniało również zasady dotyczące partnerstwa i oceny. Środki przeznaczone na politykę spójności uległy podwojeniu i stanowiły jedną trzecią budżetu UE²².

1.2. Realizacja polityki spójności przez Wspólną Politykę Rolną UE

Chociaż spójność nie jest wyrażonym wprost celem WPR, polityka rolna ma uwzględniać „szczególny charakter gospodarki rolnej, wynikający ze struktury społecznej rolnictwa oraz z różnic strukturalnych i przyrodniczych między poszczególnymi regionami rolniczymi”²³. Celem jest tu zagwarantowanie gospodarczego i społecznego postępu rolnictwa i obszarów wiejskich przy jednoczesnym zapewnieniu wsparcia na rzecz przystępnych cenowo dostaw żywności dla konsumentów z UE.

Ponadto rozporządzenie regulujące Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) łączy rozwój obszarów wiejskich ze spójnością gospodarczą i społeczną, stanowiąc, że EFRROW przyczynia się do realizacji strategii „Europa 2020”²⁴ poprzez promowanie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w całej UE w sposób uzupełniający działanie innych

---

²¹ *Traktat z Maastricht*, , oficjalnie Traktat o Unii Europejskiej (fr. *Traité sur l'Union européenne*, ang. *Treaty on European Union*), TUE – umowa międzynarodowa parafowana 11 grudnia 1991, podpisana 7 lutego 1992 w Maastricht w Holandii, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2010:083:FULL&from=PL>

²² J. Borowiec, 2015, *Determinanty spójności społecznej w Unii Europejskiej*, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, studia i prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania nr 40, t. 2.

²³ *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej*, art. 39 ust. 2 dotyczący wspólnej polityki rolnej, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN>

²⁴ Walka z ubóstwem i wykluczeniem społecznym jest także ważnym celem strategii Europa 2020. Strategia ta promuje inteligentny i zrównoważony rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu, w szczególności przez zmniejszenie do 2020 roku o co najmniej 20 milionów ludności zagrożonej ubóstwem lub wyłączeniem społecznym w UE, *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającemu włączeniu społecznemu*, COM (2010) 2010 wersja ostateczna, Bruksela, 3.3.2010, s. 11.

instrumentów WPR, polityki spójności oraz wspólnej polityki rybołówstwa (Art. 2 rozporządzenia (UE) nr 1305/2013)²⁵.

1.3. Spójność społeczna

WPR przyczynia się również do postępu w zakresie spójności społecznej, głównie poprzez wspieranie obszarów wiejskich. Około jedna trzecia osób zagrożonych ubóstwem w UE mieszka w obszarach (wiejskich) o niskiej gęstości zaludnienia, a zatem polityka na rzecz rozwoju obszarów wiejskich jest ważna z perspektywy włączenia społecznego. Poza tym, iż realizowane są działania na rzecz wspierania zatrudnienia w sektorze rolnictwa oraz w innych sektorach, przewiduje się również wspomaganie rozwoju podstawowych usług i infrastruktury. W związku z tym np. do końca 2012 r. ok. 127 600 młodych rolników otrzymało wsparcie na rozpoczęcie działalności gospodarczej, a 34 000 wsi odnowiono. Państwa członkowskie mogą również wykorzystać to wsparcie na integrację grup w niekorzystnej sytuacji, takich jak Romowie, poprzez pomoc w tworzeniu i rozwijaniu przedsiębiorstw niezajmujących się produkcją rolną²⁶,

Pomoc dla wsi przekłada się na tworzenie nowych miejsc pracy, inwestowanie w niewielkie projekty infrastrukturalne oraz lokalne usługi podstawowe, między innymi w ramach lokalnych strategii rozwoju pod szyldem inicjatywy LEADER. Ważna zmiana powiązana bezpośrednio z unijnymi celami w zakresie spójności dotyczy nowych ram rozwoju obszarów wiejskich, w ramach których polityka rozwoju obszarów wiejskich jest częściowo ujednolicona i skoordynowana z innymi funduszami strukturalnymi i inwestycyjnymi w celu poprawy szans na realizację celów określonych w ramach strategii „Europa 2020”.

W nowym okresie programowania (2020-2027) państwa członkowskie formułują swoje strategie rozwoju obszarów wiejskich na podstawie sześciu priorytetów. Jednym z nich jest zgodne z celami w zakresie spójności „promowanie włączenia społecznego, ograniczania ubóstwa oraz rozwój gospodarczy

---

²⁵ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005, Dz. Urz. UE L 347/487 z 20.12. 2013.

Art. 2. Należy ustanowić politykę rozwoju obszarów wiejskich, która powinna towarzyszyć płatnościom bezpośrednim i działaniom rynkowym w ramach WPR oraz uzupełniać je, a tym samym przyczyniać się do osiągnięcia celów tej polityki ustanowionych w Traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej („TFUE”). Taka polityka rozwoju obszarów wiejskich powinna również integrować główne cele polityki przedstawione w komunikacie Komisji z dnia 3 marca 2010 r., zatytułowanym „Europa 2020 – Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu” („strategia »Europa 2020« ”) oraz powinna być spójna z ogólnymi celami polityki spójności gospodarczej i społecznej określonymi w TFUE.

²⁶ Piąte sprawozdanie finansowe Komisji dla Parlamentu Europejskiego i Rady dotyczące Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji za rok obrotowy 2011 (COM(2012) 484 wersja ostateczna),

obszarów wiejskich”²⁷. Tzw. koncentracja strategiczna powinna umożliwić lepsze ukierunkowanie polityki na obszary i grupy będące w potrzebie, a przez to poprawić jej wpływ na spójność.

Na spójność społeczną wpływa wiele elementów, przede wszystkim czynniki związane z rozwojem zrównoważonym, konkurencyjnością ekonomiczną, której podstawą są gospodarka oparta na wiedzy oraz innowacje, a także systemami społecznymi państw członkowskich – stopniem rozwoju tych systemów oraz ich zdolnością do zmniejszania nierówności w podziale dochodu.

Spójność społeczna może być mierzona wskaźnikiem stosowanym w strategii Europa 2020 dotyczącym zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym. Wskaźnik ten stanowi sumę odsetka ludności zagrożonej ubóstwem, poważną deprivacją materialną lub żyjącej w gospodarstwach domowych o bardzo niskiej intensywności pracy²⁸.

Spójność społeczna na obszarach wiejskich wiąże się z celem Nr 8 Wspólnej Polityki Rolnej UE na lata 2020 – 2027: promowanie zatrudnienia, wzrostu, włączenia społecznego i rozwoju lokalnego na obszarach wiejskich, w tym biogospodarki i zrównoważonego leśnictwa”²⁹.

2. Pojęcie jakości życia i jej podstawowe determinanty

Poziom spójności społecznej mierzy się przede wszystkim za pomocą wskaźników odnoszących się do jakości życia.

Jakość życia definiowana jest jako stopień zaspokojenia potrzeb materialnych i niematerialnych – spełnienia standardów lub realizacji wartości: biologicznych, psychologicznych, duchowych, społecznych, politycznych, kulturalnych, ekonomicznych i ekologicznych jednostek, rodzin i zbiorowości. Przegląd literatury na temat badań nad jakością życia ujawnia różnice w interpretacji tego pojęcia. Wynika to głównie z wielowymiarowej i interdyscyplinarnej natury pojęcia jakości życia, które występuje w wielu dyscyplinach nauki: ekonomii, psychologii, medycyny, socjologii³⁰.

²⁷ Europejskie fundusze strukturalne i inwestycyjne na lata 2014–2020: teksty urzędowe i komentarze, a.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/blue_book/blueguide_pl.pdf.

²⁸ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Statistics_on_rural_areas_in_the_EU.

²⁹ Wniosek Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady ustanawiające przepisy dotyczące wsparcia na podstawie planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) i z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz uchylające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 i rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1307/2013 {SEC(2018) 305 final} - {SWD(2018) 301 final}, <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2018/PL/COM-2018-392-F1-PL-MAIN-PART-1.PDF>.

³⁰ D. Rybczyńska, 1995, *Jakość Życia pokolenia wstępującego*, WSP, Zielona Góra, s. 16; B. Tobiasz-Adamczyk, 1996, *Jakość życia w naukach społecznych i medycynie*, Sztuka Leczenia, 2, s. 33-40; J. Trzebiatowski, 2011, *Jakość życia w perspektywie nauk społecznych i medycznych – systematyzacja ujęć definicyjnych*,

W kategorii jakości życia wyróżnia się stałe elementy, jak: czynniki obiektywne, czynniki społeczne i czynniki subiektywne. Czynniki obiektywne najczęściej odzwierciedlają dobrobyt materialny, czynniki społeczne mierzone są za pomocą usług społecznych i dostępnej infrastruktury, natomiast czynniki subiektywne przedstawiają np. odczucia psychiczne jednostek, satysfakcję, zadowolenie i szczęście. Przy opisie zakresu pojęcia jakości życia ważna jest analiza determinant zarówno obiektywnych, jak i subiektywnych. Życie ludzkie powinno być ujmowane holistycznie, ponieważ jego przebieg zależy nie tylko od właściwości samego człowieka (biologicznych, psychicznych i społecznych), ale także od środowiska, w jakim ten człowiek się znajduje³¹. Na kompleksową ocenę jakości życia pozwala ocena tej kategorii według obiektywnego i subiektywnego kryterium. W ostatnich latach coraz częściej przypisuje się większą rolę wskaźnikom subiektywnym. „Cechą charakterystyczną tych miar – w przeciwieństwie do „tradycyjnych” wskaźników obiektywnych – jest fakt odzwierciedlenia nie tyle istniejącego „*status quo*” analizowanych zjawisk, ile raczej „definicji sytuacji” dokonywanej przez samych badanych”³². Jakość życia mierzona miarą subiektywną jest zestawem ocen obiektywnych faktów jakościowych (ocen stopnia zadowolenia z różnych obiektywnych form zaspokajania potrzeb człowieka) charakteryzujących różne aspekty życia człowieka i pochodzących ze skali psychologicznej. Komentowana jest często w kontekście sposobu życia czy stylu życia, jako poziom szczęścia z zaspokojenia jego różnorodnych potrzeb. Jakość życia jest związana z poszukiwaniem „dobrego”, godnego życia, w którym potrzeby konsumpcyjne byłyby zaspokajane w takim samym stopniu co potrzeby psychologiczne.

Na terenach wiejskich w porównaniu z miejskimi gorsze są warunki infrastruktury technicznej, komunikacyjnej i mieszkaniowej, a także bardziej utrudniony jest dostęp do usług i nowoczesnych technologii. Natomiast wieś ma ogromne dobro – ważne także dla mieszkańców miast – a mianowicie środowisko przyrodnicze. W jego zasobach szczególną rolę ma rolnictwo, podobnie jak w tworzeniu unikatowego krajobrazu wiejskiego, który stanowi dobro *per se*, jak też ma znaczenie dla działalności pozarolniczej oraz komfortu życia na wsi, czyli w sumie dla dobrostanu społecznego³³.

Hygeia Public Health, 46 (1), s. 25-31; *Definicja zdrowia i jakości życia wg WHO*, <http://gabinetzdrowia.net.pl/definicja-zdrowia-i-jakosci-zycia-wg-who.php>, dostęp dnia 17.03.2016 r.

³¹ Sampolska-Rzechuła A., 2013, *Jakość życia jako kategoria ekonomiczna*, Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis, Oeconomica, 301, 71, Wyd. Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 127-140.

³² Trzebiatowski J., 2011, *Jakość życia w perspektywie nauk społecznych i medycznych – systematyzacja ujęć definicyjnych*, Hygeia Public Health, 46 (1), s. 25-31.

³³ Zegar J.St., 2015, *Przesłanki i uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] J.St. Zegar (red.), J. Krzyżanowski, W. Wrzaszcz, J. St. Zegar., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym* (31), Monografie PW 2015-2019, 6, IERiGŻ-PIB Warszawa, s. 25, 43. Zegar, 2015.

Jakość życia ludności determinuje przede wszystkim sytuacja dochodowa gospodarstw domowych, która stwarza ramy dla poziomu i struktury wydatków. W ocenie jakości życia uwzględniane są przede wszystkim kwestie związane z wyżywieniem, warunkami mieszkaniowymi, wyposażeniem mieszkań, dostępem do nowoczesnych technologii komunikacyjnych, kształceniem dzieci, uczestnictwem w kulturze, wypoczynkiem, a także pozycją na rynku pracy, korzystaniem z pomocy społecznej, usług czy systemu ochrony zdrowia. Każdy z wymienionych czynników ma swój wymiar obiektywny, ale zarazem opisywany jest w kategoriach subiektywnych.

Wyniki badań GUS wskazują na poprawę jakości życia Polaków po akcesji Polski do Unii Europejskiej, chociaż nie dotyczy ona jednakowo wszystkich grup społecznych, czego potwierdzeniem są m.in. zróżnicowanie i zmiany rozkładu dochodów (wartości współczynnika Giniego³⁴) oraz zasięgu ubóstwa skrajnego (tabela 1).

Tabela 1. Rozkład dochodów i zasięg ubóstwa skrajnego w gospodarstwach domowych w wybranych latach

Wyszczególnienie	2003	2005	2010	2016	2017
Rozkład dochodów gospodarstw domowych (wartość współczynnika Giniego)					
Ogółem	0,343	0,371	0,374	0,307	0,293
Pracowników	0,364	0,371	0,347	0,307	0,293
Rolników	0,473	0,497	0,533	0,541	0,547
Pracujących na własny rachunek	0,408	0,397	0,375	0,346	0,340
Emerytów	0,252	0,241	0,249	0,224	0,223
Rencistów	0,282	0,281	0,291	0,263	0,259
Miasta	0,330	0,333	0,323	0,288	0,281
Wieś	0,326	0,336	0,339	0,305	0,302
Zasięg ubóstwa skrajnego (w % osób w gospodarstwach domowych)					
Ogółem	10,9	12,3	5,7	4,9	4,3
Pracowników	8,1	11,2	5,1	3,9	3,3
Rolników	17,2	18,1	8,9	11,0	9,7
Pracujących na własny rachunek	7,0	6,3	2,2	2,2	2,6
Emerytów	5,6	6,3	3,9	3,9	4,4
Rencistów	15,1	17,5	9,6	8,5	7,3
Miasta	6,8	8,2	3,4	2,9	2,4
Wieś	17,5	18,7	9,4	8,0	7,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Mniejsze rozwarstwienie dochodowe (niższe wartości współczynnika Giniego) oraz niższy zasięg ubóstwa skrajnego cechuje mieszkańców miast niż wsi a także rodziny utrzymujące się ze źródeł pozarolniczych niż z rolnictwa. W rozpatrywanym okresie zmniejszyły się wartości powyższych wskaźników zarówno w mieście jak i na wsi, w czym można dopatrywać się m.in. efektów pro-

³⁴ Współczynnik Giniego to stosowana w świecie miara rozkładu dochodów, w której za 100 przyjmuje się społeczeństwo skrajnych nierówności, a za 0 absolutne ich wyrównanie (alternatywnie stosuje się przedział od 0 do 1).

gramu 500+, który poprawił sytuację wielu najuboższych polskich rodzin³⁵. Spadek zasięgu ubóstwa skrajnego odnotowano we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych. Podobna tendencja cechowała zróżnicowanie dochodowe z wyjątkiem grupy rolników, dla której współczynnik Giniego wzrastał. Mogły przyczynić się do tego m.in. transfery pieniężne do rolnictwa związane z dopłatami obszarowymi w ramach WPR, na czym zyskiwały najbardziej gospodarstwa o dużym areale. Znaczne zróżnicowanie wykazywała również dynamika wzrostu dochodów gospodarstw według ich wielkości ekonomicznej, typu rolniczego i zasobów ziemi. Badania polskiego FADN wykazały znaczne zróżnicowanie wzrostu dochodów rodziny w zależności od typu rolniczego gospodarstwa rolnego. W latach 2005-2016 najwyższą dynamikę wzrostu dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego na osobę pełnozatrudnioną rodziny odnotowano w drobiarstwie i chowie trzody (łącznie średnio o ok. 180%), wysoką w hodowli krów mlecznych (o 101%), najniższą zaś w uprawach trwałych (o 5%) a w przypadku hodowli zwierząt trawożernych wystąpił nawet spadek dochodów o 10%³⁶.

W okresie po akcesji jakość życia w Polsce znacząco poprawiła się. Tak wynika m.in. z globalnego badania jakości życia SEDA prowadzanego przez Boston Consulting Group (BCG). W Raporcie BCG – edycja 2018 – podano, że jakość życia w Polsce poprawia się najszybciej spośród wszystkich krajów świata. Od 2009 r. Polska poprawiła aż 34 wskaźniki zajmując 26 pozycję, tj. o 10 punktów wyżej. Autorzy rankingu biorą, każdego roku, pod uwagę 10 czynników podzielonych na trzy grupy: ekonomiczne (w tym dochód na obywatela, stabilność gospodarcza, poziom zatrudnienia), inwestycyjne (w tym infrastruktura, system edukacji i opieka zdrowotna) oraz zrównoważony rozwój (w tym stan środowiska, instytucje rządowe, społeczeństwo obywatelskie, podział dochodów). I choć nadal liderami rankingu są Norwegia, Szwecja, Islandia, Luksemburg, Dania i Szwecja, to Polska stała się liderem dynamiki zmian jakości życia „na lepsze”. Na wysoką pozycję kraju wpłynęły przede wszystkim rozwój infrastruktury oraz poprawa sytuacji na rynku pracy, co przełożyło się również na wzrost dochodów Polaków. Po raz pierwszy w historii badań wskaźnika ufności konsumenckiej, prowadzonych od 1997 r., odsetek osób nastawionych optymistycznie przewyższył odsetek pesymistów i był wyższy od średniej europej-

---

³⁵ *Sytuacja gospodarstw domowych w 2017 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*. Informacje sygnałne, 100 lat GUS, GUS, Warszawa 2018 r. s. 10

³⁶ *Wyniki Standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2005 r.*, opracował zespół: L. Goraj, S. Mańko, D. Osuch, R. Płonka, Polski FADN, IERiGŻ, Warszawa 2006, s. 45; *Wyniki standardowe 2016 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w polskim FADN*, 2017, opracował zespół: Z. Floriańczyk, D. Osuch, R. Płonka. Polski FADN, IERiGŻ, Warszawa, 2017, s. 51.

skiej. Niekorzystnie kształtowała się jedynie sytuacja w edukacji, co może mieć związek z wprowadzanymi w ostatnich latach reformami w szkolnictwie³⁷.

2.1. Dochody gospodarstw domowych podstawową determinantą jakości życia

Dochody stanowią materialną podstawę zaspokojenia potrzeb ludności, zwłaszcza tych, które warunkują biologiczne życie i egzystencję człowieka. Wobec malejącego znaczenia samozaopatrzenia w rolnictwie zwiększa się znaczenie dochodów pieniężnych i pozarolniczej działalności zarobkowej. Rodziny powiązane z rolnictwem cechuje niższy poziom dochodów, gorsze warunki życia oraz wyższe zagrożenie ubóstwem i wykluczeniem społecznym w porównaniu z pozostałymi grupami społeczno-ekonomicznymi, nawet mimo poprawy w okresie po akcesji Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku. Dlatego badanie i monitorowanie zmian poziomu i struktury dochodów jest zadaniem ważkim, potrzebnym i wymaga przedstawiania kwestii dochodów w szerszym aspekcie.

Podstawowym źródłem informacji o poziomie i strukturze dochodów gospodarstw domowych rolników jest badanie budżetów gospodarstw domowych. Grupy gospodarstw domowych reprezentujące podstawowe społeczno-ekonomiczne grupy ludności ustalane są przez GUS na podstawie kryterium wyłącznego lub głównego (przeważającego) źródła utrzymania. Pod pojęciem „gospodarstwo domowe rolników” rozumie się te gospodarstwa domowe (rodziny), w których przeważającym (ponad 50%) źródłem utrzymania jest dochód z gospodarstwa rolnego prowadzonego na własny rachunek. Dochody gospodarstw domowych rolników pochodzą więc nie tylko z działalności rolniczej, lecz także z innych źródeł. Najwyższą dynamikę wzrostu wykazują dochody z pracy najemnej. Dochody ze źródeł pozarolniczych odgrywają coraz większą rolę w kształtowaniu dochodów rodziny rolniczej i jest to tendencja stała. W badaniach budżetów, GUS posługuje się kategorią dochodu rozporządzalnego (ang. Household's available income)³⁸.

W 2017 r. nominalny dochód rozporządzalny (przeciętny miesięczny na 1 osobę) w gospodarstwach domowych rolników wyniósł 1576 zł i był o 191%

---

³⁷ Ciszak P., 2018, *Standard życia w Polsce dynamicznie się poprawia*, artykuł z dnia 12.07.2018, dostęp 09.01.2019 r., [https://manager.money.pl/wiadomosci/arttykul/jakosc-zycia-seda-standard-zycia-w-polsce\(...\)html](https://manager.money.pl/wiadomosci/arttykul/jakosc-zycia-seda-standard-zycia-w-polsce(...)html); Janik M., 2018, *Wyniki tego rankingu ścięły nas z nóg. Jakość życia poprawia się w Polsce, jak nigdzie indziej*, artykuł z dnia 12 lipca 2018 r., dostęp 09.01.2019 r., <https://innpoland.pl /144869.jakosc-zycia-w-polsce-awansujemy-w-rankingu-boston-consulting-group>.

³⁸ Na dochód rozporządzalny składają się: dochód z pracy najemnej, dochód z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie, dochód z pracy na własny rachunek poza gospodarstwem indywidualnym w rolnictwie, z wykonywania wolnego zawodu, dochód z tytułu własności, dochód z wynajmu nieruchomości, świadczenia z ubezpieczeń społecznych (w tym emerytury i renty), pozostałe świadczenia społeczne, pozostały dochód (w tym dary i alimenty). Źródło: *Budżety gospodarstw domowych w 2017 roku*. GUS, Warszawa, 2018, s. 279-280.

wyższy w porównaniu z 2004 r. (541 zł). W stosunku do roku poprzedniego, tj. 2016 r. (1151 zł) był wyższy o 37%. W pozostałych grupach społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych odnotowano nominalny wzrost dochodu rozporządzalnego: w gospodarstwach domowych ogółem o 117%, pracowników o 106%, pracujących na własny rachunek o 105%, emerytów i rencistów o 103% (tabela 2).

Tabela 2. Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwach domowych w latach 2004-2017 (ceny bieżące)

Lata	Gospodarstwa domowe								
	Ogółem	Rolników	Pracowników			Pracujących na własny rachunek	Emerytów i Rencistów	Emerytów	Rencistów
			razem	na stanowiskach					
	w zł na 1 osobę miesięcznie (ceny bieżące)								
			robotniczych	nierobotniczych					
2004	735,40	541,00	782,26	558,30	1068,53	935,12	779,22	869,01	612,34
2005	761,46	606,17	770,00	565,78	1062,82	977,10	800,25	883,81	621,75
2006	834,68	689,75	829,18	622,73	1125,06	1102,63	872,86	943,89	684,95
2007	928,87	846,76	915,17	700,95	1232,24	1251,07	937,63	999,05	754,52
2008	1045,52	887,35	1049,84	815,18	1392,23	1338,51	1031,94	1096,87	802,38
2009	1114,49	884,01	1123,30	863,02	1489,61	1396,47	1116,30	1180,65	870,55
2010	1192,82	1024,53	1199,22	896,27	1591,73	1468,38	1180,82	1244,77	925,63
2011	1226,95	983,88	1243,84	936,07	1625,61	1497,43	1233,08	1297,96	968,98
2012	1278,43	1091,55	1289,16	967,06	1695,64	1536,68	1297,90	1371,62	994,13
2013	1299,07	1156,13	1305,88	990,02	1699,89	1580,05	1328,65	1415,23	1006,80
2014	1340,44	1050,85	1349,12	1038,28	1733,83	1631,64	1382,32	1458,12	1072,44
2015	1386,16	1046,17	1386,87	1081,00	1761,36	1739,48	1438,04	1509,50	1438,04
2016	1474,56	1151,28	1494,79	1205,44	1831,15	1792,33	1498,78	1568,96	1164,48
2017	1598,13	1575,57	1607,77	1319,58	1928,13	1918,94	1579,03	1630,12	1295,64

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

W okresie po akcesji do UE dynamika wzrostu dochodów gospodarstw domowych rolników była wyższa niż w pozostałych grupach społeczno-ekonomicznych, co wskazuje że był to okres w którym przeważały czynniki sprzyjające wzrostowi dochodów rolniczych, wśród których znaczącą pozycję zajmowały różne formy wsparcia finansowego w ramach WPR, skierowane do sektora rolno-spożywczego, gospodarstw rolników oraz na obszary wiejskie. Polska została w UE liderem w realizacji Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich. W warunkach akcesji przeciętne gospodarstwo rolników osiągnęło istotny postęp ekonomiczny i społeczny, mimo to wiele gospodarstw rolnych, zwłaszcza gospodarujących na małym obszarze użytków rolnych ma trudności z poprawieniem swojej sytuacji dochodowej. Znaczącym wsparciem dla tych gospodarstw są pieniądze kierowane w ramach Wspólnej Polityki Rolnej, nie tylko bezpośrednio do rolników ale także na wieś, ponieważ dzięki inwestycjom na

obszarach wiejskich powstają nowe miejsca pracy, co pozwala na uzupełnianie dochodu rolniczego dochodem spoza rolnictwa.

W 2017 r. w porównaniu z 2004 r. odnotowano wzrost realnego poziomu dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych rolników o 133% (w stosunku do roku poprzedniego 2016 był to wzrost o 34%). W tych latach dochody realne wzrosły także w pozostałych grupach gospodarstw domowych. Realna wartość dochodu rozporządzalnego w 2017 r. w stosunku do 2004 r. wzrosła w gospodarstwie domowym: przeciętnie w kraju o 64,8%, pracowników o 71,0%, pracujących na własny rachunek o 64,7%, emerytów i rencistów o 51,2%.

W okresie po akcesji nastąpiło znaczące zmniejszenie dysparytetu dochodowego rolników względem pozostałych grup gospodarstw. Nominalny dochód rozporządzalny gospodarstw domowych rolników był w 2017 r. niższy od dochodu: gospodarstwa domowego przeciętnie w kraju o 1,4% (w 2004 r. był niższy o 26,4%), pracowników o 2,0% (w 2004 r. o 30,8%), pracujących na własny rachunek o 17,9% (w 2004 r. o 42,1%) oraz od dochodu emerytów i rencistów o 0,2% (w 2004 r. 30,6%). Należy jednak odnotować, że poziom dochodu rozporządzalnego ulegał w całym okresie wahaniom, a rok 2017 był wyjątkowo korzystny dla rolników, co ilustrują rys. 1 i 2. Natomiast zmiany dysparytetu dochodowego przedstawiono w tabeli 3.

Tabela 3. Poziom przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego na 1 osobę w gospodarstwach domowych rolników w stosunku do dochodu pozostałych grup gospodarstw domowych w latach 2004 - 2017 (%; ceny bieżące, parytet dochodów*)

Lata	Ogółem	Pracownicy	Pracujący na własny rachunek	Emeryci i renciści
2004	73	73	58	69
2005	80	79	62	76
2006	83	83	63	79
2007	91	93	68	87
2008	85	85	66	86
2009	79	79	63	79
2010	86	85	70	87
2011	80	79	66	80
2012	85	85	71	84
2013	89	89	73	87
2014	78	78	64	76
2015	75	75	60	73
2016	78	77	64	77
2017	99	98	82	100 (99,8)

* Parytet dochodów: stosunek przeciętnego miesięcznego (na 1 osobę) dochodu rozporządzalnego gospodarstw domowych rolników do przeciętnego miesięcznym dochodu (na 1 osobę) w gospodarstwie domowym poszczególnych grup społeczno-ekonomicznych w %.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

W początkowym okresie po akcesji do Unii Europejskiej występowała stała tendencja spadkowa dysparytetu dochodów gospodarstw domowych rolników względem dochodów pozostałych grup społeczno-ekonomicznych. W latach 2008 r. i 2009 r. tendencja ta została zahamowana. W 2010 r. relacje te poprawiły się na korzyść rolników, ale już w roku 2011 wzrosły dysproporcje dochodowe między gospodarstwami domowymi rolników i pozostałych grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw (z wyjątkiem gospodarstw robotników i rencistów) na niekorzyść rolników. W 2012 r. nastąpiła poprawa sytuacji dochodowej rolników względem pozostałych grup gospodarstw. Tendencja ta utrzymała się również w 2013 r., ale już w roku następnym nastąpiło odwrócenie tej tendencji. W 2014 r. odnotowano pogorszenie się sytuacji dochodowej rolników względem pozostałych grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych. Ta tendencja utrzymała się w 2015 roku. Zwiększył się dysparytet dochodów rolników w porównaniu ze średnią krajową (z 78 w 2014 r. do 75 w 2015 r.) oraz wszystkimi grupami gospodarstw domowych: pracowników (z 78 do 75), pracujących na własny rachunek (z 64 do 60) oraz emerytów i rencistów (z 76 do 73). W 2016 r. odnotowano poprawę sytuacji dochodowej rolników względem pozostałych grup. Tendencja ta utrzymała się w następnym 2017 roku.

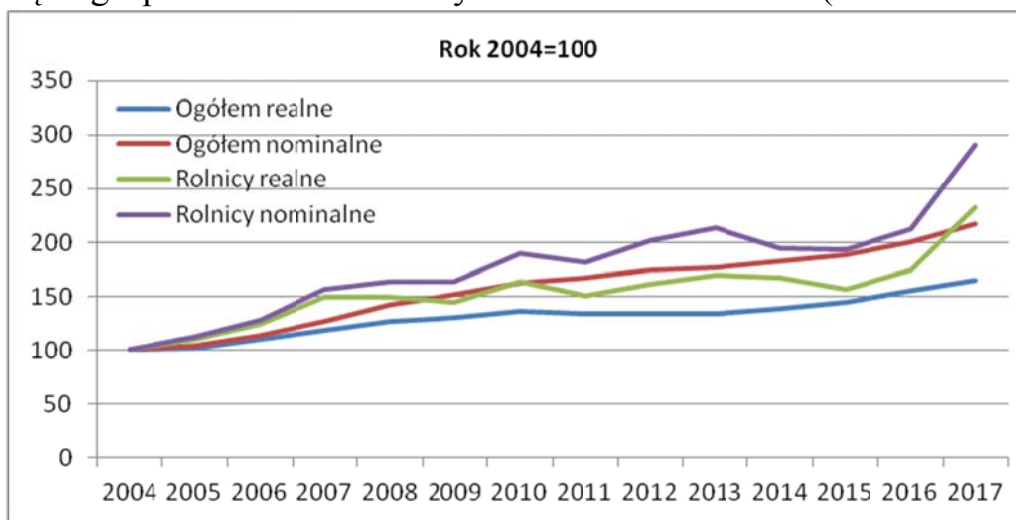
W okresie po akcesji nastąpiła zmiana struktury dochodów polegająca głównie na tendencji do zmniejszania się w budżecie rodziny rolniczej znaczenia dochodów z rolnictwa a wzroście z pozostałych źródeł. Udział dochodów z rolnictwa wyniósł 67,4% w 2005 r. a w 2016 r. 62,2%³⁹. Wprawdzie wartość wskaźnika wzrosła w 2017 r. do 68,2%, ale należy uwzględnić to, że rok 2017 był wyjątkowo korzystny dla rolnictwa. Należy podkreślić również, że okres ten cechowały wahania wartości wskaźnika – najwyższą wartość odnotowano w 2010 r. (71,4%), a najniższą w 2016 r. (62,2%). W strukturze dochodów rodziny rolniczej udział dochodów z pracy najemnej stanowił 10,3% w 2017 r. wobec 9,6% w 2005 r. (maksymalnie 13,9% w 2015 r.) i odpowiednio: z pracy na własny rachunek 1,1% wobec 1,3%, (maksymalnie 1,5% w 2009 r.) oraz ze świadczeń 18,7% wobec 18,8% (maksymalnie 21,4% w 2016 r.) (rys. 3).

Gospodarstwa domowe rolników w porównaniu z pozostałymi grupami społeczno-ekonomicznymi gospodarstw domowych uzyskiwały najniższy udział dochodów z głównego źródła utrzymania. W 2017 r. w gospodarstwach domowych rolników dochód z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie stanowił 68,2% dochodu rozporządzalnego na 1 osobę podczas gdy w gospodarstwach domowych pracowników dochód z głównego źródła utrzymania czyli pracy najemnej stanowił 80,8% ogólnego dochodu rozporządzalnego.

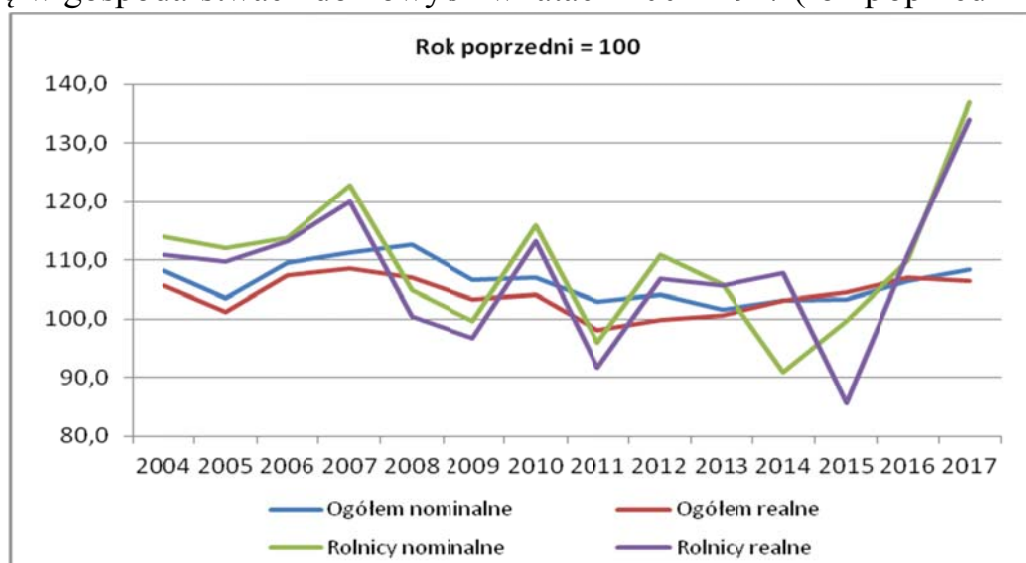
³⁹ Do analizy przyjęto 2005 r., gdyż w 2004 r. GUS zmienił podział na grupy – zrezygnowano z grupy pracowni-
czo-chłopskiej, toteż dane odnośnie struktury dochodów byłyby nieporównywalne.

Rysunek 1. Zmiany przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego na osobę w gospodarstwach domowych w latach 2004-2017 (rok 2004 = 100)

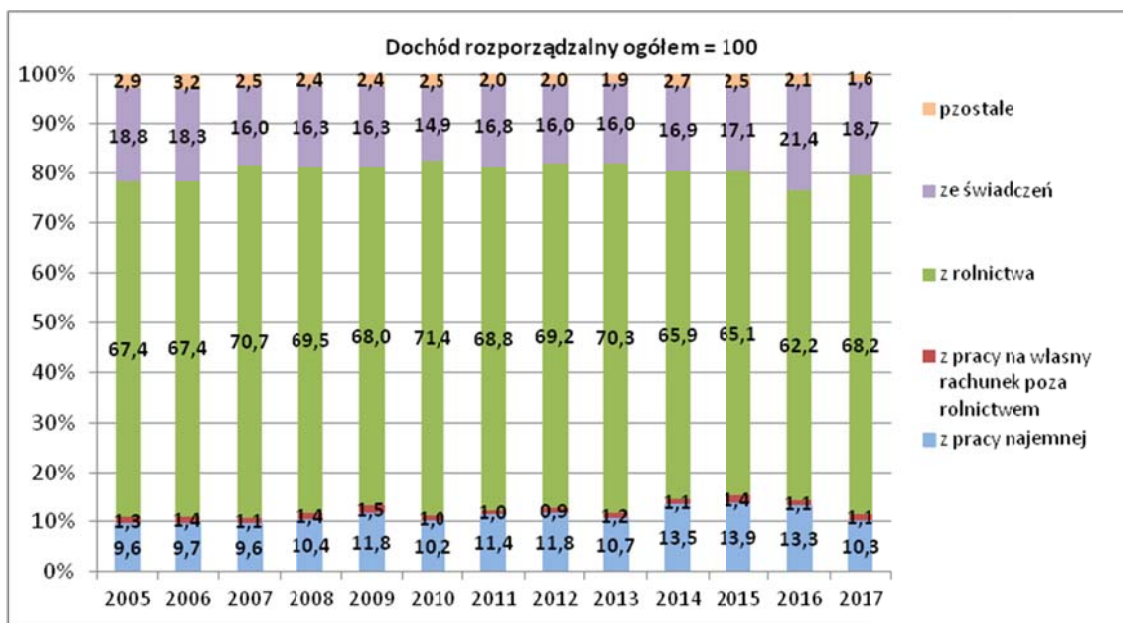
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

Rysunek 2. Zmiany przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego na osobę w gospodarstwach domowych w latach 2004-2017 (rok poprzedni = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

Rysunek 3. Zmiany struktury dochodów w gospodarstwach domowych rolników

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

Ważnym czynnikiem kształtującym dochody rolnicze są dopłaty. W konsekwencji dużego rozdrobnienia agrarnego pula pieniędzy jaką pobierały gospodarstwa, głównie o małym obszarze była niewielka⁴⁰. W grupie gospodarstw domowych rolników, stanowiących próbę badawczą budżetów gospodarstw domowych, udział dopłat w dochodzie rolniczym kształtuje się na poziomie kilkunastu procent (15,9% w 2015 r. oraz 13,1% w 2014 r.). Wynika to z faktu, iż próbę badawczą budżetów stanowią gospodarstwa rolników, z których 2/3 użytkuje małe gospodarstwa rolne o powierzchni do 20 ha. Dla rodzin rolniczych użytkujących gospodarstwa rolne o małym obszarze użytków rolnych dopłaty odgrywają mniejszą rolę w kształtowaniu ich dochodu rozporządzalnego

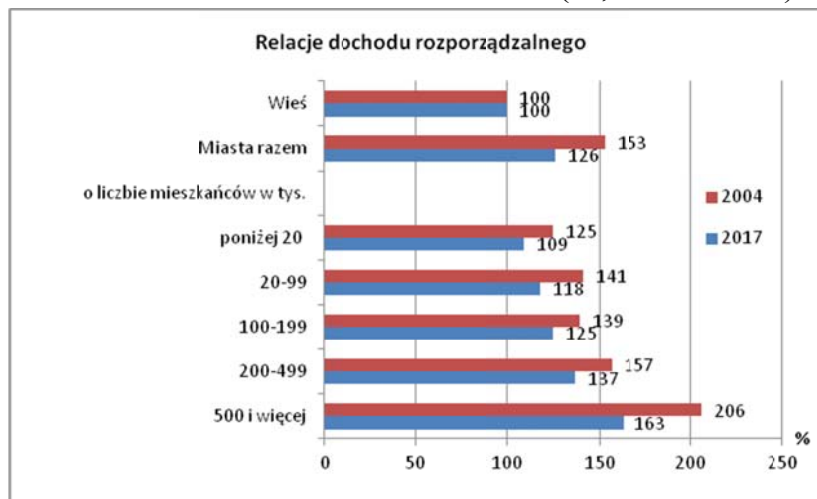
2.1.1. Porównanie dochodów wieś - miasto

Badania budżetów gospodarstw domowych wskazują na powolne zmniejszanie się w latach 2004-2017 dysproporcji dochodowych między mieszkańcami wsi i miast. Przewaga dochodów ludności mieszkającej w mieście nad dochodami mieszkańców wsi zmniejszyła się z 52,5% do 28,8%; analogicznie: w miastach o liczbie mieszkańców: 20 tys. i mniej z 24,6% do 9,3%; od 20 do 99 tys. z 41,0% do 18,0%; od 100 do 199 tys. z 39,1% do 25,5%; od 200 do 499 tys. z 56,7% do 36,9%, a w miastach 500 tys. i więcej z 105,7% do 62,9%. Wraz ze

⁴⁰ Por.: *Statistical Factsheet European Union, Poland*, June 2017, s. 5.

wzrostem wielkości miast wyrażonej liczbą ich mieszkańców zwiększały się dysproporcje dochodowe między miastem a wsią na niekorzyść wsi (rys. 4).

Rysunek 4. Wielkość dochodu rozporządzalnego ludności zamieszkałej na wsi i w mieście w latach: 2004 i 2017 (% , wieś = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych oraz *Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000-2011. Zróżnicowanie miasto-wieś*, GUS, Warszawa, s. 142.

Zmniejszenie się dystansu dochodowego między mieszkańcami wsi i miast wynikało z wyższego wzrostu dochodów ludności zamieszkałej na wsi (w latach 2004-2017 nominalnie o 137,8%) w porównaniu z mieszkańcami miast (analogicznie o 106,6%). Jest to konsekwencją m.in. napływu na polską wieś funduszy unijnych, a także znacznie niższej (o 23%) na wsi niż w mieście liczbie długotrwale bezrobotnych⁴¹. Nadal jednak utrzymuje się wysoka przewaga dochodów, zwłaszcza mieszkańców dużych miast, nad dochodami ludności wiejskiej. Na te dysproporcje wpływ mają m.in. dwa warunkujące się czynniki: (1) lokalizacja w miastach, głównie dużych, instytucji oferujących korzystne stawki płacowe ale równocześnie wymagających od pracowników wysokiego poziomu wykształcenia oraz (2) niższy poziom wykształcenia mieszkańców wsi niż miast, a przez to gorsze możliwości zatrudnienia w dobrze płatnych zawodach. W 2017 r. wyższym wykształceniem legitymowało się 12,5% mieszkańców wsi podczas gdy średnio w miastach 29,4%, a w miastach o liczbie mieszkańców 500 i więcej tys. 47,7%. Na różnice dochodowe między mieszkańcami miast i wsi wpływ ma także mniejsza liczba osób w rodzinie miejskiej niż wiejskiej

⁴¹ Do osób długotrwale bezrobotnych zalicza się osoby poszukujące pracy przez okres dłuższy niż 12 miesięcy. W 2015 r. poszukiwało pracę dłużej niż 12 miesięcy 157 tys. osób na wsi, podczas gdy w miastach 203 tysiące. Rocznik Statystyczny 2016. GUS, Warszawa 2016, s. 258.

(2,66 wobec 3,03)⁴². Na wsi zamieszkuje także większy niż w mieście, głównie w porównaniu z dużymi aglomeracjami, odsetek rodzin wielodzietnych⁴³.

Integracja Polski z UE przyczyniła się do poprawy (lata 2006⁴⁴ - 2017) relacji dochodowych między wsią a miastem. W 2006 r. dochód rozporządzalny ludności wiejskiej stanowił 69,8% dochodu ludności miejskiej; w 2017 r. odsetek ten wzrósł do 77,6%, przy czym dysproporcje dochodowe różnicowała wielkość miast. W 2006 r. dochód rozporządzalny ludności wiejskiej stanowił 85,6% dochodu ludności miejskiej w miastach małych (do 20 tys. mieszkańców); w 2017 r. udział ten wzrósł do 91,4%. W odniesieniu do miast dużych (o liczbie mieszkańców 500 tys. i więcej) relacje te kształtowały się odpowiednio: 51,6 i 61,4%. W tym okresie dochód rozporządzalny na wsi wzrósł o 106,2%, natomiast średnio w mieście o 85,5% (tabela 4).

Tabela 4. Nominalny dochód rozporządzalny w zł na osobę w gospodarstwach domowych według miejsca zamieszkania w latach 2006-2017

Lata	Ogółem	Miasta						Wieś	Rolnicy
		Razem	o liczbie mieszkańców w tys. mieszkańców						
			poniżej 20	20-99	100-199	200-499	500 i więcej		
w złotych w przeliczeniu na 1 osobę, miesięcznie (ceny nominalne)									
2006	835	944	770	845	863	1027	1276	659	690
2007	929	1044	840	932	974	1124	1420	744	847
2008	1046	1176	982	1044	1133	1219	1593	836	887
2009	1114	1255	1031	1132	1209	1272	1735	889	884
2010	1193	1342	1098	1206	1255	1389	1880	953	1025
2011	1227	1384	1158	1227	1306	1422	1920	975	984
2012	1278	1440	1200	1273	1320	1497	2012	1028	1092
2013	1299	1453	1192	1318	1344	1498	2002	1060	1156
2014	1340	1516	1233	1380	1444	1583	2046	1067	1051
2015	1386	1566	1294	1410	1496	1607	2122	1106	1046
2016	1475	1642	1419	1484	1575	1715	2108	1214	1151
2017	1598	1751	1486	1604	1706	1860	2214	1359	1576
2017/2006	191,4	185,5	193,0	189,8	197,7	181,1	173,5	206,2	228,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych GUS oraz *Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC – kolejne lata)*.

Wysoka dynamika wzrostu dochodów rodzin rolniczych wynikała głównie z wsparcia finansowego gospodarstw rolnych w ramach WPR. Natomiast

⁴² *Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2017)*, GUS, Warszawa, 2018, s. 202 oraz *Budżety gospodarstw domowych w 2017 r.*, GUS, Warszawa 2018, s. 91.

⁴³ Średnia liczba dzieci w gospodarstwach domowych na wsi wynosi 0,64 a w mieście 0,40. *Prognoza gospodarstw domowych na lata 2016-2050*, opracował M. Potyra pod kier. merytorycznym M. Waligórskiej, GUS, Warszawa, czerwiec 2016, s. 21.

⁴⁴ Pierwszy rok pełnych wyników badań dochodów i warunków życia ludności opracowany według badania EU-SILC. *Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2006 r.)*, 2008, GUS, Warszawa.

przyczyną niższej dynamiki wzrostu dochodów w miastach była prawdopodobnie migracja zarobkowa. Osoby przybywające ze wsi do dużych miast w poszukiwaniu pracy, częściej znajdują zatrudnienie na stanowiskach robotniczych nisko opłacanych, w których łatwiej znaleźć wolne miejsce pracy. Znacznie trudniej jest znaleźć pracę w tzw. zawodach nadwyżkowych (więcej zgłoszeń chętnych do zatrudnienia niż ofert pracy). Do pierwszych zalicza się zawody, do których wykonywania wystarczy wykształcenie podstawowe, zawodowe lub średnie. Są to oferty m.in. dla: sprzątaczk, pomocy kuchennej, sprzedawcy, magazyniera, kasjera, pomocniczego personelu medycznego, pracowników na budowie, czy kierowców z prawem jazdy kat. B. Ich wynagrodzenie jest niskie i waha się w granicach 2-5 tys. zł. Zatrudnienie w zawodach nadwyżkowych, do których zalicza się głównie administratorów i specjalistów do spraw sieci komputerowych, marketingu i handlu, ekonomistów, stanowiska kierownicze, łączy się wprawdzie ze znacznie wyższym uposażeniem (do kilkunastu tys. zł) ale należy wykazać się wyższym wykształceniem, często ukończeniem specjalistycznych kursów podyplomowych, znajomością języków obcych, zwłaszcza angielskiego oraz doświadczeniem zawodowym na kierowniczym stanowisku. Jak wynika z rankingu zawodów przedstawionych przez Urząd m.st. Warszawy najliczniejszą grupę wśród zarejestrowanych osób bezrobotnych stanowią osoby deklarujące chęć pracy w zawodzie: sprzedawca, pozostali pracownicy obsługi biurowej, technik prac biurowych, ekonomista, sprzątaczk biurowa, robotnik gospodarczy. Są to niskopłatne miejsca pracy⁴⁵.

Zasadnicze znaczenie w kształtowaniu sytuacji dochodowej rodzin ma źródło zarobkowania. Na wsi jest to praca najemna. Jej udział w strukturze dochodów gospodarstw domowych wiejskich jest najwyższy i wykazywał w latach 2006-2017 tendencję wzrostową (z 39,4 do 46,7%). Niewielki wzrost odnotowano także w przypadku pracy na własny rachunek (z 6,1 do 7,1%). W kształtowaniu budżetu rodziny wiejskiej zmniejszyło się znaczenie pracy w rolnictwie (spadek z 14,1 do 12,0%) oraz jeszcze bardziej ze świadczeń z ubezpieczeń społecznych (z 35,9 do 31,4%) (rys. 5). Tendencja wzrostu udziału dochodów z pracy najemnej w strukturze dochodów ludności wiejskiej jest trwała. Wzmacnia ją także migracja z miast na wieś⁴⁶. Obecnie na wieś przenoszą się nie tylko emeryci, ale coraz częściej przedstawiciele wolnych zawodów i kadra kierownicza, zatem także twórcy innowacji. Są to osoby nierzadko osiągające wysokie dochody.

---

⁴⁵ *Ranking zawodów deficytowych i nadwyżkowych w mieście stołecznym w Warszawie 2017, 2018*, Urząd m. st. Warszawy, Warszawa kwiecień 2018, s. 1-29.

⁴⁶ W latach 2005-2017 liczba ludności na wsi zwiększyła się o 590,9 tysięcy; w 2017 r. saldo dodatniej migracji wewnętrznych na pobyt stały na wsi wyniosło 25,9 tys. (*Rocznik Statystyczny 2016, 2016*, s. 207; *Rocznik Statystyczny 2018, 2018*, s. 223).

Rysunek 5. Struktura dochodów rozporządzalnych w gospodarstwach domowych według źródeł ich pozyskiwania w 2006 oraz 2017 r. (w procentach)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

Dochód z pracy najemnej dominuje w strukturze dochodów rozporządzalnych przeciętnego gospodarstwa domowego miejskiego i w latach 2006-2017 wykazywał stałą tendencję wzrostową (z 51,1 do 54,7%). Miał zaś udział wpływów z pracy na własny rachunek (z 9,5 do 9,1%) oraz ze świadczeń społecznych (z 32,6 do 31,2%). Znikomą rolę odgrywało rolnictwo – jego udział w budżecie rodziny miejskiej kształtował się na poziomie od 0,5 do 0,4%.

Stale zatrudnienie, zależne od sytuacji na rynku pracy, stanowi istotny czynnik decydujący o jakości życia nie tylko jednostki ale i całej rodziny. W 2016 r. w ogólnej liczbie 1335 tys. zarejestrowanych w Polsce bezrobotnych 45,2% stanowili bezrobotni na obszarach wiejskich. Na wsi wyższy niż średnio w kraju był udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym (6,3 wobec 5,6%), odsetek długotrwale bezrobotnych (25,0 wobec 24,0%) oraz pozostających bez pracy ludzi młodych – do 24 lat (17,7% wobec 13,4%)⁴⁷. Tendencje na rynku pracy na wsi i w mieście są podobne, choć niewątpliwie mieszkańcy wsi są bardziej zagrożeni bezrobociem, a tempo spadku bezrobocia jest wolniejsze na wsi⁴⁸.

⁴⁷ *Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r.*, 2017, GUS, Warszawa, aneks tabelaryczny. Aneks tabelaryczny.

⁴⁸ *Stan i struktura bezrobocia na wsi w 2016 roku*. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Departament Rynku Pracy, Warszawa, maszynopis z dnia 30.06.2017, s. 1-12.

2.2. Poziom i struktura wydatków gospodarstw domowych

W granicach określonego dochodu realizowane są wydatki przeznaczone na pokrycie kosztów zaspokajanych potrzeb. Potrzeby zaś, podlegają wpływom otoczenia i uzależnione są od subiektywnych preferencji konsumenta. Tłumaczy to m.in. różnice jakości życia na wsi i w mieście⁴⁹. Wydatki gospodarstw domowych informują o poziomie zaspokajania potrzeb – w pierwszej kolejności podstawowych (wyżywienie, ubranie, mieszkanie), a w miarę poprawy sytuacji dochodowej gospodarstw, potrzeb wyższego rzędu (m.in. kultura, rekreacja, wypoczynek).

W latach 2004-2017 wydatki gospodarstw domowych wzrosły we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych – najbardziej w gospodarstwach domowych rolników (o 71,1%), więcej niż średnio w kraju (wzrost o 69,3%) oraz w pozostałych grupach gospodarstw, gdzie wzrost wyniósł: emerytów i rencistów o 66,9%, pracowników o 62,7%, a pracujących na własny rachunek o 57,3% (tabela 5).

Zmiany struktury wydatków gospodarstw domowych wskazują na poprawę ich jakości życia w okresie po akcesji Polski do UE. W 2017 r. w porównaniu z 2004 r. gospodarstwa domowe wydawały mniej na podstawowe produkty, zwłaszcza żywnościowe, a więcej na ponadpodstawowe, wśród których zwraca uwagę wysoki wzrost udziału wydatków na grupę określaną jako „restauracje i hotele”. Otwarcie granic i rozwój usług turystycznych zwiększyły popyt na wyjazdy indywidualne, a większe możliwości organizowania wycieczek i pielgrzymek na wyjazdy grupowe. Łączy się to z potrzebą przeznaczania większej puli pieniędzy na pokrycie kosztów pobytu poza domem, często kosztem innych, też ważnych potrzeb, ale jednocześnie spełnia ważną funkcję aktywizacji lokalnej społeczności, zwłaszcza osób starszych i samotnych, przez co sprzyja spójności społecznej.

Podobnie jak w przypadku dochodów, tak w przypadku wydatków gospodarstwa domowe rolników wykazują znaczny dysparytet w porównaniu z pozostałymi grupami społeczno-ekonomicznymi (tabela 6). Najmniejszy dysparytet odnotowano w przypadku wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe, a

---

⁴⁹ m.in.: Borys T., 2015, *Typologia jakości życia i pomiar statystyczny*, Wiadomości Statystyczne, 7, s. 1-17; *Diagnoza Społeczna. Warunki i jakość życia Polaków*, 2009, (red.): J. Czapiński, T. Panek, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa, s.14-15; Golinowska S., 2011, *O spójności, kapitale społecznym oraz europejskiej i polskiej polityce spójności*, Polityka Społeczna, 5-6, s. 13-21; Panek T., 2015, *Hierarchiczny model pomiaru jakości życia*, Wiadomości Statystyczne, 6, s. 1-22; Szukielojć-Bieńkuńska A. (2015). *Pomiar jakości życia w statystyce publicznej*. Wiadomości Statystyczne NR 7. GUS, PTS, Warszawa, s. 1-17; *Jakość życia w Polsce. Edycja 2017*, autorzy opracowania: M. Bendowska, A. Bieńkuńska, P. Luty, K. Sobiestjański, J. Wójcik, GUS, Warszawa, s. 4-26.

najwyższy na potrzeby ponadpodstawowe, jak edukacja, rekreacja i kultura oraz restauracje i hotele.

Tabela 5. Struktura wydatków gospodarstw domowych
(lata 2004-2017, ceny bieżące)

Gospodarstwa domowe	2004	2005	2006	2012	2013	2014	2015	2016	2017
	Struktura w %								
	żywność i napoje bezalkoholowe								
Ogółem	28,1	28,1	27,1	25,1	24,9	24,4	24,0	24,2	24,3
Pracownicy	25,4	26,3	25,5	23,8	23,7	23,2	22,9	23,0	23,2
Rolnicy	37,9	36,1	35,2	31,8	31,5	31,0	31,3	31,5	31,0
Pracujący na własny rachunek	23,4	23,6	22,6	21,5	21,2	20,9	20,5	20,9	20,9
Emeryci i renciści	29,9	30,4	29,6	28,0	27,5	27,2	26,6	26,7	26,9
	odzież i obuwie								
Ogółem	4,9	5,1	5,4	4,9	5,1	5,4	5,4	5,6	5,3
Pracownicy	5,7	5,8	6,1	5,6	5,7	5,9	6,1	6,2	5,9
Rolnicy	5,3	5,3	5,7	5,1	5,6	5,9	5,6	6,0	6,1
Pracujący na własny rachunek	6,0	6,7	7,1	6,3	6,6	7,0	6,6	7,0	6,7
Emeryci i renciści	3,4	3,3	3,5	2,9	3,0	3,4	3,5	3,6	3,2
	użytkowanie i wyposażenie mieszkania								
Ogółem	25,2	24,6	24,8	25,1	25,5	25,0	25,1	24,7	24,8
Pracownicy	24,5	23,7	23,8	23,8	24,2	23,9	24,1	23,5	23,8
Rolnicy	18,7	22,0	21,8	22,6	24,1	22,2	22,2	21,9	22,5
Pracujący na własny rachunek	22,1	21,8	22,3	23,5	23,3	23,2	23,7	23,5	22,2
Emeryci i renciści	28,6	27,3	27,8	28,7	28,7	28,2	28,1	27,8	28,0
	zdrowie								
Ogółem	5,0	5,0	4,9	5,0	5,1	5,0	5,3	5,3	5,5
Pracownicy	3,6	3,6	3,6	4,0	4,0	3,9	4,3	4,3	4,5
Rolnicy	4,1	3,7	3,6	3,9	4,2	4,2	4,3	4,8	4,6
Pracujący na własny rachunek	3,5	3,4	3,5	4,0	4,0	4,0	4,4	4,5	4,6
Emeryci i renciści	8,2	8,4	8,1	8,1	8,3	8,2	8,1	8,3	8,5
	transport i łączność								
Ogółem	13,7	14,2	13,9	13,8	14,8	14,2	13,8	13,7	13,4
Pracownicy	15,3	16,1	15,6	15,2	16,3	15,8	15,2	15,2	14,7
Rolnicy	14,9	14,6	15,9	15,3	15,0	15,6	15,9	15,8	15,0
Pracujący na własny rachunek	18,8	17,7	16,7	16,1	16,9	15,3	14,7	13,9	13,6
Emeryci i renciści	10,1	10,3	10,0	10,0	11,0	10,2	10,3	10,0	10,1
	rekreacja i kultura								
Ogółem	6,8	6,8	7,1	8,1	6,5	6,5	6,7	6,9	6,9
Pracownicy	8,0	7,6	7,8	8,9	7,1	6,9	7,2	7,4	7,3
Rolnicy	4,5	4,3	4,5	5,6	4,8	5,1	4,8	4,7	4,4
Pracujący na własny rachunek	8,9	9,5	9,7	9,9	8,1	8,5	8,9	9,7	10,2
Emeryci i renciści	5,2	5,4	5,6	6,4	5,1	5,2	5,2	5,3	5,2
	edukacja								
Ogółem	1,5	1,3	1,4	1,2	1,2	1,1	1,0	0,9	1,0
Pracownicy	2,2	1,8	1,9	1,6	1,5	1,5	1,3	1,2	1,2
Rolnicy	1,0	1,0	1,1	0,7	1,0	0,7	0,6	0,8	0,5
Pracujący na własny rachunek	2,1	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,5	1,5	1,5
Emeryci i renciści	0,5	0,4	0,4	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
	restauracje i hotele								
Ogółem	1,8	1,9	2,0	2,8	2,9	4,2	4,2	4,4	4,6
Pracownicy	2,2	2,1	2,3	3,1	3,2	4,5	4,5	4,8	4,9
Rolnicy	0,6	0,7	0,6	1,2	1,7	2,2	1,9	2,0	2,6
Pracujący na własny rachunek	2,6	2,7	2,7	3,9	4,2	5,6	5,6	5,5	6,5
Emeryci i renciści	1,0	1,0	1,1	1,5	1,6	2,6	2,8	3,1	3,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

Tabela 6. Poziom przeciętnych miesięcznych wydatków na 1 osobę w gospodarstwach domowych rolników w stosunku do wydatków pozostałych grup gospodarstw domowych w latach: 2004, 2016 i 2017 (ceny bieżące, parytet wydatków*)

Wyszczególnienie	Ogółem			Pracownicy			Pracujący na własny rachunek			Emeryci i renciści		
	2004	2005	2017	2004	2005	2017	2004	2005	2017	2004	2005	2017
	w procentach (nominalnie)											
Wydatki razem	73	77	74	71	78	74	59	61	63	67	72	68
Żywność i napoje bez.	99	99	94	106	107	99	96	94	94	85	85	79
Odzież i obuwie	78	81	86	66	71	78	52	48	58	105	116	129
Użytkowanie mieszkania	50	65	64	51	70	68	48	61	63	39	52	50
Wyposażenie mieszkania	70	85	78	64	81	77	58	65	68	67	87	78
Zdrowie	59	56	62	80	79	76	70	66	64	33	31	37
Transport	87	87	84	73	73	75	47	55	69	129	132	117
Łączność	65	67	80	59	65	78	47	43	71	62	67	81
Rekreacja i kultura	49	48	47	40	44	45	30	28	28	57	57	58
Edukacja	47	56	38	31	41	30	27	33	21	137	181	293
Restauracje i hotele	25	29	42	19	25	40	14	16	25	40	47	59

* Parytet wydatków: stosunek przeciętnych miesięcznych (na 1 osobę) wydatków gospodarstw domowych rolników do przeciętnych miesięcznych wydatków (na 1 osobę) w gospodarstwie domowym poszczególnych grup społeczno-ekonomicznych w %.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

Na początku akcesji wydatki gospodarstw domowych stanowiły powyżej 90% ich dochodów we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych. W okresie po akcesji sytuacja pod tym względem znacznie poprawiła się. Udział wydatków w dochodach zmniejszył się: średnio w kraju z 94,5% w 2004 r. do 73,6% w 2017 r. i analogicznie w gospodarstwach domowych: pracowników z 91,8 do 72,6%, pracujących na własny rachunek z 91,4 do 71,3%, emerytów i rencistów z 97,7 do 80,5%. W przypadku gospodarstw domowych rolników, w których odnotowano najwyższy spadek (z 93,8 do 55,1%) bardziej miarodajnym wydaje się być porównanie z 2016 r. z uwagi na wyjątkowo korzystny pod względem dochodowym dla rolnictwa rok 2017 (w 2016 r. spadek udziału wydatków w dochodach był znacznie niższy, gdyż do 70,7%).

2.2.1. Porównanie wydatków wieś – miasto

Wydatki gospodarstw domowych wiejskich i miejskich, charakteryzujące stopień i zakres realizowanych potrzeb, cechowała różna dynamika zmian –

wyższa na wsi niż w mieście. W latach 2006-2017 ogólny poziom wydatków nominalnych wzrósł na wsi o 63,0%, a w mieście o 56,0%, co w połączeniu ze spadkiem udziału wydatków w dochodach pozwala wnioskować o występowaniu tendencji do niwelowania różnic w jakości życia na wsi i w mieście (tabela 7).

Tabela 7. Przeciętne miesięczne wydatki w zł na osobę w gospodarstwach domowych według miejsca zamieszkania w latach 2006-2017

Lata	Ogółem kraj	Miasta						Wieś	Relacja: <u>Wieś</u> / <u>Miasto</u> %
		Razem	o liczbie mieszkańców w tysiącach						
			poniżej 20	99-20	199-100	499-200	500 i więcej		
2006	745	834	701	750	772	897	1102	602	72,2
2007	810	908	747	817	866	964	1205	653	71,9
2008	904	1010	855	891	984	1034	1365	735	72,8
2009	957	1070	869	963	1042	1083	1488	775	72,4
2010	991	1107	916	1007	1050	1124	1528	806	72,8
2011	1015	1133	959	1028	1081	1162	1518	825	72,8
2012	1051	1174	988	1058	1117	1205	1581	859	73,2
2013	1062	1183	992	1087	1112	1210	1582	873	73,8
2014	1079	1211	992	1110	1172	1244	1615	874	72,2
2015	1091	1225	1030	1100	1194	1265	1624	883	72,1
2016	1132	1261	1114	1141	1228	1306	1588	930	73,8
2017	1176	1301	1106	1219	1284	1393	1584	981	75,4
2017/2006 (%)	157,9	156,0	157,8	162,5	166,3	155,3	143,7	163,0	104,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

W badanym okresie wydatki ogółem przeciętnego mieszkańca wsi były niższe niż w mieście i stanowiły odpowiednio: w 2006 r. 72,2%, a w 2017 r. 75,4%, przy czym analogicznie jak w przypadku dochodów relacje różniły się w zależności od wielkości miasta. Na przykład w 2017 r. wydatki ludności wiejskiej stanowiły 61,9% wydatków ludności w miastach o liczbie mieszkańców 500 i więcej tys., a w miastach poniżej 20 tys. mieszkańców 88,7%. Od wstąpienia Polski do Unii Europejskiej zmniejszyły się dysproporcje pod względem wielkości wydatków między wsią a miastem, ale jednocześnie pogłębiły między ludnością wiejską a rolniczą. Przewaga wydatków przeciętnego mieszkańca wsi w stosunku do wydatków gospodarstwa domowego rolników wzrosła z 4,8% do 13,0%. Można wskazywać na wiele przyczyn tej tendencji, niekorzystnej dla rodzin utrzymujących się głównie z rolnictwa. W gospodarstwach o małym obszarze, a takich jest w Polsce najwięcej⁵⁰, dopłaty te nie miały dużego wpływu na poprawę ich budżetu. Nie bez znaczenia jest też wzrost migracji na wieś ludności zatrudnionej w mieście na dobrze płatnych posadach oraz emerytów pobierających

⁵⁰ W 2017 r. gospodarstwa rolne o powierzchni użytków rolnych 1,00-4,99 ha stanowiły 51,5% ogólnej liczby gospodarstw powyżej 1 ha, a o powierzchni 1-10 ha –74,4%. Rocznik Statystyczny 2018, GUS, Warszawa 2018, s. 474.

świadczenia z pozarolniczego systemu ubezpieczeń społecznych, które są znacznie wyższe niż świadczenia rolników indywidualnych⁵¹.

Natomiast w przypadku dwóch innych ważnych wskaźników jakości życia, jakimi są udział wydatków ogółem w dochodach oraz wydatków na żywność w wydatkach ogółem⁵², odnotowano poprawę pozycji wsi. W 2006 r. wydatki ogółem ludności wiejskiej stanowiły 91,2% dochodu rozporządzalnego, a w 2017 r. odsetek ten wyniósł 72,2%. Mieszkańcy miast przeznaczali na wydatki odpowiednio: 88,3 i 74,3%. Tendencja spadkowa wystąpiła także w odniesieniu do udziału wydatków na żywność, który w latach 2006-2017 zmniejszył się w rodzinach wiejskich z 32,0 do 27,5%, a w rodzinach miejskich z 24,9 do 22,8%. Wiejskim gospodarstwom domowym pozostaje zatem mniejsza część funduszy na realizację potrzeb ponadpodstawowych, oszczędności i inwestycje. Natomiast jakość życia rolników, definiowaną poprzez relacje dochodów i wydatków, należy oceniać nieco inaczej. Mimo najniższego udziału wydatków w dochodach oraz najwyższego udziału żywności w wydatkach ogółem trudno wysuwać jednoznaczne wnioski o dobrobycie rodzin utrzymujących się głównie z pracy na roli⁵³. Cechuje je bowiem „konkurowanie” celów konsumpcyjnych gospodarstwa domowego z celami produkcyjnymi gospodarstwa rolnego, co może przyczyniać się do ograniczania wydatków przeznaczanych na potrzeby gospodarstwa domowego. Wysoki zaś udział żywności w wydatkach ogółem może wynikać z wysokiego samozaspokalenia⁵⁴.

Badania budżetów gospodarstw domowych zawsze wykazywały zróżnicowanie relacji wydatków między wsią a miastem na poszczególne potrzeby. Mieszkańcy wsi przeznaczali większy niż mieszkańcy miast odsetek wydatków ogółem na żywność, odzież i obuwie oraz transport i łączność, a więc na zaspokojenie potrzeb podstawowych. Mniejszy zaś – na potrzeby wyższego rzędu, w tym zwłaszcza na edukację oraz rekreację i kulturę (rys. 6). W okresie po akcesji odnotowano poprawę tych relacji na korzyść wsi – zmniejszyły się dysproporcje między wsią a miastem w wydatkach na odzież, mieszkanie (wyposażenie i utrzymanie), transport i łączność, rekreację i kulturę oraz restauracje i hotele.

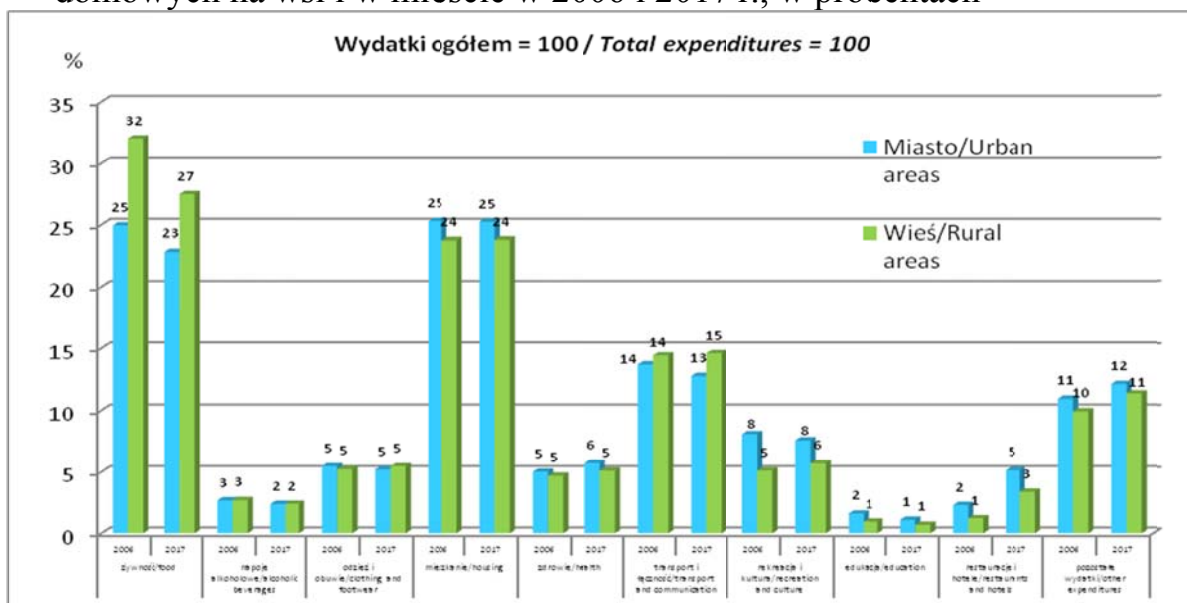
⁵¹ W 2017 r. przeciętna miesięczna emerytura z pozarolniczego systemu ubezpieczeń społecznych wynosiła 2138 zł, a rolników indywidualnych 1200 zł – wyższa była z tytułu przekazania gospodarstwa rolnego Skarbowi Państwa (1592 zł) lub następcy (1559 zł). (*Rocznik Statystyczny 2018*, 2018, s. 285-286).

⁵² Udział wydatków na żywność w wydatkach ogółem stanowi ważny wskaźnik, informujący o poziomie zaspokojenia podstawowych potrzeb i jakości życia. Odsetek wydatków na żywność traktowany jest jako jeden z najważniejszych wyznaczników dobrobytu.

⁵³ Rolnicy przeznaczali w 2006 r. na wydatki 83,2 % dochodu rozporządzalnego, a w 2017 r. 55,1%; na żywność odpowiednio: 35,2% i 31,0% wydatków ogółem. *Budżety (...)* 2007, s. 50, 60; *Budżety (...)* 2018, s. 112, 128.

⁵⁴ Chmielewska B., 2013, *Ekonomiczno-społeczna sytuacja gospodarstw domowych rolników po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Studia i Monografie, 158, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 209.

Rysunek 6. Struktura wydatków na poszczególne potrzeby w gospodarstwach domowych na wsi i w mieście w 2006 i 2017 r., w procentach

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

Na podstawie zmian relacji dochodów i wydatków można wnioskować, że w latach 2006-2017 poprawiła się jakość życia na wsi w porównaniu z miastem. Mimo to, nierówności w wielu przejawach życia nadal są znaczne na niekorzyść ludności wiejskiej – na przykład wydatki na edukację, rekreację i kulturę.

2.3. Wyposażenie w infrastrukturę techniczną oraz sytuacja mieszkaniowa

Wyposażenie terenów wiejskich w infrastrukturę techniczną ma kluczowy wpływ na jakość życia mieszkańców wsi. Infrastruktura drogowa, wodna, kanalizacyjna i gazowa na wsi nie tylko ułatwiają codzienne życie ich mieszkańców, ale przyczyniają się do powstania wielu nowych miejsc pracy, głównie w usługach, handlu oraz w małych i średnich przedsiębiorstwach. W ciągu ostatnich 10 lat powstało na wsi około 53 tys. nowych miejsc pracy, nie związanych z rolnictwem⁵⁵.

W latach 2005-2016 wzrosła na obszarach wiejskich długość sieci wodociągowej o 22,3%, liczba przyłączy prowadzących do budynków mieszkalnych o 25,3%, długość sieci kanalizacyjnej o 145,6% oraz liczba przyłączy prowadzących do budynków mieszkalnych o 144,5%. Długość sieci gazowej rozdzielczej i przesyłowej zwiększyła się o 22,9% a liczba przyłączy prowadzących do budyn-

⁵⁵ *Efekty 10 lat Wspólnej Polityki Rolnej UE w Polsce*. ARiMR, maszynopis, dostęp 15.09.2015 r., <http://www.arimr.gov.pl/aktualnosci/artykuly/efekty-10-lat-wspolnej-polityki-rolnej-ue-w-Polsce>.

ków mieszkalnych i niemieszkalnych o 24,9%, zaś odbiorców gazu z sieci o 35,0%. Liczba odbiorców energii elektrycznej zwiększyła się o 6,3%. Wzrósł odsetek ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków na obszarach wiejskich z 20,4% do 37,4%⁵⁶.

Postęp w rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich w znacznym stopniu determinuje sytuację mieszkaniową (użytkowanie i wyposażenie mieszkania) ludności wiejskiej i przyczynia się zmniejszenia dysproporcji pod względem warunków mieszkaniowych i wygody życia na wsi w porównaniu z miastem. Zły stan mieszkań i ich skromne wyposażenie obniża jakość życia. I odwrotnie, dobre warunki mieszkaniowe, spełniające kryteria ich użytkowników są zazwyczaj źródłem zadowolenia i pozytywnej oceny jakości życia.

Tabela 8. Wybrane dane o sytuacji mieszkaniowej oraz wyposażeniu gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania na wsi i w miastach w latach 2006-2017 (% gospodarstw domowych)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe							
	Rolnicy		Prac. na wł. rach.*		Wieś		Miasto	
	2006	2017	2006	2017	2006	2017	2006	2017
Sytuacja mieszkaniowa								
Kran z zimną wodą bieżącą	94,3	99,4	98,9	99,8	93,1	98,0	99,2	99,7
Ustęp spłukiwany bieżącą wodą	85,3	97,7	96,5	99,3	81,8	94,2	95,8	98,1
Łazienka z wanną lub prysznicem	85,7	97,4	95,5	99,0	81,8	93,7	94,0	97,3
Ciepła woda bieżąca z sieci	b.d.	1,9	29,2	30,2	3,4	2,3	40,0	41,5
Ciepła woda bieżąca ogrzewana lokalnie	83,6	95,5	67,0	68,8	77,9	92,0	54,8	56,6
Gaz z sieci	8,6	9,7	59,2	58,4	19,2	21,0	74,8	71,7
Gaz z butli	86,8	85,6	32,2	25,2	72,6	72,1	19,3	17,2
Centralne ogrzewanie (lokalne i z sieci)	73,4	90,8	79,5	90,3	65,8	85,2	79,1	87,7
Piece na opał	5,1	8,7	10,2	4,3	30,8	13,4	12,9	7,8
Piece elektryczne lub gazowe	b.d.	b.d.	10,0	5,1	2,8	1,3	7,7	4,4
Wyposażenie w przedmioty trwałego użytkowania								
Telefon komórkowy	81,2	98,8	94,7	99,3	68,5	94,8	75,4	96,8
Odbiornik telewizyjny	99,5	97,9	98,9	92,9	98,6	96,8	98,5	94,5
TV satelitarna lub kablowa	22,7	48,4	64,8	67,8	28,6	51,4	58,8	65,0
Komputer osobisty	42,6	86,6	73,6	96,6	34,8	72,7	48,1	77,5
Podłączenie do Internetu	15,2	85,6	57,7	96,2	15,5	71,5	34,7	76,4
Zmywarka do naczyń	4,0	37,2	21,4	61,9	4,0	31,1	7,3	32,2
Chłodziarka lub zamrażarka	99,5	99,6	91,9	99,1	98,7	99,1	98,6	98,7
Pralka automatyczna	71,8	96,9	94,9	98,8	71,5	94,1	88,3	97,4
Samochód osobowy	83,3	94,7	83,2	92,9	58,2	75,3	45,3	60,1

*Pracujący na własny rachunek poza rolnictwem (przedsiębiorcy).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS oraz *Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2006 r.)*, 2008, GUS, Warszawa.

W Polsce rośnie zainteresowanie zamieszkaniem poza miastem w domu wolnostojącym lub w zabudowie szeregowej, co związane jest ze skalą urbani-

⁵⁶ *Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r.*, 2017, GUS, Warszawa. Aneks tabelaryczny.

zacji na obszarach wiejskich. Tego typu zabudowa połączona jest z pełnym wyposażeniem nowych domów w infrastrukturę wodną, kanalizacyjną i gazową oraz drogową. Do niej podłączane są inne domy na wsi. Tym samym urbanizacja obszarów wiejskich, jeśli zachowuje wymogi ochrony środowiska naturalnego, przyczynia się do poprawy jakości życia ludności wiejskiej pod względem wygody zamieszkania. Nadal jednak odsetek mieszkań wyposażonych w „pełną” infrastrukturę wodno-kanalizacyjną i gazową jest mniejszy na wsi niż w mieście, zwłaszcza w przypadku przyłączy do sieci. Na wsi więcej gospodarstw domowych korzysta z instalacji lokalnych i gazu z butli (tabela 8).

Powszechnie uznanym, wskaźnikiem jakości życia jest wyposażenie gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania, jak m.in. telefon, telewizor kolorowy, komputer, zmywarę, pralkę automatyczną, mikrofalówkę, czy samochód osobowy (tabela 8).

W przedmioty trwałego użytkowania, zwłaszcza w te najbardziej nowoczesne lub o charakterze prestiżowym (zestaw kina domowego, odtwarzacz DVD) najlepiej wyposażone są gospodarstwa domowe miejskie. Rodziny rolnicze i wiejskie posiadają zaś więcej sprzętu tradycyjnego (telefon stacjonarny, chłodziarka) lub o wysokiej przydatności użytkowej w gospodarstwie, jak samochód osobowy, który na wsi stanowi podstawowy środek transportu. Część wyposażenia, jak urządzenie do odbioru TV satelitarnej lub kablowej czy podłączenie do Internetu wyższe w mieście niż na wsi wynika głównie z różnej gęstości ludności na terenach wiejskich i miejskich.

Jakość życia na wsi polskiej mierzona zmianami wyposażenia gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania, poprawiła się. Wzrósł odsetek gospodarstw domowych wiejskich i rolniczych mających dostęp do Internetu, TV satelitarnej i kablowej oraz wyposażonych w przedmioty trwałego użytku nowej generacji.

2.4. Terytorialne zróżnicowanie zmian jakości życia

Wielkość i rozdysponowanie budżetu gmin ma znaczenie dla kształtowania spójności społecznej i terytorialnej. W okresie po akcesji wyraźnie poprawiła się sytuacja dochodowa analizowanych gmin: miejskiej (Maków Mazowiecki), miejsko-wiejskiej (Konstancin-Jeziorna) oraz wiejskiej (Korytnica). Wzrost odnotowały dochody ogółem oraz dochody własne gmin⁵⁷. Pozwala to interpre-

---

⁵⁷ Na dochody budżetów jednostek samorządu terytorialnego składają się (1) dochody własne, w tym dochody z tytułu udziału we wpływach z podatku dochodowego od osób prawnych i osób fizycznych, (2) dotacje, (3) subwencje. Wydatki dzielą się na wydatki majątkowe (w tym inwestycyjne) i bieżące (w tym m.in. wynagrodzenia, obsługa długu publicznego). *Województwo mazowieckie. Podregiony, powiaty, gminy*. Urząd Statystyczny w Warszawie, 2018, Warszawa 2018, s. 436-437.

tować jako poprawę jakości życia mieszkańców gmin. Jednocześnie zmniejszyły się dysproporcje poziomu dochodów gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca. W 2005 r. dochody na 1 mieszkańca w gminie wiejskiej stanowiły zaledwie 55% wielkości dochodów w gminie miejsko-wiejskiej i 92% w gminie miejskiej. W 2017 r. relacje te kształtowały się odpowiednio: 80% i 119%. Gmina wiejska „doganiała” gminy pozostałe, przede wszystkim dzięki wysokiej dynamice wzrostu dochodów. W 2017 r. nominalne dochody gmin ogółem na 1 mieszkańca średnio w województwie mazowieckim były 2,5 razy, a dochody własne na 1 mieszkańca 2,3 razy wyższe niż w 2005 r. Analogicznie w badanych gminach odnotowano 3,1-krotny i 4,4-krotny wzrost w gminie wiejskiej; niższy 2,4 oraz 2,3 razy w miejskiej, a najniższy 2,1 razy oraz o 89% w miejsko-wiejskiej.

Dochody gmin rzutowały na wielkość i strukturę gminnych wydatków. W przeliczeniu na 1 mieszkańca, podobnie jak dochody, najbardziej wzrosły nominalnie wydatki w gminie wiejskiej (nieco ponad 3-krotnie); średnio w województwie mazowieckim był to 2,4-krotny, w gminie miejskiej 2,7-krotny, a w gminie miejsko-wiejskiej 2-krotny wzrost. Dla poprawy jakości życia mieszkańców istotnym był fakt wysokiej dynamiki wzrostu wydatków przeznaczonych na inwestycje. Najbardziej aktywnym w realizacji inwestycji okazała się gmina miejska, gdzie wydatki inwestycyjne na 1 mieszkańca wzrosły prawie 7-krotnie. Wiejska gmina zwiększyła je ponad 4,4-krotnie. Natomiast w gminie miejsko-wiejskiej położonej najbliżej Warszawy wzrost był znacznie niższy w porównaniu z pozostałymi dwoma gminami i wyniósł 79%.

Zadania rozwojowe gmin realizowane były w znacznym stopniu dzięki dotacjom celowym oraz subwencjom z budżetu państwa⁵⁸. W 2017 r. w porównaniu z 2005 r. dotacje celowe z budżetu państwa były nominalnie w województwie mazowieckim 6,5 razy wyższe, w gminie wiejskiej 6,4 razy, w miejskiej 4,7 razy, a w miejsko-wiejskiej aż 15 razy wyższe. Subwencje z budżetu państwa wzrosły odpowiednio o: 2,4 razy; 44%; 49%; 2,6 razy.

Wyższe dochody i wydatki gmin znalazły odzwierciedlenie w pozytywnych zmianach infrastruktury komunikacyjnej, mieszkaniowej i społecznej na ich terenie⁵⁹ (tabela 9). Poprawa widoczna jest zwłaszcza w sieci drogowej i budownictwie mieszkaniowym. W województwie mazowieckim przybyło w latach 2005-2017 dróg o nawierzchni ulepszonej o 82%. Wysoką aktywnością w tym

⁵⁸ Dotacje celowe - w tym m.in. z budżetu państwa oraz przekazane w ramach programów finansowanych z udziałem środków europejskich oraz innych środków zagranicznych niepodlegających zwrotowi, płatności z budżetu środków europejskich. Subwencje z budżetu państwa składające się z części wyrównawczej, oświatowej, rekompensującej, równoważącej i regionalnej. *Województwo mazowieckie. Podregiony, powiaty, gminy*. Urząd Statystyczny w Warszawie, 2018, Warszawa 2018, s. 436-437.

⁵⁹ Infrastruktura społeczna obejmuje usługi w zakresie prawa, bezpieczeństwa, oświaty i nauki, kultury, opieki społecznej i służby zdrowia itp. (np. szkoły, szpitale, apteki, przychodnie).

zakresie może szczylić się powiat makowski, bowiem długość dróg o nawierzchni ulepszonej wzrosła tam ponad trzykrotnie. Mniejszą dynamikę zmian odnotowano w powiecie węgrowskim (wzrost o 85%) a najmniejszą w powiecie piaseczyńskim (wzrost o 70,3%)⁶⁰.

Tabela 9. Zróżnicowanie zmian infrastruktury technicznej w latach 2005-2017

Wyszczególnienie	Gmina:		
	miejska Maków Mazowiecki	miejsko-wiejska Konstancin- -Jeziorna	wiejska Korytnica
	Zmiana w latach 2005-2017 w procentach (2005=100)		
Drogi powiatowe ogółem na o nawierzchni twardej*	128,2	119,7	107,6
Drogi powiatowe z liczby ogółem o nawierzchni ulepszonej*	129,3	119,9	108,5
Drogi powiatowe ogółem na 100 km ² *	128,4	119,7	107,5
Drogi gminne ogółem na o nawierzchni twardej*	262,7	164,9	183,4
Drogi gminne z liczby ogółem o nawierzchni ulepszonej*	331,5	170,3	185,2
Drogi gminne ogółem na 100 km ² *	263,1	164,9	182,7
Sieć rozdzielcza wodociągowa na 100 km ² w km	138,4	236,0	197,5
Sieć rozdzielcza kanalizacyjna na 100 km ² w km	111,4	507,4	925,0
Sieć rozdzielcza gazowa na 100 km ² w km	b.d.	125,6	b.d.
Zużycie w gospod. domowych wody z wodociągów na 1 mieszkańca w m ³	95,1	147,6	230,2
Liczba mieszkań	108,2	119,2	106,4
Mieszkania oddane do użytkowania na 1000 ludności	39,5	79,2	174,0
Podmioty gospod. narod. w rejestrze REGON (bez g.ind.roln)*	94,9	139,1	123,1
Podmioty gosp. narod. w rejestrze REGON (bez g.ind.roln) sektor prywatny*	94,6	137,8	123,4

*Pełna nazwa: Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON (bez gospodarstw indywidualnych w rolnictwie). Natomiast z powodu braku dostępnych danych dla gmin, dane dotyczące dróg są danymi dla powiatów: makowskiego, piaseczyńskiego i węgrowskiego.

Źródło: Dane Lokalnej Bazy Danych Urzędu Statystycznego w Warszawie oraz *Województwo mazowieckie. Podregiony, powiaty, gminy*. Urząd Statystyczny w Warszawie, 2018, Warszawa 2018, s. 427-428.

Jak wynika z tabeli 9 zadania inwestycyjne realizowane przez gminy odpowiadały lokalnym potrzebom. Ilustruje to m.in. zróżnicowana dynamika zmian sieci kanalizacyjnej. W gminie miejskiej odnotowano zaledwie 11% wzrost. Większy wzrost w gminie miejsko-wiejskiej wynikał prawdopodobnie z potrzeby prowadzenia (po skanalizowaniu części miejskiej gminy) sieci do odległych wsi. Wysoka dynamika wzrostu w gminie wiejskiej pozwala wnioskować, że podstawową luką na jej terenie był brak kanalizacji. Patrząc zaś na ponad dwukrotny wzrost zużycia wody z wodociągów widać jak bardzo potrzebne dla poprawy jakości życia mieszkańców są tego typu inwestycje. Poprawa infrastruktury sprzyjała rozwojowi przedsiębiorczości na obszarach wiejskich i pod-

⁶⁰ Ze względu na brak dostępnych danych dla gmin, dane dotyczące dróg są danymi dla powiatów: makowskiego, na terenie którego zlokalizowana jest gmina miejska Maków Mazowiecki, piaseczyńskiego (gmina miejsko-wiejska Konstancin-Jeziorna), węgrowskiego (gmina wiejska Korytnica).

miejskich. Liczba podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON wzrosła w gminie wiejskiej o 23,1% a miejsko-wiejskiej o 39,1%.

Dla spójności społecznej znaczenie ma także sytuacja w dziedzinie zdrowia i opieki społecznej. Analizując dostępne, porównywalne dane można wnioskować o pozytywnych tendencjach w tym zakresie. Poprawiły się bowiem wskaźniki dostępności ludności do lekarza, zmniejszyła się liczba osób przypadająca na 1 przychodnię: w gminie miejskiej o 37%, w miejsko-wiejskiej o 67% a w wiejskiej o 53%. Wynikało to m.in. ze wzrostu liczby przychodni odpowiednio o: 52,6%, o 3,7 razy oraz o 33,3%. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że wśród nowopowstających przychodni przeważają prywatne, świadczące usługi płatne i tylko część wizyt lub zabiegów jest bezpłatna w ramach refundacji przez Narodowy Fundusz Zdrowia. Podobnie mieszkańcy zarówno miast jak i wsi mają łatwiejszy dostęp do aptek, na co wskazuje spadek liczby osób na 1 aptekę: w gminie miejskiej o 33%, w miejsko-wiejskiej o 55% i wiejskiej o 7%. Jako główną przyczynę tej poprawy można wskazywać wzrost liczby aptek, których przybyło odpowiednio o: 55%, 2,3 razy oraz o 70%. Nadal jednak liczba ludności przypadająca na 1 aptekę jest znacznie wyższa na obszarach wiejskich niż w miastach.

2.5. Subiektywna ocena sytuacji ekonomicznej i społecznej gospodarstw domowych

Na ogólną ocenę jakości życia znaczący wpływ mają czynniki subiektywne. W okresie po akcesji mieszkańcy wsi postrzegali swoją sytuację finansową mniej optymistycznie niż mieszkańcy miast (tabele 10 i 11).

W ocenie respondentów, w okresie po akcesji nastąpiła znacząca poprawa sytuacji materialnej we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych, w mieście oraz na wsi. Najwięcej gospodarstw domowych oceniło swoją sytuację materialną jako *przeciętną*, mniej jako *bardzo dobrą*, a najmniej jako *złą*. Wyższa dynamika poprawy subiektywnej oceny sytuacji materialnej cechowała mieszkańców wsi niż miast. Najbardziej stabilną okazała się grupa respondentów oceniających swoją sytuację materialną jako *przeciętną* – wartość wskaźnika utrzymywała się na zbliżonym poziomie. Na podkreślenie zasługuje wysoki wzrost odsetka ludności oceniającej swoją sytuację materialną jako *bardzo dobrą* oraz spadek jako *złą*. Pozwala to wnioskować o poprawie sytuacji materialnej rodzin i wzroście spójności społecznej.

Tabela 10. Subiektywna ocena sytuacji materialnej gospodarstw domowych według grup społeczno-ekonomicznych

Ocena	2003	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
	w % danej grupy gospodarstw domowych										
Ogółem											
Bardzo dobra	12,8	2,3	2,7	2,2	2,0	2,1	8,6	10,0	13,6	15,7	20,9
Raczej dobra		21,4	22,6	21,0	20,4	20,6	18,5	18,5	19,9	21,5	23,1
Przeciętna	52,0	56,2	55,1	55,8	56,6	56,8	55,2	55,8	53,5	51,6	47,9
Raczej zła	6,1	13,6	13,4	14,3	14,4	14,3	12,6	11,3	9,5	8,4	6,2
Zła		6,5	6,2	6,7	6,5	6,2	5,1	4,4	3,5	2,8	1,9
Rolnicy											
Bardzo dobra	6,8	1,3	0,8	1,2	0,8	0,7	4,6	5,4	8,4	12,5	17,1
Raczej dobra		19,6	21,2	20,7	20,5	21,0	19,5	16,9	20,0	23,7	26,1
Przeciętna	56,9	63,4	65,3	64,7	65,5	67,5	65,7	66,8	63,6	58,8	52,2
Raczej zła	36,3	11,7	10,0	9,4	10,3	9,0	8,0	8,6	5,9	4,1	3,9
Zła		4,0	2,6	4,0	3,0	1,9	2,3	2,3	2,1	1,1	0,8
Pracownicy											
Bardzo dobra	15,1	2,8	3,2	2,6	2,4	2,5	9,9	11,6	15,8	18,0	24,5
Raczej dobra		24,4	25,8	23,9	22,9	23,1	20,5	20,8	23,1	25,2	26,2
Przeciętna	54,5	58,0	56,3	57,9	58,4	58,3	56,2	55,8	52,6	50,0	54,1
Raczej zła	30,4	10,7	10,7	11,7	12,1	12,1	10,5	9,1	6,9	5,6	3,5
Zła		4,1	4,0	4,0	4,2	4,1	3,1	2,7	1,8	1,3	0,8
Pracujący na własny rachunek poza rolnictwem											
Bardzo dobra	27,6	6,6	6,8	5,3	5,1	5,5	17,7	20,9	27,6	32,2	39,7
Raczej dobra		40,9	41,4	39,7	37,0	36,5	31,0	31,5	29,9	31,9	30,5
Przeciętna	54,1	46,3	45,3	47,9	50,5	50,6	45,1	43,1	38,6	33,0	28,1
Raczej zła	18,3	4,3	4,6	5,2	5,3	5,2	4,2	3,1	2,7	2,2	1,1
Zła		2,0	1,9	2,0	2,1	2,3	2,0	1,4	1,2	0,8	0,7
Emeryci											
Bardzo dobra	13,5	1,0	1,5	1,3	1,1	1,3	6,5	7,4	9,8	11,2	14,7
Raczej dobra		16,9	17,5	16,6	17,0	17,4	15,9	15,4	16,4	16,5	19,4
Przeciętna	58,0	59,5	59,4	58,6	59,9	60,4	59,1	61,1	58,9	58,3	55,3
Raczej zła	28,5	16,4	15,7	17,1	16,3	15,8	14,1	12,5	11,6	10,9	8,4
Zła		6,2	5,8	6,4	5,8	5,2	4,5	3,7	3,3	3,2	2,3
Renciści											
Bardzo dobra	5,5	0,6	0,9	0,5	0,5	0,8	2,9	2,9	4,7	5,0	6,5
Raczej dobra		7,4	9,4	8,3	8,3	8,6	8,6	8,6	8,3	9,6	11,6
Przeciętna	43,5	49,2	47,3	48,3	50,0	49,2	51,0	54,3	54,7	56,7	58,0
Raczej zła	51,0	26,4	27,0	27,0	26,3	26,4	25,6	23,3	23,2	21,3	18,4
Zła		16,3	15,4	15,9	14,9	15,1	11,8	10,9	9,0	7,5	5,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych GUS.

Na wsi częściej niż w mieście występowały trudności w finansowaniu podstawowych potrzeb. Na przykład: na wsi aż 85,6% w 2006 r. i mniej w 2016 r. (70,4%) gospodarstw domowych deklarowało, że przy aktualnym dochodzie mają trudności⁶¹ „wiązać koniec z końcem”, zaś w miastach 76,0% i 59,3%. Mimo poprawy, odsetek gospodarstw domowych, zarówno na wsi jak i w mieście, których dochód nie wystarczał na realizację podstawowych potrzeb był wysoki. W 2006 r.

⁶¹ Suma trzech stopni trudności: „z wielką trudnością”, „z trudnością” oraz „z pewną trudnością”.

łatwo „wiązało koniec z końcem” zaledwie 14,2% gospodarstw domowych na wsi, a w 2016 r. 29,5%. Wskaźnik ten był wyższy w przypadku miejskich gospodarstw domowych (24,2% i 40,7%)⁶². Mimo wzrostu, zarówno na wsi jak i w mieście, odsetek gospodarstw domowych, które łatwo „wiązały koniec z końcem” był niski⁶³. Mieszkańcy wsi ocenili gorzej niż mieszkańcy miast także możliwość realizacji wybranych potrzeb. Analiza stopnia realizacji potrzeb wskazuje, że ludność wiejska oceniała subiektywnie swoją jakość życia jako gorszą niż ludność miejska.

Tabela 11. Subiektywna ocena sytuacji materialnej gospodarstw domowych na wsi i w mieście

Lata	Ocena:									
	Bardzo dobra		Raczej dobra		Przeciętna		Raczej zła		Zła	
	Wieś	Miasto	Wieś	Miasto	Wieś	Miasto	Wieś	Miasto	Wieś	Miasto
	w % danej grupy gospodarstw domowych									
2003	0,4	1,2	7,8	14,0	53,5	51,7	23,4	19,3	14,8	13,8
2004	0,5	1,3	8,5	14,6	53,8	51,2	23,2	18,6	14,0	14,3
2005	0,7	1,5	10,8	15,5	56,1	52,3	20,2	18,1	12,2	12,5
2006	0,7	2,0	13,4	18,4	58,2	53,8	18,3	16,1	9,4	9,7
2007	0,9	2,5	15,8	20,2	60,2	55,0	16,0	14,0	7,1	8,3
2008	1,0	2,6	16,7	22,6	60,9	54,7	15,0	13,4	6,4	6,7
2009	1,1	2,8	17,0	23,6	60,3	54,2	15,2	12,9	6,5	6,5
2010	1,5	3,3	18,3	24,6	59,3	53,1	15,2	12,5	5,7	6,5
2011	1,2	2,7	17,3	22,9	59,6	53,9	15,2	13,9	6,7	6,7
2012	1,0	2,5	16,9	22,1	59,9	55,1	16,1	13,6	6,1	6,7
2013	1,0	2,6	1,72	22,3	60,8	54,9	15,3	13,8	5,8	6,5
2014	5,0	10,3	16,4	19,5	59,9	52,9	13,8	12,1	4,9	5,3
2015	6,5	11,7	16,5	19,5	60,6	53,5	12,2	10,9	4,3	4,5
2016	9,5	15,5	18,5	20,6	59,0	50,9	9,9	9,3	3,1	3,6
2017	11,6	17,7	21,0	21,8	56,2	49,4	8,7	8,2	2,5	3,0
2018	16,6	23,0	22,7	23,3	52,1	45,9	6,9	5,8	1,8	1,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych GUS.

Występuje także terytorialne zróżnicowanie subiektywnej oceny sytuacji materialnej przez gospodarstwa domowe (tabela 12).

⁶² Suma trzech stopni: „dość łatwo”, „łatwo” oraz „bardzo łatwo”.

⁶³ *Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2006 r.)*, 2008, GUS, Warszawa, s. 74 oraz *Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2016 r.)*, 2017, GUS, Warszawa, s. 101.

Tabela 12. Zróżnicowanie subiektywnej oceny sytuacji materialnej gospodarstw domowych według województw

Województwa	Ocena									
	Bardzo dobra		Raczej dobra		Przeciętna		Raczej zła		Zła	
	2010	2017	2010	2017	2010	2017	2010	2017	2010	2017
w % danej grupy gospodarstw domowych										
Polska	2,7	15,7	22,6	21,5	55,1	51,6	13,4	8,4	6,2	2,8
Dolnośląskie	3,3	15,4	20,9	20,0	54,3	52,8	13,5	8,5	8,1	3,2
Kujawsko-pomorskie	2,0	14,0	23,8	18,8	58,1	56,4	11,6	8,1	4,5	2,8
Lubelskie	1,3	10,3	20,2	25,7	55,6	51,3	16,3	10,1	6,7	2,6
Lubuskie	2,8	14,9	22,8	24,4	46,9	48,5	17,1	9,5	10,4	2,6
Łódzkie	1,9	9,7	15,7	17,0	60,3	58,8	14,9	11,3	7,3	3,2
Małopolskie	2,5	14,8	25,9	25,3	53,3	50,2	13,3	7,8	5,0	1,9
Mazowieckie	4,1	17,9	25,4	20,6	53,2	51,2	12,2	7,2	5,1	3,1
Opolskie	2,6	17,4	27,0	26,8	56,2	47,4	10,0	5,6	4,2	2,8
Podkarpackie	1,7	12,7	19,5	19,9	58,6	55,6	14,5	9,3	5,8	2,5
Podlaskie	4,8	12,1	25,4	21,1	49,9	55,2	15,2	7,7	4,8	4,0
Pomorskie	2,6	19,2	23,1	20,0	54,6	48,7	11,5	8,6	8,2	3,6
Śląskie	2,9	19,9	24,1	21,8	54,3	48,5	12,7	6,9	6,0	2,9
Świętokrzyskie	2,0	12,5	19,8	21,6	52,9	54,6	18,5	9,1	6,9	2,2
Warmińsko-mazurskie	1,8	23,0	21,3	20,5	54,8	44,3	17,1	9,5	5,1	2,7
Wielkopolskie	2,1	14,7	20,7	22,8	59,9	52,9	11,5	7,0	5,8	2,6
Zachodniopomorskie	3,2	14,8	22,5	22,3	54,4	48,8	12,6	12,2	7,3	1,9

Źródło: Budżety gospodarstw domowych w 2010 r., GUS, Warszawa 2011, s. 235; Budżety gospodarstw domowych w 2017 r., GUS, Warszawa 2018, s. 273.

W 2010 r. 4,1% gospodarstw domowych w województwie mazowieckim subiektywnie oceniło swoją sytuację materialną jako *bardzo dobrą*. Dało to wówczas Mazowszu drugie miejsce na „podium” po województwie podlaskim (4,8%). Do 2017 r. sytuacja materialna gospodarstw domowych we wszystkich województwach poprawiła się – na Mazowszu odsetek ten wzrósł do 17,9%. Dało to jednak województwu mazowieckiemu dopiero czwarte miejsce, po województwach: warmińsko-mazurskim (23,0%), śląskim (19,9%) oraz pomorskim (19,2%). Te trzy województwa odnotowały najwyższe wzrosty odsetka ocen *bardzo dobrych* w porównaniu z 2010 r., w którym wartości tego wskaźnika były najniższe i mieściły się w granicach 1,8 do 2,9%. Pozostałe województwa odnotowały także znaczny wzrost odsetka gospodarstw domowych, które swoją sytuację materialną oceniły jako *bardzo dobrą*. Jednocześnie zmniejszyły się dysproporcje między województwami. Współczynnik zmienności, informujący o rozproszeniu cechy między województwami zmniejszył się z 130% w 2010 r. do 87% w 2017 r. Wyniki powyższe pozwalają mówić o wystąpieniu zjawiska konwergencji między województwami, jako efektu polityki spójności.

2.5.1. Wyniki badań ankietowych oraz analiza SWOT

Subiektywną ocenę sytuacji materialnej i jakości życia różnicowały rodzaj gminy oraz płeć, wiek i wykształcenie (tabela 13, 14, 15). Wykazały to wyniki przeprowadzonych w 2019 r., wyłącznie dla potrzeb prezentowanej ekspertyzy, badań ankietowych w trzech wybranych gminach: miejskiej (Maków Mazowiecki), miejsko-wiejskiej (Konstancin-Jeziorna) oraz wiejskiej (Korytnica). W doborze respondentów zadbano aby nie stanowili oni jednolitej grupy pod względem płci, wieku i wykształcenia, po to aby wyniki badań odzwierciedlały faktyczną strukturę społeczną w danej gminie. Ankiety kierowane były do dwóch grup osób o różnej płci: kobiet i mężczyzn. Chociaż starano się aby liczebność obu grup była zbliżona to jednak więcej kobiet, głównie w gminie miejskiej, zwróciło wypełnione ankiety, co może rzutować na wyniki badania. Drugim kryterium podziału był wiek. Respondentów podzielono na trzy grupy wiekowe, mianowicie na osoby: młode (18-35 lat), uczące się, rozpoczynające życie zawodowe lub będące w jego początkowej fazie; osoby w średnim wieku (36-60; lat 60 dla kobiet i 65 dla mężczyzn), mające doświadczenie i zazwyczaj ustabilizowaną sytuację zawodową oraz rodzinną. Trzecią grupę stanowiły osoby starsze (powyżej 60 lat; lat 60 dla kobiet i 65 dla mężczyzn), które najczęściej zakończyły już swoją „karierę” zawodową. Dla większości z nich emerytura jest podstawowym źródłem utrzymania. Część emerytów nadal jest czynna zawodowo, pozostaje na etacie lub pracuje dorywczo. W poziomie wykształcenia wyodrębniono wykształcenie wyższe, średnie i podstawowe. Przeprowadzenie badań ankietowych zaplanowano tak, aby zarówno respondenci, jak i ankieterzy reprezentowali wszystkie powyżej wymienione grupy. Pozwala to zakładać wysoką wiarygodność zebranego materiału, aczkolwiek zwraca się uwagę, że ankietowane osoby przekazały subiektywną ocenę swojej sytuacji materialnej oraz jakości życia i ostateczny wynik badania będzie odzwierciedleniem ich osobistej oceny i może nie zawsze być zbieżny z publikowanymi wynikami badań statystycznych. Nie podważa to wartości uzyskanego materiału, ani jego znaczenia dla przygotowanej ekspertyzy. Zebrane dane empiryczne pozwalają na analizę subiektywnej oceny jakości życia na poziomie gminy, co jest rzadkością w publikacjach naukowych z tego zakresu. Warto przy tym podkreślić, że spotkania osobiste, rozmowy telefoniczne, czy korespondencja e-mailowa w celu wypełnienia ankiety sprzyjała nawiązaniu kontaktów międzyludzkich i aktywności społecznej.

Wyniki badań ankietowych przeprowadzonych w 2019 r. wykazały, że największy odsetek respondentów określiło swoją sytuację materialną jako *przeciętną* – w gminie miejskiej (44,5%) oraz wiejskiej (54,2%), zaś w gminie miej-

sko-wiejskiej jako *dobrą* (42,7%). Tę gminę cechował także wysoki poziom dobrobytu, wyrażony wysokim (17,1%) odsetkiem osób oceniających swoją sytuację materialną jako *bardzo dobrą*. W pozostałych gminach wskaźniki te były znacznie niższe: w gminie miejskiej 7,6%, a w wiejskiej 6,3%. Jedynie wśród mieszkańców miasta wystąpiły osoby oceniające swoją sytuację materialną jako *złą*. Takich wskazań w pozostałych gminach nie było. W gminach miejskiej i miejsko-wiejskiej lepiej swoją sytuację materialną ocenili mężczyźni niż kobiety (wyższy odsetek ocen *bardzo dobrych*). Natomiast w gminie wiejskiej – odwrotnie więcej ocen *bardzo dobrych* wystawiły kobiety.

Tabela 13. Subiektywna ocena sytuacji materialnej i jakości życia w 2019 r. w opinii ankietowanych kobiet i mężczyzn

Ocena	Gmina miejska			Gmina miejsko-wiejska			Gmina wiejska		
	Ogółem	Kobiety	Mężczyźni	Ogółem	Kobiety	Mężczyźni	Ogółem	Kobiety	Mężczyźni
w procentach									
Jak Pani/Pan ocenia swoją sytuację materialną?									
Bardzo dobra	7,6	6,3	10,0	17,1	15,4	19,2	6,3	7,1	5,0
Dobra	37,0	35,4	40,0	42,7	36,9	50,0	33,3	25,0	45,0
Przeciętna	44,5	50,6	32,5	35,9	44,6	25,0	54,2	60,7	45,0
Raczej zła	9,2	6,3	15,0	4,3	3,1	5,8	6,3	7,1	5,0
Zła	1,7	1,3	2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Razem (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Czy Pani/Pana sytuacja materialna w ostatnich 15 latach									
Poprawiła się	52,9	47,4	63,4	69,2	61,5	78,8	72,9	71,4	75,0
Pogorszyła się	13,4	12,8	14,6	12,0	16,9	5,8	6,3	3,6	10,0
Pozostała b.zm	33,6	39,7	22,0	18,8	21,5	15,4	20,8	25,0	15,0
Razem (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Czy Pani/Pana jakość życia w ostatnich 15 latach									
Poprawiła się	59,7	57,7	63,4	74,4	70,8	78,8	68,8	65,5	20,0
Pogorszyła się	15,1	15,4	14,6	11,1	12,3	9,6	2,1	3,4	0,0
Pozostała b.zm	25,2	26,9	22,0	14,5	16,9	11,5	29,2	31,0	25,0
Razem (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiet przeprowadzonych w wybranych gminach.

Zdecydowana większość respondentów wskazała na *poprawę* sytuacji materialnej w ostatnich 15 latach – najwięcej w gminie wiejskiej (72,9%), mniej w gminie miejsko-miejskiej (69,2%), a najmniej w gminie miejskiej (52,9%). Jako podstawową przyczynę poprawy sytuacji materialnej wskazywano w pierwszej kolejności wzrost dochodów z podstawowego źródła utrzymania, następnie możliwość dodatkowego zarobkowania, 500+ oraz rozpoczęcie pracy na własny rachunek. W rozwinięciu własnego „biznesu” pomocnymi były w wielu przypadkach fundusze europejskie. Z finansowania ze źródeł unijnych korzystały gminy, głównie na rozbudowę infrastruktury, co owocowało nowymi miejscami pracy. Taką możliwość najpełniej wykorzystała gmina wiejska.

Jakość życia *poprawiła się* przez ostatnie 15 lat we wszystkich omawianych gminach, najbardziej w gminie miejsko-wiejskiej (najwyższy odsetek wskazań – 74,4%). Mniej odczuły te poprawę mieszkańcy gminy wiejskiej

(68,8%), a najmniej miejskiej (59,7%). Pozwala to wnioskować o „nadrabianiu zaległości” przez gminy niedoinwestowane w poprzednim okresie. Niewielki udział stanowiły osoby, które wskazały na *pogorszenie* jakości ich życia. Częściej dotyczyło to kobiet niż mężczyzn, z wyjątkiem gminy wiejskiej.

Tabela 14. Subiektywna ocena sytuacji materialnej i jakości życia w 2019 r. według wieku respondentów

Ocena	Gmina miejska			Gmina miejsko-wiejska			Gmina wiejska		
	wiek w latach								
	18-35	36-60	pow. 60	18-35	36-60	pow. 60	18-35	36-60	pow. 60
w procentach									
Jak Pani/Pan ocenia swoją sytuację materialną?									
Bardzo dobra	15,0	3,4	5,0	25,0	14,6	13,6	17,6	0,0	0,0
Dobra	35,0	42,4	25,0	46,9	53,7	29,5	35,3	40,0	25,0
Przeciętna	42,5	40,7	60	28,1	29,3	47,7	41,2	60,0	62,5
Raczej zła	7,5	10,2	10,0	0,0	2,4	9,1	5,9	0,0	12,5
Zła	0,0	3,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Razem (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Czy Pani/Pana sytuacja materialna w ostatnich 15 latach									
Poprawiła się	62,5	50,8	38,9	90,6	78,0	45,5	82,4	86,7	50,0
Pogorszyła się	10,0	16,4	11,1	0,0	9,8	22,7	0,0	0,0	18,8
Pozostała b.zm	27,5	32,8	50,0	9,4	12,2	31,8	17,6	13,3	31,3
Razem (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Czy Pani/Pana jakość życia w ostatnich 15 latach									
Poprawiła się	70,0	59,0	36,8	90,6	82,5	55,6	82,4	53,3	68,8
Pogorszyła się	7,5	11,5	42,1	3,1	12,5	15,6	0,0	0,0	6,3
Pozostała b.zm	20,0	29,5	21,1	6,3	5,0	28,9	17,6	46,7	25,0
Razem (%)	97,5	100	100	100	100	100	100	100	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiet przeprowadzonych w wybranych gminach.

Tabela 15. Subiektywna ocena sytuacji materialnej i jakości życia w 2019 r. według poziomu wykształcenia respondentów

Ocena	Gmina miejska			Gmina miejsko-wiejska			Gmina wiejska		
	wyższe	średnie	podstawowe	wyższe	średnie	podstawowe	wyższe	średnie	podstawowe
	w procentach								
Jak Pani/Pan ocenia swoją sytuację materialną?									
Bardzo dobra	14,6	5,1	0,0	30,6	26,8	0,0	17,6	0,0	0,0
Dobra	41,5	37,3	26,3	40,8	50,0	16,7	29,4	24,0	33,3
Przeciętna	34,1	47,5	57,9	24,5	41,1	58,3	47,1	72,0	50,0
Raczej zła	7,3	8,5	15,8	4,1	0,0	25,0	5,9	4,0	16,7
Zła	2,4	1,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Razem (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Czy Pani/Pana sytuacja materialna w ostatnich 15 latach									
Poprawiła się	61,0	51,7	40,0	87,8	58,9	41,7	76,5	80,0	33,3
Pogorszyła się	12,2	12,1	20,0	2,0	16,1	33,3	0,0	4,0	33,3
Pozostała b.zm	26,8	36,2	40,0	10,2	25,0	25,0	23,5	16,0	33,3
Razem (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Czy Pani/Pana jakość życia w ostatnich 15 latach									
Poprawiła się	75,6	22,0	36,8	87,8	67,9	50,0	70,6	68,0	66,7
Pogorszyła się	4,9	20,3	21,1	4,1	8,9	50,0	0,0	0,0	16,7
Pozostała b.zm	19,5	23,7	42,1	8,2	23,2	0,0	29,4	32,0	16,7
Razem (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiet przeprowadzonych w wybranych gminach.

Wyniki badań pozwalają wnioskować, że najbardziej zadowoloną z życia grupą społeczną są ludzie młodzi. W subiektywnej ocenie sytuacji materialnej wystawili oni najwięcej w porównaniu z dwoma pozostałymi grupami według wieku ocen *bardzo dobrych*. Także wyższy odsetek osób z grupy wieku 18-35 lat wskazał na *poprawę* sytuacji materialnej i jakości życia w ostatnich 15 latach. Najczęściej, jako przyczynę takich ocen wymieniano podjęcie pracy zawodowej, nowe mieszkanie, rozpoczęcie pracy na własny rachunek lub możliwość dodatkowego zarobkowania. Natomiast osoby, które wskazywały na *pogorszenie się* sytuacji materialnej lub jakości życia (były to głównie osoby starsze) jako podstawową przyczynę wymieniały najczęściej zmniejszenie się dochodów (głównie osoby, które zakończyły pracę zawodową i przeszły na emeryturę), wzrost kosztów utrzymania oraz płatne usługi medyczne i opiekuńcze.

Sytuację materialną i poziom życia wyraźnie warunkował poziom wykształcenia. Osoby z wyższym wykształceniem w znacznie większym procencie w porównaniu z osobami z wykształceniem średnim lub podstawowym oceniły swoją sytuację materialną jako bardzo dobrą oraz wskazały, że ich jakość życia poprawiła się. Najmniej korzystna pod tym względem była sytuacja osób z wykształceniem podstawowym.

Spójność społeczna jest postrzegana jako zjawisko złożone, wymagające wielowątkowych działań. Ma to znaczenie dla niwelowania różnic ekonomicznych i społecznych między wsią a miastem. Pomocną w tym zakresie będzie prezentowana poniżej analiza SWOT spójności społecznej na obszarach wiejskich (tabela 16).

W polityce spójności atutem na obszarach wiejskich są ich mieszkańcy, związani z miejscem zamieszkania, rodziną, sąsiadami i znajomymi. Podkreślały to osoby ankietowane. Jako przyczynę poprawy lub pogorszenia jakości życia wielokrotnie wskazywały na przyjazne albo uciążliwe zachowanie sąsiadów, a także brak integracji z nowymi mieszkańcami, którzy przeprowadzili się z miasta na wieś. Mocną stroną na obszarach wiejskich są niższe niż w mieście koszty utrzymania, co ma znaczenie zwłaszcza dla osób o niskich zarobkach i emerytów. Mieszkańcy wsi, głównie osoby starsze często podkreślały swoją trudną sytuację finansową, spadek poziomu dochodów z gospodarstwa rolnego, niskie emerytury rolnicze, brak pozarolniczych miejsc pracy. Problemy finansowe stanowiły utrudnienie w korzystaniu z usług w zakresie zdrowia. Większość ankietowanych, niezależnie od wieku, wykształcenia, a także miejsca zamieszkania wskazywała, że wprowadzie zwiększył się dostęp do placówek służby zdrowia i lekarzy specjalistów, ale jednocześnie nadmierny rozwój komercyjnych usług zdrowotnych i opiekuńczych, dostęp ten faktycznie ogranicza. Taka tendencja

utrudnia realizację polityki spójności. Słabą stroną jest także niedoinwestowana infrastruktura komunikacyjna. Na brak lokalnych połączeń autobusowych narzekali najbardziej respondenci w gminie wiejskiej.

Tabela 16. Analiza SWOT spójności społecznej na obszarach wiejskich

Mocne strony	Słabe strony
<p>związek z miejscem zamieszkania</p> <p>związek z rodziną i sąsiadami</p> <p>niższe niż w mieście koszty utrzymania</p> <p>stała poprawa standardu wyposażenia mieszkań</p> <p>walory środowiskowe i krajobrazowe</p> <p>warunki do pozyskiwania naturalnych źródeł energii</p> <p>warunki do tworzenia pozarolniczych miejsc pracy</p> <p>kultywowanie tradycji lokalnych</p>	<p>spadek poziomu dochodów z gospodarstwa rolnego</p> <p>niższe dochody, w tym emerytury, na wsi niż w mieście</p> <p>niedorozwój infrastruktury komunikacyjnej i technicznej</p> <p>gorszy na wsi niż w mieście dostęp do Internetu, ośrodków kultury, edukacji i zdrowia</p> <p>sukcesywny wzrost kosztów utrzymania</p> <p>niekorzystna struktura demograficzna</p>
Szanse	Zagrożenia
<p>poprawa sytuacji dochodowej</p> <p>możliwość zarobkowania z różnych źródeł</p> <p>trwałość silnych gospodarstw rodzinnych</p> <p>rozwój infrastruktury technicznej i komunikacyjnej</p> <p>rozwój lokalnej przedsiębiorczości</p> <p>programy społeczne oraz zmiana postrzegania osób starszych</p> <p>rozwój lokalnych form aktywizacji</p> <p>możliwości pozyskiwania funduszy krajowych i z UE, m.in. na tworzenie nowych miejsc pracy, np. w agroturystyce</p> <p>poprawa infrastruktury technicznej i komunikacyjnej</p> <p>wysoka aktywność samorządu terytorialnego</p>	<p>brak pozarolniczych miejsc pracy</p> <p>niski poziom finansowania rozwoju ze środków unijnych</p> <p>niedostateczna instytucjonalna opieka nad osobami samotnymi i starszymi</p> <p>nadmierny rozwój komercyjnych usług zdrowotnych i opiekuńczych</p> <p>wykluczenie społeczne</p> <p>brak integracji społecznej między nowymi i długoletnimi mieszkańcami</p> <p>wyludnianie się wsi</p> <p>nadmierna urbanizacja na obszarach wiejskich</p> <p>utrata walorów środowiskowych i krajobrazowych</p> <p>niska aktywność samorządu terytorialnego</p>

Szansą poprawy sytuacji dochodowej rodzin wiejskich jest wykorzystanie jednej z mocnych stron obszarów wiejskich, mianowicie posiadanie warunków do tworzenia pozarolniczych miejsc pracy. Wielu przedsiębiorców taką szansę wykorzystało rozwijając małą i średnią przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. Także sięganie po fundusze unijne, na cele gospodarcze i społeczne stanowi szansę na poprawę jakości życia. Wielu ankietowanych rolników informowało, że korzystało z takiego wsparcia finansowego.

Wdrażanie polityki spójności w dużym stopniu zależy od aktywności lub bierności samorządu terytorialnego. Prawie wszyscy ankietowani wskazywali na samorząd terytorialny jako odpowiedzialny, nie tylko za ogólny rozwój gminy, ale także za pozyskiwanie funduszy unijnych, jak również za aktywizację lokalnej społeczności i przeciwdziałanie społecznemu wykluczeniu. Na drodze spójności społecznej na obszarach wiejskich stoi jednak wiele zagrożeń. Jak wynika z badań ankietowych podstawowymi są brak możliwości dodatkowego pozarolniczego zarobkowania, niedostateczna instytucjonalna opieka nad osobami samotnymi i starszymi oraz niska aktywność samorządu terytorialnego, co może powodować wyludnianie się wsi.

Polityka spójności ma być narzędziem, za pomocą którego UE odpowiada na obecne wyzwania w sferze gospodarczej, społecznej i politycznej. Stąd coraz większego znaczenia nabierają działania na rzecz osiągnięcia spójności społecznej, której sednem jest zmniejszanie różnic w poziomie i jakości życia mieszkańców Unii oraz tworzenie gospodarczego otoczenia, w którym wszyscy powinni uczestniczyć i czerpać korzyści.

3. Rodzinne gospodarstwa rolne w tworzeniu miejsc pracy i źródeł utrzymania

3.1. Uwagi wstępne

Rodzinne gospodarstwa rolne odgrywają bardzo istotną rolę w rozwiązywaniu problemów jakości życia na obszarach wiejskich, aczkolwiek nierzadko z wielu powodów same te problemy powodują. Rola tych gospodarstw jest szczególnie istotna w spożytkowaniu zasobów pracy oraz dostarczaniu dochodów na utrzymanie rodzin rolniczych, aczkolwiek maleje ona wraz z postępem procesów deagrarnizacji i depeanizacji. Jednak nadal gospodarstwa rolne pełnią wiele funkcji, w tym także dostarczając pracy i dochodów, zwłaszcza w miejscowościach bardziej oddalonych od ośrodków miejskich. Natomiast w miejscowościach bliżej ośrodków miejskich czy atrakcyjnych ze względu na walory środowiskowe gospodarstwa rolne dostarczają poza produktami rolniczo-

żywnościowymi także coraz bardziej cenionych dóbr i usług społecznych i ekologicznych.

Mechanizmy rozwoju współczesnej gospodarki rynkowej, w szczególności mechanizm konkurencji i przymus ciągłego wzrostu i akumulacji (ujęte metaforycznie: *biegnij albo giń*) eliminują gospodarstwa rodzinne, których w krajach rozwiniętych jest coraz mniej, część zaś traci charakter rodzinny. To jedna strona medalu. Natomiast druga strona medalu polega na tym, że nowe czasy, nowe uwarunkowania i potrzeby przekładając się na popyt społeczny tworzą nowe szanse dla gospodarstw rodzinnych, tym bardziej, że zarówno takie gospodarstwa jak i sama wieś przestały być *passé*. Zatem określenie perspektyw gospodarstw rodzinnych jest oczywiście ważne dla rolnictwa ale też ma istotne znaczenie dla sytuacji społeczno-ekonomicznej rodzin wiejskich a nawet mieszkańców miast. Istotny problem stanowi spożytkowanie uwalnianego majątku likwidowanych gospodarstw rolnych oraz marginalnej siły roboczej, która w gospodarstwach rodzinnych znajduje mniej lub bardziej produktywnie wykorzystanie. W opracowaniu ograniczono się do gospodarstw indywidualnych o powierzchni użytków rolnych w dobrej kulturze rolnej 1 ha i więcej (dalej określonych mianem gospodarstw rodzinnych), co wynika z dostępnych danych pochodzących z badań reprezentacyjnych struktury rolnej przeprowadzonych przez GUS w latach 2005 i 2016, a więc po akcesji Polski do Unii Europejskiej⁶⁴. Ujęcie dynamiczne posłużyło do projekcji scenariusza bazowego zmian gospodarstw rodzinnych do 2030 r.

Przedstawienie tych zagadnień stanowi podstawowy cel tego punktu ekspertyzy. Wybrano następującą kolejność prezentacji. Najpierw zwięźle przedstawiono stan rolnictwa mazowieckiego (dalej dla prostoty określanego zamiennie jako Mazowsze lub mazowieckie) na tle całego kraju. Następnie przedstawiono obraz wyróżnionej zbiorowości gospodarstw rodzinnych w województwie mazowieckim w przekroju gmin (wiejskie, miejsko-wiejskie i miejskie) oraz typów społeczno-ekonomicznych rodzinnych gospodarstw rolnych. Opracowanie zamyka projekcja scenariusza bazowego i czynniki mogące wpływać na przebieg procesu rozwoju gospodarstw rodzinnych, w tym oczywiście także na Mazowszu.

---

⁶⁴ Wyniki badań struktury rolnej zostały zestawione w tabulogramy na potrzeby badań prowadzonych w ramach Programu Wieloletniego w IERiGŻ-PIB, natomiast na ich podstawie zostały opracowane tabele i rysunki prezentowane w opracowaniu. Nadmienimy, że występują nieznaczne różnice w stosunku do danych zawartych w publikacjach GUS z w/w badań, ponieważ wyniki analizowane w ekspertyzie dotyczą gospodarstw indywidualnych (rodzinnych) o powierzchni 1 ha i więcej (w publikacjach GUS – powyżej 1 ha).

3.2. Miejsce rolnictwa mazowieckiego w rolnictwie kraju

Województwo mazowieckie jest największe w kraju - także pod względem rolnictwa tak całkowitego jak i gospodarstw rodzinnych, które są przedmiotem analizy w następujących podpunktach. Biorąc pod uwagę rolnictwo całkowite, tj. wszystkie gospodarstwa rolne: gospodarstwa rodzinne⁶⁵, pozostałe gospodarstwa indywidualne i gospodarstwa osób prawnych, najbardziej podstawowe dane podano w tabeli 17.

Użytki rolne dotyczą tylko użytków spełniających wymagania dobrej kultury rolnej (oznaczono akronimem DKR), na które w 2016 r. przypadało 86% powierzchni ogólnej (w 2005 r. 84%). Powierzchnia ogólna jest ważna tak ze względów ekonomicznych (pożytki z lasu i wód, możliwości agroturystyki) oraz ekologicznych. Standardową produkcję wyrażono w euro (€), przy czym w obu latach zastosowano te same współczynniki przeliczeniowe dla obliczenia tej kategorii produkcji, co oznacza że w istocie zmiany dotyczą wolumenu produkcji. Natomiast pogłowia zwierząt gospodarskich wyrażono w sztukach dużych (SD).

Tabela 17. Wyróżnione cechy rolnictwa w Polsce i na Mazowszu w latach 2005 i 2016 (tys.)

Wyszczególnienie	Powierzchnia ogólna (ha)		Użytki rolne w DKR (ha)		Standardowa produkcja (euro)		Zwierzęta gospodarskie (SD)	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Rolnictwo całkowite								
Polska	17423,8	16236,2	14754,9	14405,7	23551,3	25011,8	7141,4	6732,2
Mazowieckie	2389,0	2211,4	1998,5	1901,8	3542,1	4083,7	1053,9	1184,7
Udział Mazowsza	13,7	13,6	13,5	13,2	15,0	16,3	14,8	17,6
Gospodarstwa rodzinne w % rolnictwa całkowitego								
Polska	86,8	91,6	88,5	91,5	88,4	87,3	90,0	88,0
Mazowieckie	96,6	97,7	97,4	97,7	96,1	93,0	96,6	93,4

Z przytoczonych danych wynikają trzy wnioski:

- 1) Mazowsze zajmuje wyższą pozycję w zakresie standardowej produkcji i pogłowia zwierząt gospodarskich aniżeli w zakresie powierzchni ogólnej i powierzchni użytków rolnych, co oznacza wyższą produktywność ziemi na Mazowszu;
- 2) O ile po akcesji (lata 2005-2016) udział rolnictwa mazowieckiego w powierzchni gruntów rolnych nieznacznie spadł (efekt głównie wylewania się aglomeracji warszawskiej), to w zakresie standardowej produkcji i pogłowia zwierząt Mazowsze umocniło swoją pozycję, co wskazuje na relatywnie większy postęp rolnictwa mazowieckiego w intensyfikacji rolnictwa;

⁶⁵ Za gospodarstwa rodzinne uznano gospodarstwa indywidualne o powierzchni użytków rolnych 1 ha i więcej.

3) Udział rolnictwa rodzinnego w rolnictwie całkowitym na Mazowszu jest wyraźnie wyższy aniżeli w całym kraju, co wskazuje na bardziej rodzinny charakter rolnictwa mazowieckiego.

Biorąc pod uwagę gospodarstwa rodzinne, na Mazowsze przypada około 15% takich gospodarstw w kraju (2005 r. 15,0%, 2016 r. 15,2%), przy czym na Mazowszu relatywnie więcej takich gospodarstw znajduje się na terenie gmin wiejskich i miejskich, a mniej na terenie gmin miejsko-wiejskich. Odsetek gospodarstw w gminach wiejskich w mazowieckiem w 2016 r. wynosił 67,8% (2005 r. 69,2%) a w kraju 62,4% (64,8%), w gminach miejskich odpowiednio 11,0% (10,6%) i 9,8% (9,6%) a w gminach miejsko-wiejskich w mazowieckiem 21,2% (20,2%) a w kraju 27,8% (25,6%), co ustalono na podstawie danych tabela 18. Przeciętne gospodarstwo rodzinne na Mazowszu jest nieco mniejsze pod względem areału użytków rolnych, natomiast większe pod względem standardowej produkcji. Wolumen standardowej produkcji w przeciętnym gospodarstwie rodzinnym w rozpatrywanym okresie zwiększył się też bardziej na Mazowszu niż w kraju, bo odpowiednio o 36 i 29%. To świadczy o zwiększeniu przewagi przeciętnego gospodarstwa rodzinnego na Mazowszu w tym zakresie z 9,1% w 2005 r. do 14,8% w 2016 r. w stosunku do przeciętnego gospodarstwa rodzinnego w kraju - i to pomimo nieco mniejszej powierzchni użytków rolnych. W odniesieniu do pogłowia zwierząt postępuje rezygnowanie gospodarstw z chowu zwierząt gospodarskich w podobnym tempie na Mazowszu i w kraju, natomiast za odmienną można uznać znacznie wyższy odsetek gospodarstw ze zwierzętami w gminach wiejskich w mazowieckiem aniżeli w kraju.

Tabela 18. Gospodarstwa rodzinne według typu gminy w Polsce i na Mazowszu w latach 2005 i 2016

Wyszczególnienie	Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Liczba gospodarstw (tys.)								
Polska	1723,8	1398,1	1116,4	872,6	441,4	389,1	166,1	136,5
Mazowieckie	258,4	211,9	178,7	143,6	52,1	45,0	27,5	23,3
Użytki rolne/gospodarstwo (ha)								
Polska	7,6	9,4	7,8	9,6	8,5	10,3	5,5	7,0
Mazowieckie	7,5	8,8	8,4	9,6	6,6	7,7	5,3	6,6
Standardowa produkcja/gospodarstwo (tys. euro)								
Polska	12,08	15,61	12,50	15,90	13,25	17,31	6,20	8,99
Mazowieckie	13,18	17,92	14,71	19,29	11,87	17,90	5,70	9,50
Gospodarstwa ze zwierzętami (tys.)								
Polska	1247,6	712,6	886,6	492,1	314,3	195,3	46,7	25,3
Mazowieckie	170,4	93,7	135,3	74,5	30,1	16,2	5,0	3,0

Wycofywanie się gospodarstw rolnych z produkcji zwierzęcej, aczkolwiek budzi zastrzeżenia w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa, jest

wymuszane przez relacje ekonomiczne. Wraz ze wzrostem opłaty pracy gospodarstwa coraz większą wagę przywiązują do zmniejszania nakładów pracy a produkcja zwierzęca jest bardziej pracochłonna, podobnie jak uciążliwość pracy, aniżeli produkcja roślinna, co w niedostatecznym stopniu jest kompensowane przez dochodowość produkcji zwierzęcej. Do tego dochodzą ograniczenia środowiskowe – uciążliwość z powodu odorów, co dotyczy zwłaszcza rolnictwa w gminach miejskich i podmiejskich.

W odniesieniu do użytkowników gospodarstw rolnych kontynuowane są trzy podstawowe tendencje a mianowicie:

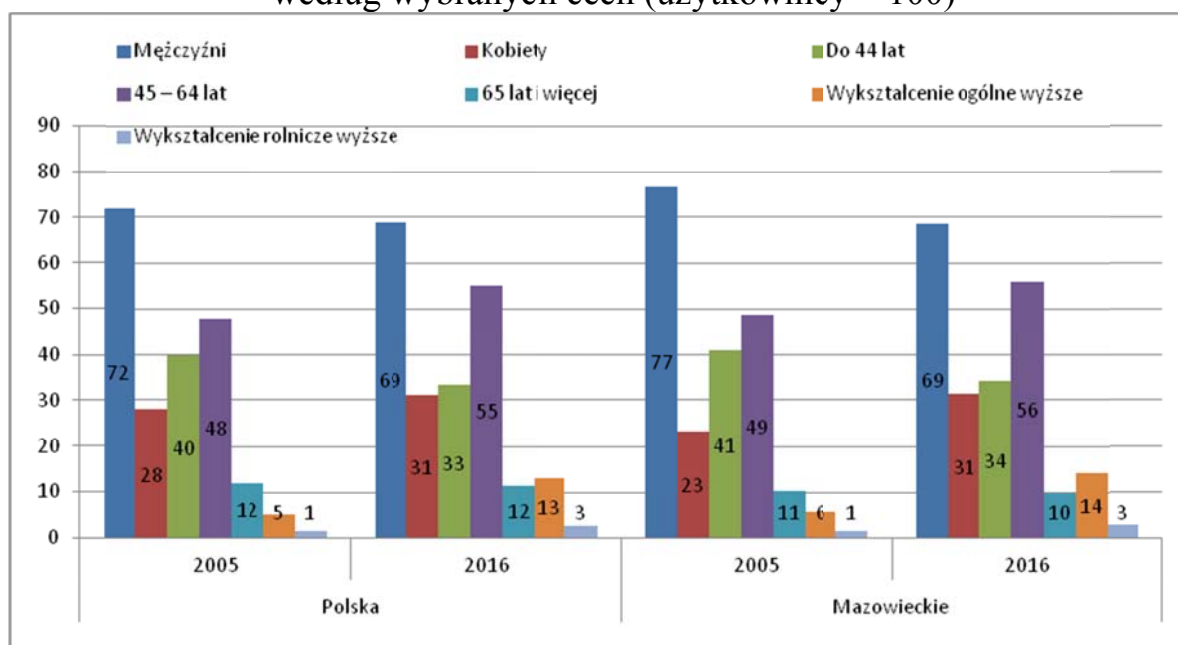
- 1) postępuje feminizacja użytkowników (już prawie co trzecie gospodarstwo jest prowadzone przez kobietę),
- 2) zwiększa się przeciętny wiek użytkowników,
- 3) znacząco rośnie wykształcenie użytkowników na poziomie wyższym zarówno ogólnym jak i rolniczym.

Przyczyny tych zjawisk są odmienne. W pierwszym przypadku chodzi głównie o podejmowanie pracy poza gospodarstwem i rosnący odsetek gospodarstw „wdowich”. W drugim przypadku dochodzi do tego wychodźstwo młodzieży, zwłaszcza lepiej wykształconej, zaś w trzecim – przejmowanie gospodarstw przez relatywnie młode osoby z wyższym wykształceniem. Te zjawiska ilustruje rys. 7, który także wskazuje, iż sytuacja w tym zakresie na Mazowszu niewiele odbiega od średniej krajowej. Wyjątek stanowi szybsza feminizacja użytkowników w mazowieckiem, co można tłumaczyć większym popytem na pracę w aglomeracji warszawskiej.

Ogólną prawidłowość rozwoju rolnictwa rodzinnego stanowi rosnąca intensywność pozyskiwania dochodów ze źródeł pozarolniczych. Przyczyny tego są znane i wielokrotnie opisane i dokumentowane. Przede wszystkim dotyczy to niekorzystnych relacji cen rolnych oraz szybszego wzrostu wynagrodzeń i innych dochodów poza sektorem rolnym. Rolnicy, aby nie powiększać dysparytetu dochodowego, muszą powiększać gospodarstwo rolne (skalę produkcji rolnej) lub/ oraz podejmować działalność pozarolniczą czy to na własny rachunek czy też na rachunek innych (tj. pracę najemną). Dotyczy to także zmian w rodzinie rolniczej – zwiększania się odsetka osób lepiej wykształconych w różnych zawodach, jak też o różnych aspiracjach oraz większej swobody wyboru zawodu. Rynek pracy oferuje wiele możliwości. Nowe źródła dochodu tworzy system zabezpieczenia społecznego – emerytury, renty, zasiłki społeczne. To z jednej strony zwiększa zakres źródeł dochodów gospodarstw rolnych, ale też sprzyja likwidacji działalności rolniczej czyli *de facto* gospodarstw rolnych. Do tego dochodzi malejąca liczba osób w gospodarstwie domowych.

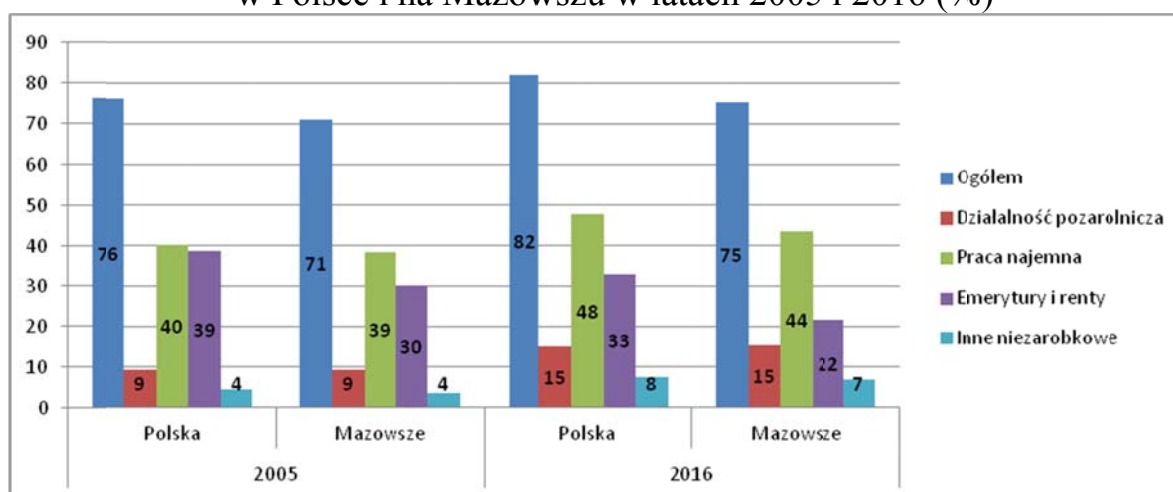

Rysunek 7. Użytkownicy gospodarstw rodzinnych w Polsce i na Mazowszu według wybranych cech (użytkownicy = 100)

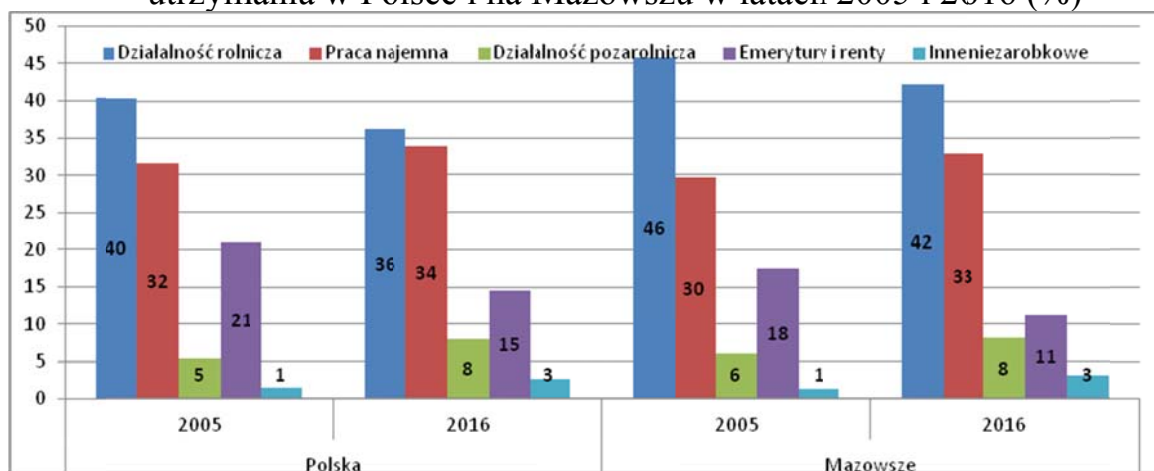
Po akcesji Polski do UE zwiększył się odsetek gospodarstw pozyskujących dochody ze źródeł pozarolniczych, w tym zwłaszcza z działalności zarobkowej na własny rachunek i pracy najemnej. Natomiast spadł odsetek gospodarstw pozyskujących dochody ze świadczeń społecznych. Mazowsze w stosunku do całego kraju cechuje niższy odsetek gospodarstw z dochodami pozarolniczymi, w tym z pracy najemnej oraz świadczeń społecznych, ale wyższy z działalności zarobkowej (rys. 8).

Rysunek 8. Odsetek gospodarstw rodzinnych z dochodami pozarolniczymi w Polsce i na Mazowszu w latach 2005 i 2016 (%)

Pozyskiwanie dochodu z danego źródła jeszcze nie oznacza, że dochód z tego źródła jest przeważający w utrzymaniu rodziny. Nadal najwięcej rodzin rolniczych utrzymuje się głównie z dochodu rolniczego – na Mazowszu nieco więcej niż w całym kraju (rys. 9). Na Mazowszu podobnie jak w całym kraju zwiększył się odsetek gospodarstw pozyskujących dochód z działalności pozarolniczej na rachunek własny oraz gospodarstw z pracą najemną. Mazowsze wyróżnia niższy odsetek gospodarstw pozyskujących dochody ze świadczeń społecznych, które stanowią główny dochód dla coraz mniejszego odsetka rodzin.

Rysunek 9. Odsetek gospodarstw rodzinnych według głównego źródła utrzymania w Polsce i na Mazowszu w latach 2005 i 2016 (%)

3.3. Gospodarstwa rodzinne według typu gminy

Odległość od ośrodka miejskiego znacząco wpływa na gospodarstwa rolne. Znaczenie mają także inne cechy, jak położenie wzdłuż szlaków komunikacyjnych, walory przyrodnicze miejscowości (uzdrowiskowe, rekreacyjne) a także usytuowanie władz gminnych (miejscowości z siedzibą władz gminy i pozostałe). Ma to wpływ na przemiany agrarne, intensywność i strukturę produkcji rolniczej, możliwości spożytkowania zasobów pracy poza gospodarstwem rolnym, aspiracje dochodowe (efekt demonstracji) itp.

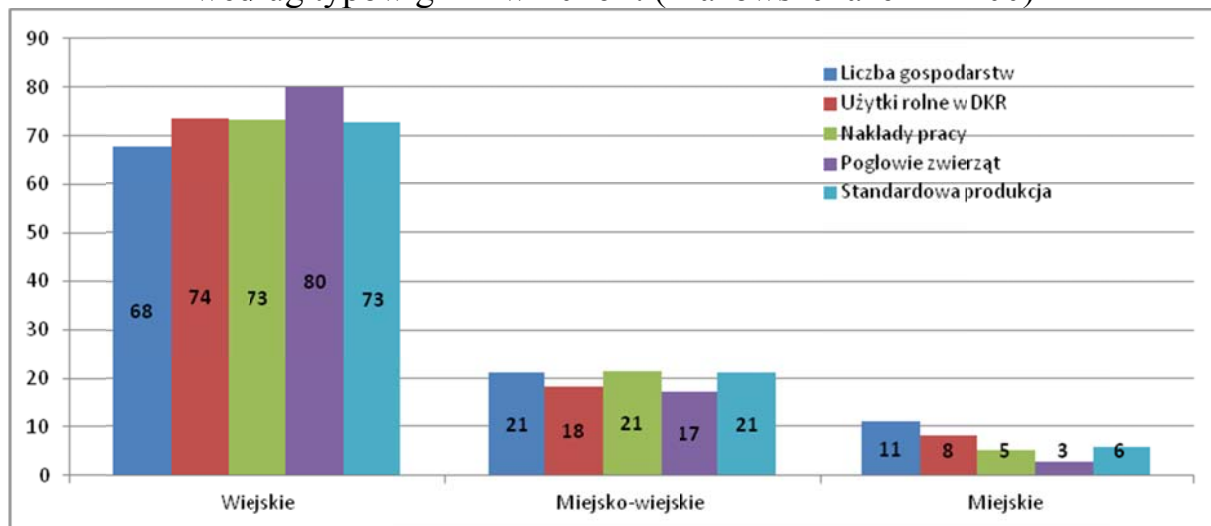
Dane badań struktury rolnej GUS umożliwiają jedynie ustalenie cech gospodarstw rolnych (w danym wypadku gospodarstw rodzinnych) w typach gmin, tj. wiejskich, miejsko-wiejskich i miejskich. Obraz gospodarstw rodzinnych w latach 2005 i 2016 w zakresie podstawowych cech przedstawiono w tabeli 19.

Tabela 19. Wartość wybranych cech rolnictwa rodzinnego w województwie mazowieckim w przekroju typów gmin w latach 2005 i 2016

Wyszczególnienie	Mazowsze		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Liczba gospodarstw, tys.	258,4	211,9	178,7	143,6	52,1	45,0	27,5	23,3
Powierzchnia ogólna, tys. ha	2307,9	2159,5	1737,8	1581,1	398,9	397,7	171,2	180,6
Użytki rolne, tys. ha	1996,3	1874,6	1505,8	1375,0	344,7	344,8	145,8	154,7
Użytki rolne w DKR, tys. ha	1947,5	1857,3	1476,6	1364,5	335,1	340,5	135,8	152,3
Nakłady pracy (tys. AWU)	318,8	262,7	238,9	192,7	63,1	56,1	16,8	13,9
Pogłowie (tys. SD)	1018,0	1106,6	844,4	884,6	151,6	190,4	22,0	31,6
Standardowa produkcja (mln €)	3404,5	3797,0	2628,6	2769,7	618,9	805,3	157,0	222,0

Gospodarstwa w gminach miejsko-wiejskich i miejskich nadal zajmują znaczącą pozycję w rolnictwie Mazowsza. Po akcesji nawet zwiększyły udział w użytkach rolnych w DKR oraz pogłowiu zwierząt i standardowej produkcji. To rezultat przede wszystkim przywrócenia do rolniczego użytkowania gruntów wcześniej odłogowanych w wyniku uwarunkowań płatności obszarowych i programu rolno-środowiskowego. Niemniej o rolnictwie Mazowsza przesądzają gospodarstwa rodzinne gmin wiejskich, na które przypada około 3/4 potencjału przyrodniczego i produkcji a w przypadku pogłowia zwierząt 4/5 ogółu sektora rolnictwa rodzinnego (rys. 10).

Rysunek 10. Udział gospodarstw rodzinnych w wybranych kategoriach według typów gmin w 2016 r. (Mazowsze razem = 100)

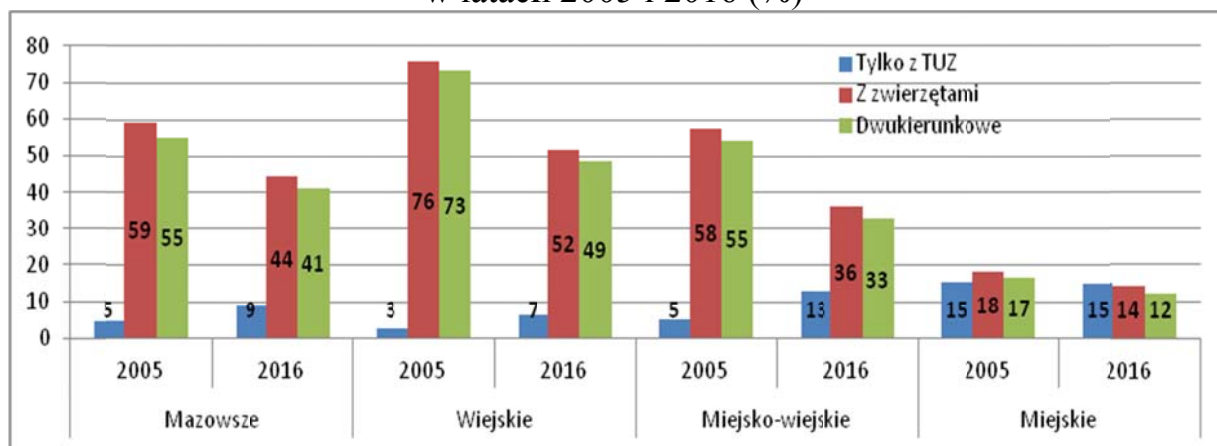

W latach 2005-2016 zaszły znaczące zmiany w zbiorowości gospodarstw rodzinnych w odniesieniu do ich liczby – ogółem, ze zwierzętami gospodarskimi oraz tylko z trwałymi użytkami zielonymi (TUZ). Liczba gospodarstw spadła o prawie 1/5, ale jeszcze bardziej zmalała liczba gospodarstw ze zwierzętami –

prawie 3/5 gospodarstw nie utrzymuje zwierząt gospodarskich (w kraju 1/2). Liczba gospodarstw ze zwierzętami na Mazowszu spadła o 45%, najwięcej w przypadku świń, bo o 80%. Jedynie w odniesieniu do owiec wystąpił wzrost liczby gospodarstw o 7% a w gminach miejskich nawet 3,5-krotny; w tych ostatnich odnotowano również wzrost pni pszczelich. Pomimo spadku liczby gospodarstw utrzymujących zwierzęta gospodarskie na Mazowszu pogłowie zwierząt wzrosło o 9% a w gminach miejskich aż o 44%. To efekt koncentracji – zwiększania stad zwierząt. Wzrost pogłowia odnosi się do drobiu – wzrost 2,5-krotny (a w gminach miejskich 3,2-krotny) oraz wzrost pogłowia bydła o 15% (w gminach miejskich spadek o 11%). Spadek pogłowia świń był szczególnie duży w gminach miejskich, bo aż 72%, ale wzrosło w nich pogłowie owiec i kóz. Koncentracja pogłowia zwierząt gospodarskich postępuje – przeciętnie na gospodarstwo utrzymujące zwierzęta gospodarskie wzrosło ono 2-krotnie.

Liczba gospodarstw tylko z trwałymi użytkami zielonymi (TUZ) zwiększyła się, co stanowi skutek objęcia polskiego rolnictwa mechanizmami WPR – w danym wypadku powiązania transferów z utrzymywaniem gruntów w dobrej kulturze rolnej. To spowodowało przywrócenie do użytkowania rolniczego – faktycznie lub jedynie pozornie – zwłaszcza trwałych użytków zielonych. W kraju powierzchnia użytków rolnych praktycznie nie zmieniła się, natomiast w mazowieckim spadła o 4%, przy czym odsetek użytków rolnych nie będących w DKR spadł z 2,4 do 0,9%. Odsetek gospodarstw użytkujących tylko TUZ zwiększył się prawie dwukrotnie i jest on najwyższy w gminach suburbii i miejskich. Nie odbiega on od analogicznego odsetka w kraju⁶⁶ (rys. 11).

Rysunek 11. Odsetek mazowieckich gospodarstw rolnych tylko z TUZ, posiadających zwierzęta gospodarskie i dwukierunkowych według typu gminy w latach 2005 i 2016 (%)

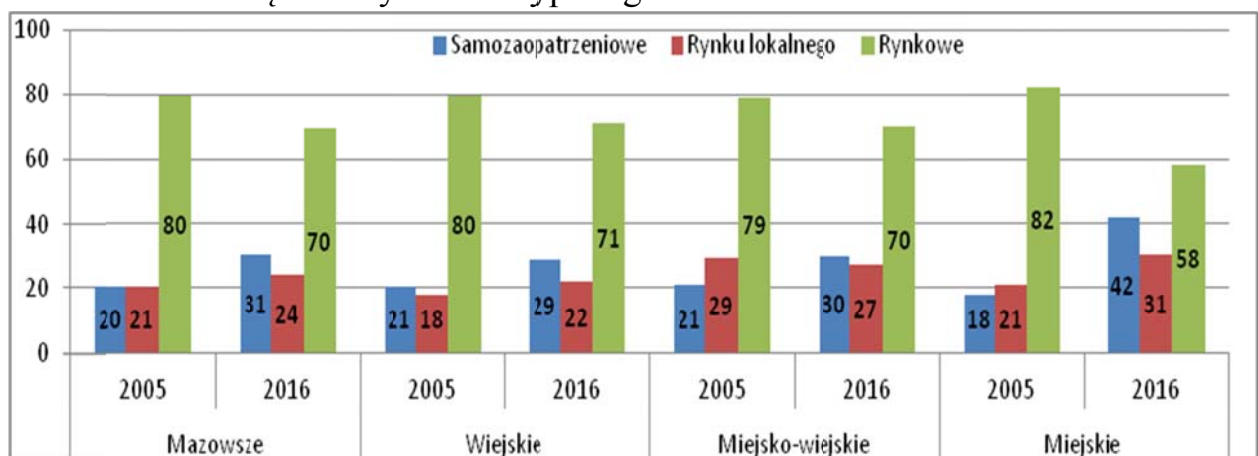
⁶⁶ W całym kraju odsetek gospodarstw rodzinnych odpowiednio wynosił: tylko z TUZ 3,3 i 8,5; dwukierunkowych 69,7 i 47,1; rynku lokalnego 16,2 i 17,7 oraz rynkowych 69,4 i 66,9%.

W odniesieniu do związków z rynkiem obniżył się odsetek gospodarstw rynkowych, natomiast zwiększył się odsetek gospodarstw rynku lokalnego i gospodarstw samozaopatrzeniowych⁶⁷, których odsetek w mazowieckim jest mniejszy niż przeciętnie w kraju (w kraju odsetek takich gospodarstw spadł z 30,6 do 17,4), przy czym odsetek gospodarstw samozaopatrzeniowych jest najwyższy w gminach miejskich. Wzrost odsetka gospodarstw samozaopatrzeniowych przeczy wieloletniej tendencji i w danym przypadku jest wynikiem przede wszystkim relatywnego zwiększenia liczby gospodarstw hobbistycznych *ex definitione* gospodarstw samozaopatrzeniowych (rys. 12).

Czynnik ludzki jest opisany przez podstawowe cechy użytkowników gospodarstw rolnych (płeć, wiek i wykształcenie na poziomie wyższym) oraz nakłady pracy.

W odniesieniu do użytkowników gospodarstw rolnych kontynuowane są podstawowe tendencje, które sygnalizowano w pkt. 2, polegające na feminizacji, przesuwaniu średniego wieku w górę i podnoszeniu poziomu wykształcenia (tabela 20). W tym zakresie mają miejsce znaczące różnice pomiędzy typami gmin. Można mówić o zależności, że im bardziej zurbanizowana jest gmina, tym większa feminizacja użytkowników gospodarstw, wyższa średnia wieku użytkownika i wyższy poziom wykształcenia. Nie stanowi to zaskoczenia i daje się łatwo objaśnić.

Rysunek 12. Odsetek mazowieckich gospodarstw rodzinnych według charakteru związku z rynkiem i typów gmin w latach 2005 i 2016

⁶⁷ W uproszczeniu za gospodarstwa rynkowe uznano te, które sprzedają na rynku co najmniej połowę produkcji, zaś za gospodarstwa samozaopatrzeniowe te, które przeznaczają na potrzeby gospodarstwa domowego analogiczną wielkość. Za gospodarstwa rynku lokalnego uznano te, które większość produkcji towarowej realizują w sprzedaży bezpośredniej.

Tabela 20. Odsetek użytkowników gospodarstw rodzinnych na Mazowszu według typu gminy w latach 2005 i 2016 (%)

Wyszczególnienie	Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Mężczyźni	78,0	70,9	77,1	68,8	67,3	53,7
Kobiety	22,0	29,1	22,9	31,2	32,7	46,3
- do 44 lat	43,0	36,5	37,8	31,3	32,1	26,4
- 45-64 lat	47,3	56,1	50,6	58,0	53,7	51,8
- 65 lat i w.	9,7	7,5	11,6	10,7	14,2	21,7
Wykształcenie wyższe ogólne	3,5	11,2	6,3	14,3	17,0	32,3
Wykształcenie wyższe rolnicze	0,9	2,5	2,1	3,0	3,1	4,1

Nakłady pracy w przeciętnym rodzinnym gospodarstwie rolnym w Polsce i na Mazowszu są zbliżone – na Mazowszu nieco większy jest odsetek nakładów pracy najmu stałego i dorywczego. Natomiast mają miejsce różnice pomiędzy gospodarstwami w przekroju typów gmin (tabela 21).

Tabela 21. Nakłady pracy w gospodarstwach rodzinnych na Mazowszu w latach 2005 i 2016

Wyszczególnienie	Polska		Mazowsze		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Nakład pracy /gospodarstwo (AWU)	1,18	1,16	1,23	1,24	1,34	1,34	1,21	1,25	0,61	0,60
Praca rodziny (%)	95,3	91,6	94,1	88,2	95,6	88,3	89,0	88,2	92,0	86,6
Najem stały (%)	0,8	4,6	0,6	6,4	0,3	6,5	1,1	6,5	2,6	5,4
Najem dorywczy (%)	3,0	2,7	4,6	4,3	3,4	4,3	9,1	4,2	4,3	4,1
Pracujący/gospodarstwo (osoby fizyczne)	2,2	2,1	2,2	1,9	2,3	2,0	2,2	2,0	1,8	1,5
- kobiety (%)	46,1	43,8	45,5	43,4	45,7	43,3	44,9	42,2	45,5	46,7
- do 44 lat (%)	48,4	43,1	49,2	44,1	51,3	46,2	47,1	41,4	36,8	33,2
- 45-64 lat (%)	39,7	44,9	40,0	46,3	38,7	45,5	41,3	48,8	47,5	46,0
- 65 lat i więcej (%)	11,9	12,0	10,8	9,7	10,0	8,3	11,5	9,8	15,7	20,7

Gospodarstwo rolne stwarza możliwości do podejmowania działalności zarobkowej na bazie jego majątku. Najczęściej wymieniane przykłady dotyczą usług rolniczych wykonywanych sprzętem gospodarstwa czy historycznie znanego rękodzielnictwa oraz akwakultury. Te działalności są w zaniku, ale czy na zawsze? Tego nie można z całą pewnością stwierdzić. Nowe działalności wiążą się natomiast z agroturystyką, przetwórstwem produktów rolnych i produkcją energii odnawialnej. W przypadku agroturystyki liczba gospodarstw z taką działalnością w całym kraju zwiększyła się w analizowanym okresie o 29%, natomiast na Mazowszu spadła aż o 52%. W szczególności dotyczyło to gmin miejskich, co jest zrozumiałe, ponieważ atrakcyjność gospodarstw agroturystycznych w tych gminach nie odpowiada potrzebom turystów i wczasowiczów, któ-

rzy przedkładają gospodarstwa agroturystyczne w bardziej atrakcyjnych przyrodniczo terenach. Wzrosła natomiast liczba gospodarstw agroturystycznych w gminach miejsko-wiejskich Mazowsza (o 90%), w których na 1000 gospodarstw przypada około 3 gospodarstw agroturystycznych, podczas gdy na Mazowszu 1-2 gospodarstwa a w całym kraju 7-8 gospodarstw. W przypadku rękodzielnictwa można mówić o śladowym rozmiarze – około 2 gospodarstwa z rękodzielnictwem na 1000 gospodarstw rodzinnych; w przypadku Mazowsza nieco więcej w gminach miejsko-wiejskich (prawie 3 gospodarstwa/1000 gospodarstw). W przypadku przetwórstwa rolno-spożywczego także ma miejsce regres: w całym kraju z 3 do 2 gospodarstw na 1000 gospodarstw a na Mazowszu odpowiednio z 2 do 1 gospodarstwa. W tym przypadku za likwidację przetwórstwa odpowiada dostępność tanich produktów żywnościowych w handlu oraz regulacje prawne. Można sądzić, że zmiana przepisów prawnych na rzecz sprzedaży bezpośredniej oraz zainteresowanie żywnością tradycyjną i lokalną może przyczynić się do rozwoju przetwórstwa rolno-spożywczego w gospodarstwach rolnych podobnie jak to ma miejsce w wielu krajach wysoko rozwiniętych. Również rękodzieło nie jest pozbawione szans. Bezsprzecznie największe szanse ma dalszy rozwój energii odnawialnej, która obecnie występuje w postaci zupełnie śladowej: w kraju 2 gospodarstwa/10000 a na Mazowszu 1/gospodarstwo/10000 gospodarstw.

Popyt na produkty ekologiczne (organiczne) tworzy szanse dla gospodarstw rodzinnych. Obserwuje się wzrost liczby gospodarstw ekologicznych w kraju i na Mazowszu. Liczba certyfikowanych gospodarstw ekologicznych zwiększyła się odpowiednio ponad 3-krotnie i prawie 3-krotnie. Szczególnie duży wzrost takich gospodarstw miał miejsce w gminach miejskich. Jeszcze wyższe są wskaźniki wzrostu gospodarstw w trakcie przestawiania, bo w przypadku kraju przekraczają 7-krotność a w przypadku Mazowsza 13-krotność (także najczęściej w gminach miejskich). Jednak nadal gospodarstwa ekologiczne to zjawisko niszowe - dotyczy nieco ponad 1% gospodarstw i nieco ponad 2% UR; w gminach miejskich jest to więcej, bo prawie 2% gospodarstw i 9,5% UR.

3.4. Gospodarstwa rodzinne według typu społeczno-ekonomicznego

Perspektywy gospodarstwa rolnego określa przede wszystkim jego stan społeczno-ekonomiczny oraz uwarunkowania zewnętrzne, w tym zapotrzebowanie na siłę roboczą sektorów pozarolniczych, relacje cen rolnych oraz dochodów pracujących w rolnictwie i poza nim.

Stan społeczno-ekonomiczny gospodarstwa określa przeważające źródło utrzymania rodziny (dochód rolniczy lub dochody z innych źródeł) i przeważa-

jące miejsce (sposób) zbytu wytworzonych produktów - realizacji produkcji (rynek lub samozaopatrzenie konsumpcyjne). Źródło przeważającego dochodu dla utrzymania rodziny istotnie wpływa na podejście do gospodarstwa rolnego. Jeżeli dochód rolniczy jest satysfakcjonujący, to gospodarstwo rolne może być traktowane jako profesjonalne (pełnorolne), niezależnie od wielkości areалу użytków rolnych. Natomiast jeżeli dochód nie jest satysfakcjonujący, to pojawia się problem przyszłości gospodarstwa. Ukierunkowanie gospodarstwa na produkcję rynkową lub na samozaopatrzenie ma zasadnicze znaczenie dla organizacji gospodarstwa rolnego. W pierwszym przypadku gospodarstwo zostaje podporządkowane logice rynku w zakresie struktury produkcji, technologii (metod produkcji) oraz rachunku ekonomicznego. Natomiast gospodarstwa zorientowane na samozaopatrzenie nie kierują się logiką rynku, zaś nawet gdy posługują się rachunkiem ekonomicznym, to odbiega on znacząco od klasycznego rachunku zorientowanego na uzyskanie maksymalnej korzyści ekonomicznej. Wychoząc z tych założeń gospodarstwa wyróżnionej zbiorowości pogrupowano w cztery typy społeczno-ekonomiczne, a mianowicie: A – rolników (profesjonalne, farmerskie)⁶⁸, gdy przeważa dochód rolniczy i sprzedaż na rynek, B – dwuzawodowe, gdy przeważa sprzedaż na rynek, natomiast dochód rolniczy nie stanowi przeważającego źródła utrzymania, C – hobbistyczne, gdy przeważa samozaopatrzenie a dochód rolniczy nie stanowi przeważającego źródła utrzymania oraz D – tradycyjne chłopskie, gdy przeważa dochód rolniczy oraz produkcja na samozaopatrzenie. Przedmiotem szczególnego zainteresowania są gospodarstwa typu A, bo to one dominują w rolnictwie oraz w mniejszym zakresie gospodarstwa typu B, bo to one stanowią wsparcie rozwoju dla zbiorowości gospodarstw typu A ze względu na użytkowany areal gruntów rolnych oraz pewną frakcję gospodarstw, które wybiorą opcję rolniczą w przyszłości. Natomiast gospodarstwa typu D stanowią postać zanikającą, zaś losy gospodarstw typu C określane są przez czynniki kulturowe i alternatywne systemy żywnościowe. W tabeli 22 podano wartości podstawowych kategorii gospodarstw rodzinnych, co zilustrowano graficznie na rys. 13. Już na pierwszy rzut oka widoczna jest przewaga gospodarstw typu A. W szczególności dotyczy to wydajności pracy, która zresztą najbardziej wzrosła w tym typie gospodarstw (o 48%), podczas gdy w gospodarstwach typu B o 32%, natomiast w gospodarstwach typu C spadła o 14% a w gospodarstwach typu D aż o 42%. W przypadku gospodarstw typu C to głównie konsekwencja pojawienia się niby gospodarstw z niby

---

⁶⁸ Nie ma „dobrego” terminu na tę postać gospodarstwa rolnego: GUS w badaniach budżetów gospodarstw domowych posługuje się nazwą „gospodarstwa rolników”; dawniej stosowano terminy „gospodarstwa kmiece” lub „gospodarstwa pełnorolne”, współcześnie występuje termin „gospodarstwa farmerskie” lub profesjonalne, niekiedy „rynkowe” lub „towarowe” (zakresy gospodarstw określanymi tymi terminami z reguły wykraczają poza gospodarstwa typu A.

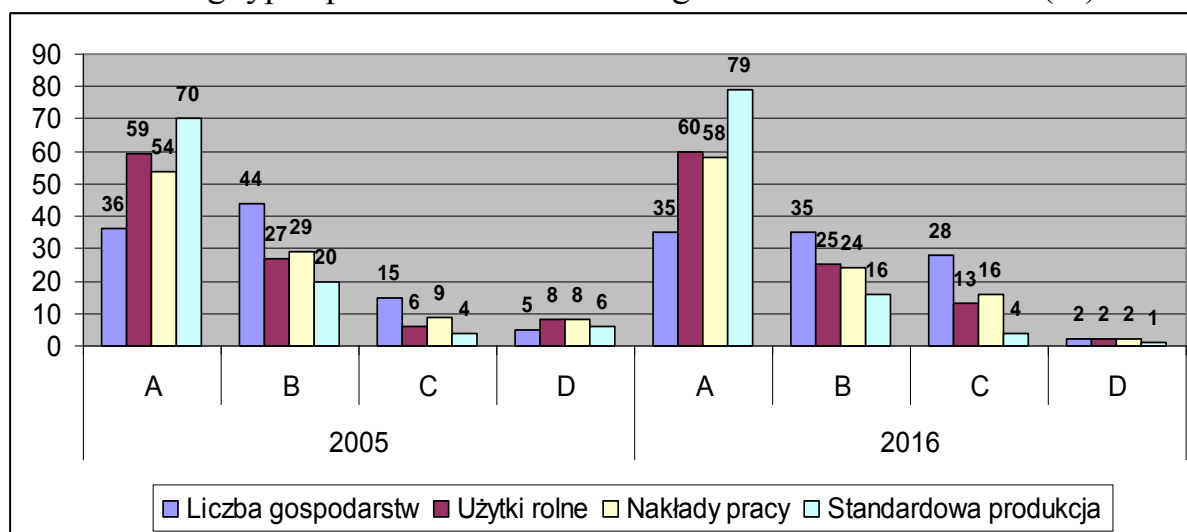

samozatrudnieniem osób niepracujących. Natomiast w przypadku gospodarstw typu D to konsekwencja zmian w strukturze – wychodzenia z tego typu gospodarstw bardziej sprawnych. Dodać trzeba, że gospodarstwa typu A umacniają przewagę nad pozostałymi gospodarstwami rynkowymi w zakresie wydajności pracy – w analizowanym okresie z 187 do 209%.

Tabela 22. Gospodarstwa rodzinne na Mazowszu według typu społeczno-ekonomicznego w latach 2005 i 2016

Wyszczególnienie	A		B		C		D	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Liczba gospodarstw (tys.)	92,1	73,9	113,8	73,4	37,7	58,9	14,8	5,7
Użytki rolne (tys. ha)	1141,6	1119	531,9	460,4	122,9	244,2	151,1	33,8
Standardowa produkcja (mln €)	2303,7	2993,7	666,9	595,3	146,3	176,0	175,4	32,3
Nakłady pracy (tys. AWU)	172,0	151,1	93,1	62,9	28,4	39,9	25,4	8,0
Nakłady pracy/100 ha (AWU)	15,1	13,5	17,5	13,7	23,1	16,3	16,8	23,7
Standardowa produkcja/AWU (€)	13394	19813	7163	9464	5151	4411	6906	4038

Rysunek 13. Struktura gospodarstw rodzinnych na Mazowszu według typu społeczno-ekonomicznego w latach 2005 i 2016 (%)

Gospodarstwa typu A wyraźnie przeważają nad pozostałymi w zakresie czynnika ludzkiego. Chodzi o użytkowników, wśród których rośnie odsetek kobiet, przy czym jest on wyraźnie niższy w gospodarstwach typu A (tabeli 23). Najwyższy jest on w gospodarstwach hobbistycznych, w których ponad 2/5 gospodarstw prowadzą kobiety a w gospodarstwach typu B bez mała 2/5. W odniesieniu do wieku użytkowników ma miejsce tendencja do ‘starzenia’ się użytkowników – wzrostu przeciętnego wieku użytkowników. Za osobliwość można uznać stosunkowo wysoki odsetek użytkowników w wieku emerytalnym w przypadku gospodarstw typu B i C. Przyczyny główne to niskie świadczenia emerytalne, brak następców oraz zamiłowanie do rolnictwa. Za ewenement

można uznać znaczący – kilkukrotny - wzrost odsetka użytkowników z wyższym wykształceniem, zwłaszcza ogólnym, co dotyczy wszystkich typów gospodarstw rodzinnych. Ponad 1/10 użytkowników gospodarstw typu A posiada wykształcenie na poziomie wyższym. Natomiast wysoki odsetek użytkowników z wykształceniem wyższym gospodarstw typu B (22%) i typu C (18%) wynika z przejmowania i utrzymywania niewielkich gospodarstw rolnych, co z kolei jest skutkiem splotu wielu zjawisk: rozdrobnienia gospodarstw rolnych, niskich wynagrodzeń i świadczeń społecznych, dziedzicznej dwuzawodowości ale i chaosu przestrzennego zagospodarowania miejscowości wiejskich.

Tabela 23. Użytkownicy gospodarstw rodzinnych na Mazowszu według płci, wieku i wykształcenia wyższego w latach 2005 i 2016 (odsetek użytkowników)

Wyszczególnienie	A		B		C		D	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Użytkownicy – kobiety	15,1	17,6	28,5	35,7	29,8	42,5	18,4	31,5
Użytkownicy w wieku do 44 lat	51,1	35,0	38,9	35,8	19,5	31,1	45,8	26,8
Użytkownicy w wieku 65 lat i więcej	3,4	3,5	13,8	12,4	20,9	14,5	3,4	2,9
Użytkownicy - wykształcenie wyższe ogólne	2,3	8,0	9,1	19,4	4,0	16,2	1,6	2,6
Użytkownicy - wykształcenie wyższe rolnicze	1,4	3,4	1,7	3,0	0,8	1,9	0,4	0,8

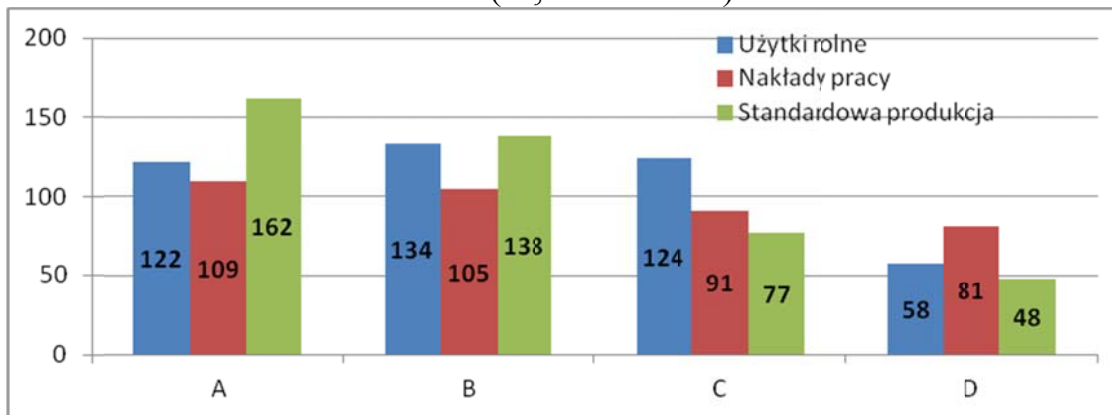
O przyszłości gospodarstw rodzinnych i ich znaczeniu dla żywotności miejscowości wiejskich informuje nie tyle rolnictwo w ogóle, bo to w takiej czy innej postaci będzie występować, lecz sytuacja gospodarstw rodzinnych. Obraz przeciętnego gospodarstwa w układzie wyróżnionych typów społeczno-ekonomicznych zawiera tabela 24. Już na pierwszy rzut oka widoczna jest przewaga gospodarstw typu A nad gospodarstwami pozostałych typów. Dotyczy to zarówno potencjału produkcyjnego jak i produkcji. Ważna przy tym są zmiany jakie zaszły w okresie lat 2005-2016 (rys. 14).

Tabela 24. Obraz przeciętnego rodzinnego gospodarstwa mazowieckiego według typów społeczno-ekonomicznych w latach 2005 i 2016

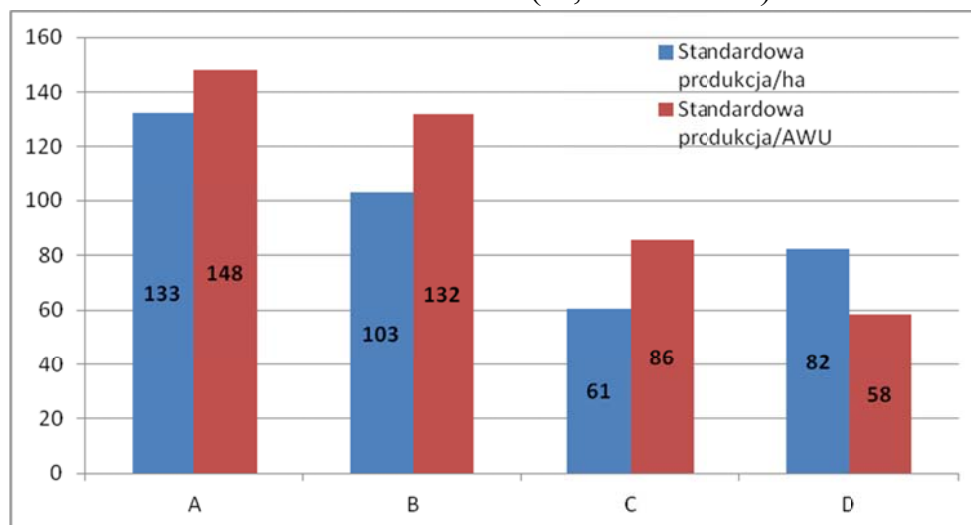
Wyszczególnienie	A		B		C		D	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Użytki rolne w DKR (ha)	12,4	15,1	4,7	6,3	3,3	4,1	10,2	5,9
Nakłady pracy (AWU)	1,87	2,04	0,82	0,86	0,75	0,68	1,72	1,40
Standardowa produkcja (euro)	25013	40510	5860	8110	3881	2988	11851	5667
Standardowa produkcja/ ha (euro)	2018	2675	1254	1293	1190	721	1161	956
Standardowa produkcja/AWU (euro)	13394	19813	7163	9464	5151	4411	6906	4038

Przewaga gospodarstw typu A zwiększa się również w odniesieniu do produktywności ziemi i pracy (rys. 15). Produktywność ziemi mierzona poprzez standardową produkcję trzeba interpretować z dużą ostrożnością, ponieważ wyraźnie koreluje z produkcją zwierzęcą a ta w znacznym stopniu bazuje na paszach przemysłowych – także z importu – a więc w rachunku produktywności trzeba by uwzględnić ziemiochłonność tych pasz. Natomiast produktywność pracy nie jest obciążona tą ułomnością i w obecnych uwarunkowaniach stanowi ważny a nawet podstawowy wskaźnik ekonomicznej sprawności gospodarstw rolnych. Dotyczy to jednak gospodarstw typu A i w mniejszym stopniu gospodarstw typu B. W pozostałych typach gospodarstw, wykorzystywane są głównie marginalne zasoby pracy.

Rysunek 14. Zmiany w użytkach rolnych, nakładach pracy i standardowej produkcji gospodarstw rodzinnych Mazowsza w latach 2005-2016 (% , 2005 = 100)

Rysunek 15. Zmiany w produktywności ziemi i pracy gospodarstw rodzinnych w latach 2005-2016 (% , 2005 = 100)

3.5. Gospodarstwa rodzinne a obszary wiejskie – jaka perspektywa?

Kreślenie perspektyw gospodarstw rodzinnych, w tym w kontekście ich wpływu na obszary wiejskie poprzez tworzenie miejsc pracy i dostarczanie dochodów jest przedsięwzięciem karkołomnym. Niemniej warto podjąć taką próbę w postaci scenariusza bazowego i następnie określić czynniki z grubsza wpływające na możliwy stan w tym zakresie.

Biorąc pod uwagę trendy poakcesyjne oraz nowe uwarunkowania można prognozować liczbę gospodarstw rodzinnych w perspektywie 2030 r. na około 150 tys. – w gminach wiejskich około 100 tys., gminach miejsko-wiejskich około 30 tys. a w gminach miejskich około 20 tys. W układzie typów gospodarstw można przewidywać liczbę gospodarstw typu A na około 55 tys., B – 52 tys. i C – 40 tys.; gospodarstw typu D – 3 tys. Oznacza to, że działalność rolnicza w gospodarstwie rodzinnym będzie stanowić główne źródło utrzymania dla około 60 tys. gospodarstw domowych, tj. dla około 30 tys. mniej niż w 2016 r. Zatem gospodarstwa rodzinne będą tracić na znaczeniu jako główne źródło utrzymania, aczkolwiek nadal to znacząca grupa społeczna⁶⁹.

Nakłady pracy zmniejszą się do około 150 tys. AWU (2016 r. 263 tys. AWU), a liczba osób fizycznych pracujących w rolnictwie rodzinnym zmniejszy się do około 230 tys. W przeciętnym gospodarstwie rodzinnym, dzięki środkom technicznym oraz koncentracji i specjalizacji, nakłady pracy będą oscylować wokół 1 AWU oraz 1,5 osób fizycznych. Należy liczyć się ze wzrostem najmu stałego i dorywczego (specjalizacja i koncentracja), aczkolwiek podaż siły roboczej może omijać rolnictwo ze względu na sezonowość ale i niekonkurencyjną opłatę pracy. Na nakłady pracy – wykorzystanie zasobów pracy w gospodarstwach rodzinnych – rosnący wpływ ma przestawianie się gospodarstw na technologie ekologiczne. W latach 2005-2016 liczba gospodarstw ekologicznych z certyfikatem zwiększyła się bez mała 5-krotnie (do nieco ponad 1,5 tys.) a gospodarstw w trakcie przestawiania 13-krotnie (do prawie 900 gospodarstw). W tych pierwszych wzrost powierzchni był 8,3-krotny a w tych drugich 9,4-krotny. Dynamika wzrostu gospodarstw ekologicznych tak z certyfikatem jak i w trakcie przestawiania była szczególnie wysoka w gminach miejskich i miejsko-wiejskich.

Czynniki wpływające na przyszłość gospodarstw rodzinnych, ogólnie rzecz ujmując, można umiejscowić w czterech sferach: ekonomicznej, demograficznej, środowiskowej i kulturowej.

---

⁶⁹ Według analogicznego scenariusza w Polsce przewidywana liczba gospodarstw typu A w 2030 r. wyniesie około 300 tys., podobnie jak gospodarstw typu B.

W sferze ekonomicznej kilka zjawisk jest szczególnie istotnych dla perspektywy gospodarstw rodzinnych. Przede wszystkim siły rynku zmuszają gospodarstwa rolne do zwiększania skali produkcji a tym samym wielkości gospodarstw rolnych na drodze tak zwiększania obszaru jak i kapitału. W odniesieniu do obszaru gospodarstw rolnych sprawa nie jest jednoznaczna o czym świadczą fermy zwierzęce, które jednak są zajęciem dla niewielkiej liczby rolników. W masie zwiększanie potencjału wiąże się z zwiększaniem areału. Osobliwość rolnictwa polega na tym, że powiększanie jednych gospodarstw może odbywać się poprzez likwidację innych. Procesy koncentracji i specjalizacji produkcji wymagają coraz bardziej wyrafinowanego ale i droższego sprzętu i innych urządzeń technicznych. W szczególności dotyczy to robotów rolniczych. Z kolei nasilająca się konkurencja wymusza cięcie kosztów produkcji. W tej sytuacji słabsze gospodarstwa będą eliminowane⁷⁰, jak też nasilać się będzie konieczność bardziej zespołowego gospodarowania czy to tylko w zakresie techniki rolniczej czy w ogóle działalności rolniczej. Na rzecz koncentracji w rolnictwie działają także siły w jego otoczeniu – zwłaszcza podmioty przemysłu spożywczego⁷¹ i handlu oraz rosnące wynagrodzenia w sektorach pozarolniczych i niekorzystne relacje cen rolnych. Sytuację komplikuje słabnąca relatywnie siła transferów środków publicznych do rolnictwa. Do tego trzeba dodać zrozumiałe dążenie pracujących w rolnictwie, w tym użytkowników gospodarstw rolnych do korzystania z rekreacji i wypoczynku – także podróży turystycznych. Potrzeba zespołowego działania odnosi się przede wszystkim do gospodarstw typu A, ale i w pewnym zakresie (technizacji) gospodarstw typu B. Alternatywą jest rozwój usług rolniczych. Rachunek ekonomiczny działa bezwzględnie i wymusza cięcie kosztów, w tym transakcyjnych, co skłania do: 1) optymalizacji wyposażenia technicznego (własnego sprzętu, korzystania z usług innych, bądź tworzenia zespołów; 2) tworzenia grup producenckich dla przetwórstwa i zbytu produktów rolno-żywnościowych; 3) wdrażania coraz kosztowniejszych i zaawansowanych technik, w tym robotów. Rolnik przekształca się w farmera – menedżera – a gospodarstwo rolne w przedsiębiorstwo rolne, które w przypadku przewagi najemnej siły roboczej staje się przedsiębiorstwem kapitalistycznym.

---

⁷⁰ Proces eliminowania gospodarstw rodzinnych jest wielce złożony i nieporównywalny do bankructw przedsiębiorstw w innych sektorach. Proces ten powoduje koszty społeczne związane z zagospodarowaniem środków trwałych (środków technicznych, budynków gospodarczych a nierzadko także budynków mieszkalnych) a także ładem przestrzennym.

⁷¹ Interesujące jest, że region mazowiecki (NUTS 2) cechuje największy udział zatrudnienia w przemyśle spożywczym w zatrudnieniu sektorów niefinansowych gospodarki (14,8%, przeciętnie w regionach UE 3%) <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products_eurostat-news/-/EDN-20191015-1?inherit>.

W sferze demograficznej ma miejsce – w przypadku Mazowsza⁷² – stabilizacja liczby ludności przy zmianie struktury wiekowej na rzecz osób starszych (także w wyniku zwiększania długości życia) oraz struktury przestrzennej – wzrostu liczby ludności w aglomeracji warszawskiej (w Warszawie i powiatach okołowarszawskich, jak piaseczyński, wołomiński, grodziski), a nawet depopulacji terenów peryferyjnych (np. powiatów: lipski, sokołowski, łosicki, makowski, przysuski). Zjawiska depopulacji i starzenia się ludności dotyczą szczególnie peryferyjnych miejscowości wiejskich, co pogłębia migracja młodzieży⁷³. Ważne dla gospodarstw rodzinnych jest postępujące zmniejszanie się liczby osób w rodzinie użytkownika gospodarstwa rolnego czemu towarzyszy spadek zasobów pracy. Procesy demograficzne będą mieć zasadniczy wpływ na miejscowości peryferyjne, którym grozi pogłębienie depopulacji, jeśli nie znajdzie się recepty na zmianę sytuacji.

W sferze środowiskowej zachodzą niepokojące tendencje w zakresie klimatu skutkujące ekstremalnymi zjawiskami pogodowymi, rosnącym deficytem wód słodkich jak też utratą bioróżnorodności. Wzrost zainteresowania kwestiami środowiska przyrodniczego – jego zasobów i walorów – będzie skutkować, można się spodziewać, nowymi uwarunkowaniami dla rolnictwa, które odgrywa znaczącą rolę w tym zakresie. Znajdzie to wyraz w subwencjonowaniu rolnictwa oraz warunkach brzegowych działalności rolniczej.

W sferze kulturowej w kontekście rolnictwa zwiększa się znaczenie dostatecznej liczby chętnych do prowadzenia gospodarstw rolnych i w ogóle pracy w rolnictwie w warunkach niedoborów siły roboczej i lepiej wynagradzanej w sektorach pozarolniczych oraz atrakcyjności zawodu rolnika. Natomiast rosnące zainteresowanie żywnością organiczną i regionalną tworzy nowe szanse dla rolnictwa. To ważne czy świadomość związku żywności ze zdrowiem będzie w sposób zdecydowany upowszechniana czy też nadal dominować będzie propagowanie żywności industrialnej – niezdrowej – oraz rosnąca liczba medykamentów. Wystarczy śledzić reklamy w mass mediach. Zdrowie przegrywa z źle rozumianą ekonomią.

Na zakończenie kontekst obszarów wiejskich. Gospodarstwa rodzinne zmniejszają swój udział w tworzeniu miejsc pracy i dochodów poprzez działalność rolniczą. To proces zachodzący w całym świecie (poza nielicznymi wyjątkami). Natomiast niewątpliwie gospodarstwa te służą wykorzystywaniu marginalnych zasobów pracy we wszystkich typach gospodarstw, co ma znaczenie nie tyle dla produktywności (wydajności) pracy, zwłaszcza w gospodarstwach hob-

---

⁷² Ludność Mazowsza wynosi około 5,3 mln osób i na takim poziomie pozostanie w najbliższych kilkunastu latach.

⁷³ Więcej zob. XX-lecie Województwa Mazowieckiego. Urząd Statystyczny w Warszawie. Warszawa, 2019.

bistycznych i dwuzawodowych, co także dla zdrowia przez aktywność fizyczną. Znakiem nowych czasów jest oddzielanie się gospodarstwa rolnego od gospodarstwa domowego (rodziny), co znajduje wyraz w: 1) podejmowaniu przez niektóre osoby pracy poza gospodarstwem rolnym; 2) podejmowaniu działalności na bazie majątku gospodarstwa rolnego (agroturystyka, usługi rekreacyjno-zdrowotne, usługi opiekuńcze, produkcja energii odnawialnej, przetwórstwo rolno-spożywcze, rękodzieło itp. A to ma znaczenie dla ogółu mieszkańców o czym będzie mowa w dalszej części ekspertyzy.

4. Ryzyko ubóstwa i wykluczenia społecznego

Liczba osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym jest jednym z pięciu głównych wskaźników monitorowania strategii „Europa 2020”, których poprawa powinna powodować, że UE, stanie się „inteligentną, zrównoważoną i sprzyjającą włączeniu społecznemu gospodarką”, między innymi poprzez zmniejszenie liczby osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym o co najmniej 20 milionów. Ten sam wskaźnik stosuje się również w ramach celów zrównoważonego rozwoju⁷⁴ (SDG), a ponadto stanowi 1 z 14 głównych wskaźników wykorzystywanych w tabeli wyników Eurostatu do śledzenia postępów poczynionych w zakresie Europejskiego Filaru Praw Socjalnych⁷⁵, którego celem jest zbudowanie mocniej zintegrowanej i bardziej sprawiedliwej UE.

Osoby zagrożone ubóstwem lub wykluczeniem społecznym znajdują się w co najmniej w jednej z następujących sytuacji: zagrożone ubóstwem (brak środków pieniężnych); pozbawienie środków materialnych; życie w gospodarstwie domowym o bardzo niskiej intensywności pracy. W 2015 r. 118,8 mln Europejczyków sklasyfikowano jako narażonych na co najmniej jeden z trzech rodzajów ryzyka, przy 9,2 mln na wszystkie te trzy rodzaje ryzyka⁷⁶.

Ryzyko ubóstwa (monetarne) było najczęściej spotykanym zagrożeniem w populacji UE-28, ponieważ dotknęło ogółem 86,6 miliona mieszkańców - w izolacji lub w połączeniu z jednym lub obydwoma innymi zagrożeniami. W tym kontekście wskaźnik osób zagrożonych ubóstwem jest pojęciem względnym, opartym na odsetku ludności żyjącej poniżej progu ubóstwa (definiowanym jako 60% mediany ekwiwalentnego dochodu do dyspozycji po transferach socjalnych, przy uwzględnieniu wieku każdego członka gospodarstwa domowe-

---

⁷⁴ <https://ungc.org.pl/sdg/sustainable-developpment-goals/>

⁷⁵ *European Pillar of Social Rights* (2017), https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights_pl

⁷⁶ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion#Number_of_people_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion

go). Próg ubóstwa jest ustalany niezależnie w każdym z państw członkowskich UE i należy zauważyć, że ryzyko ubóstwa odzwierciedla rozkład zamożności, niezależnie od tego, czy dochody są dzielone w sposób równy / jednolity w całym społeczeństwie, a także niezależnie od średniego poziomu dochodów.

Niemal co czwarta (23,7%) część populacji UE-28 była zagrożona ubóstwem lub wykluczeniem społecznym.

W UE-28 odsetek ludności narażonej na ryzyko ubóstwa lub wykluczenia społecznego był większy na obszarach wiejskich (w porównaniu z obszarami miejskimi). W 2015 r. Nieco ponad jedna czwarta (25,5%) ludności wiejskiej była zagrożona ubóstwem lub wykluczeniem społecznym, podczas gdy niższy odsetek odnotowano w przypadku osób mieszkających w miastach (24,0%), a zwłaszcza osób mieszkających w miastach i na przedmieściach (22,1%)⁷⁷.

Ryzyko ubóstwa lub wykluczenia społecznego było najwyższe na obszarach wiejskich w kilku wschodnich i południowych państwach członkowskich Unii Europejskiej.

Badania wskazują, że w niewielkiej większości (15) państw członkowskich UE najwyższy odsetek osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym odnotowano na obszarach wiejskich. Tak było w szczególności w Bułgarii, Rumunii i na Malcie, gdzie co najmniej połowa ludności wiejskiej była zagrożona ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w 2015 r. W dziewięciu państwach członkowskich odsetek ludności wiejskiej zagrożonej ubóstwem lub wykluczeniem społecznym był wyższy niż udział odnotowany dla ludności miejskiej i mieścił się w przedziale 30,0–40,0%; sześć z nich to państwa członkowskie, które przystąpiły do UE w 2004 r. lub później (Łotwa, Chorwacja, Litwa, Cypr, Węgry i Polska), a pozostałe trzy znajdowały się w południowej Europie (Grecja, Hiszpania i Portugalia)⁷⁸.

W Rumunii i na Malcie mieszkańcy obszarów wiejskich byli co najmniej dwukrotnie silniej narażeni na ryzyko ubóstwa lub wykluczenia społecznego niż mieszkańcy miast, przy nieco mniej wyraźnych różnicach odnotowanych w Chorwacji, Polsce i Bułgarii. Natomiast ludność wiejska w Austrii, Holandii, Belgii, Danii, Niemczech i Zjednoczonym Królestwie była znacznie mniej narażona na ubóstwo lub wykluczenie społeczne niż osoby mieszkające na obszarach miejskich. Wystąpił tu wyraźny podział geograficzny: z jednej strony najwyższe ryzyko ubóstwa lub wykluczenia społecznego następowało w wielu wschodnich, południowych i bałtyckich państwach członkowskich i dotyczyło w przeważającej mierze ludności wiejskiej; z kolei najwyższe ryzyko ubóstwa lub

⁷⁷ D. Becker-Pestka, G. Kubiński, M. Łojko (2017), *Różne obszary wykluczenia społecznego w Polsce*, wybrane zagadnienia, Exante, Wrocław 2017.

⁷⁸ Źródło: *Siądmy raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej* (2017), Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Polityki Regionalnej i Miejskiej.

wykluczenia społecznego w większości zachodnich i północnych państw członkowskich odnotowano zwykle w przypadku osób mieszkających w miastach. Prawie jedna piąta ludności wiejskiej UE żyje w ubóstwie.

W 2015 r. prawie jeden na pięciu (19,8%) mieszkańców obszarów wiejskich w UE-28 był zagrożony ubóstwem (pieniężnym). Z kolei 9,1% ludności wiejskiej w wieku poniżej 60 lat mieszkało w gospodarstwach domowym o bardzo niskim poziomie intensywności pracy, a 8,3% ludności wiejskiej było w znacznym stopniu pozbawionych środków materialnych.

We wszystkich państwach członkowskich UE ryzyko ubóstwa pieniężnego wśród osób mieszkających na obszarach wiejskich osiągnęło najwyższy poziom w 2015 r. Skrajny przypadek to ubóstwo połowy bardzo małej społeczności wiejskiej na Malcie. Stosunkowo wysoki odsetek ludności wiejskiej w Rumunii (40,4%) i Bułgarii (35,8%) również był narażony na ryzyko ubóstwa pieniężnego. Na drugim końcu tego przedziału ryzyko było znacznie niższe np. dla ludności wiejskiej w Czechach (9,1%), a także stosunkowo niskie (w przedziale 10–11%) dla populacji wiejskiej w Holandii, Austrii i Danii⁷⁹.

Co oznacza bycie zagrożonym ubóstwem lub wykluczeniem społecznym? Do pomiaru ubóstwa lub wykluczenia społecznego w UE stosuje się zestaw wskaźników. Nadrzędny wskaźnik identyfikujący osoby zagrożone ubóstwem lub wykluczeniem społecznym AROPE⁸⁰ składa się z trzech wskaźników częściowych:

1) wskaźnika zagrożenia ubóstwem (lub relatywnego ubóstwa dochodowego) odzwierciedlającego odsetek osób mieszkających w gospodarstwach domowych o ekwiwalentnym dochodzie dyspozycyjnym za poprzedni rok poniżej progu zagrożenia ubóstwem ustalonego na 60% mediany krajowej;

2) wskaźnika pogłębionej deprivacji materialnej odzwierciedlającego odsetek osób, które zgłosiły w badaniu że nie mogą pozwolić sobie na dowolne cztery z dziewięciu pozycji zawartych w ankiecie⁸¹;

3) wskaźnika zamieszkiwania w gospodarstwie domowym o bardzo małej intensywności pracy, odzwierciedlającego odsetek osób mieszkających w gospodarstwach domowych, gdzie osoby w wieku 18 lat pracowały jedynie przez 20% lub mniej czasu, przez jaki potencjalnie mogły pracować w ostatnim roku, gdyby przez cały rok pracowały w pełnym wymiarze godzin. Osoby określane jako zagrożone ubóstwem lub wykluczeniem społecznym to osoby uwzględnione w dowolnym ze wspomnianych trzech wskaźników. Europejskie

---

⁷⁹ Jak w przypisie 23.

⁸⁰ At Risk of Poverty or Social Exclusion (ryzyko ubóstwa i wykluczenia społecznego), [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:At_risk_of_poverty_or_social_exclusion_\(AROPE\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:At_risk_of_poverty_or_social_exclusion_(AROPE)).

⁸¹ Będzie o tym mowa w dalszej części opracowania, por. przypis 29.

badanie dochodów i warunków życia (EU-SILC) to główne źródło danych dotyczących ubóstwa i wykluczenia społecznego w UE. Badanie, z którego czerpie się dane statystyczne, obejmuje reprezentatywną próbę gospodarstw domowych we wszystkich państwach członkowskich. Prowadzone jest ono każdego roku a dane dotyczące dochodów, a zatem zagrożenia ubóstwem, a także intensywności pracy dotyczą roku poprzedzającego badanie — tj. w 2015 r. zagrożenie ubóstwem i mała intensywność pracy oddają sytuację z 2014 r., natomiast deprivacja materialna odzwierciedla rok badania, tj. 2015 r.

4.1. Zagrożenie ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w poszczególnych krajach UE⁸² (w różnych przekrojach)

W UE-13 odsetek osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym jest zdecydowanie wyższy na obszarach wiejskich (34%) niż w miastach (20%) (rys. 15)⁸³.

W UE-15 tendencja jest odwrotna – odsetek ten jest wyższy w miastach (24%)⁸⁴ niż na obszarach wiejskich (21%), chociaż różnica jest dużo mniejsza. Między 2008 r. a 2015 r. odsetek zagrożenia zmniejszył się na wszystkich obszarach w UE-13, a różnica między miastami a obszarami wiejskimi uległa zmniejszeniu. W UE-15 analizowany odsetek spadał jedynie na obszarach wiejskich, podczas gdy wzrastał w miastach, mniejszych miastach i na przedmieściach (rys. 16).

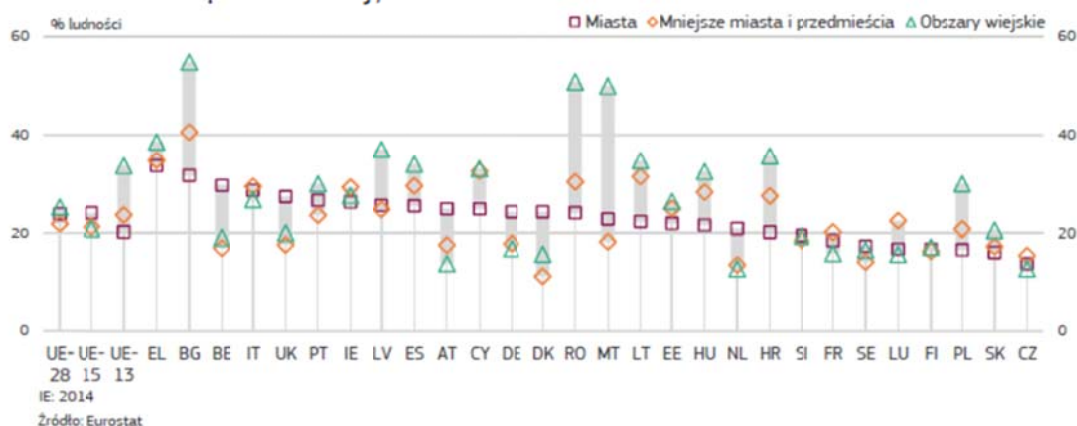
---

⁸² Pełne nazwy i symbole państw członkowskich UE: Austria (AT), Belgia (BE), Bułgaria (BG), Chorwacja (HR), Cypr (CY), Czechy (CZ), Dania (DK), Estonia (EE), Finlandia (FI), Francja (FR), Grecja (EL), Hiszpania (ES), Irlandia (IE), Litwa (LT), Luksemburg (LU), Łotwa (LV), Malta (MT), Holandia (NL), Niemcy (DE), Polska (PL), Portugalia (PT), Rumunia (RO), Słowacja (SK), Słowenia (SI), Szwecja (SE), Węgry (HU), Wielka Brytania (UK), Włochy (IT).

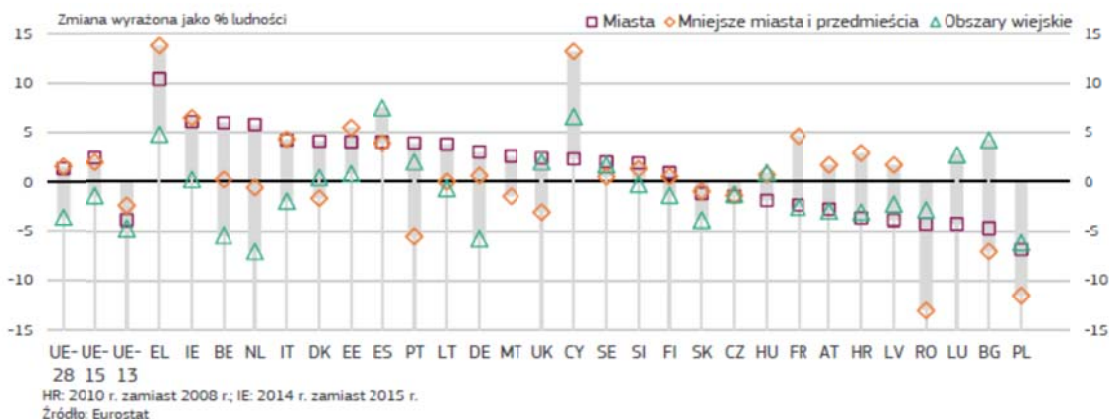
⁸³ UE-13 to wszystkie państwa członkowskie, które dołączyły w 2004 r. i 2007 r. BG, CZ, EE, CY, LV, LT, HU, MT, PL, RO, SI, SK oraz Chorwacja, UE 15 to UE-10 plus ES, AT, PT, SE, FI, czyli kraje tzw. „starej Unii”

⁸⁴ Źródło: *Siądmy raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej* (2017), Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Polityki Regionalnej i Miejskiej.

Rysunek 16. Odsetek ludności zagrożonej ubóstwem lub wykluczeniem społecznym według stopnia urbanizacji

Rysunek 17. Zmiana odsetka ludności zagrożonej ubóstwem lub wykluczeniem społecznym według stopnia urbanizacji, 2008–2015

W 2015 r. za zagrożone ubóstwem uznano 17,3% ludności UE (rys. 17).

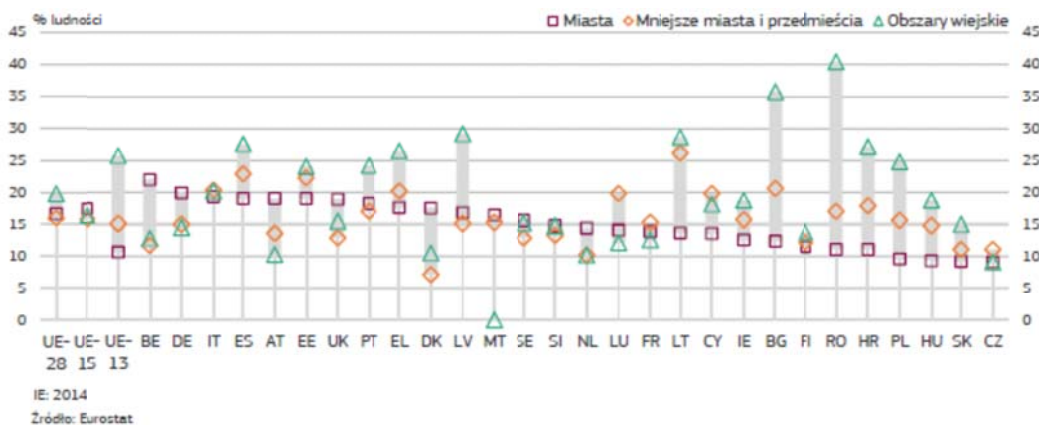
Podobnie jak miało to miejsce w przypadku wskaźnika agregatowego, nieco większy odsetek zagrożonych gospodarstw domowych odnotowano w UE na obszarach wiejskich (19,8%) niż w miastach (16,7%) czy też w mniejszych miastach i na przedmieściach (16,0%).

Jednocześnie na obszarach wiejskich zaobserwowano mniejszy odsetek gospodarstw domowych o bardzo małej intensywności pracy, co sugeruje, że ich zwiększone zagrożenie ubóstwem nie wynika głównie z niskiego poziomu zatrudnienia, ale z niższych dochodów lub z konieczności utrzymania z takich dochodów większych gospodarstw domowych. Różnica w zagrożeniu ubóstwem

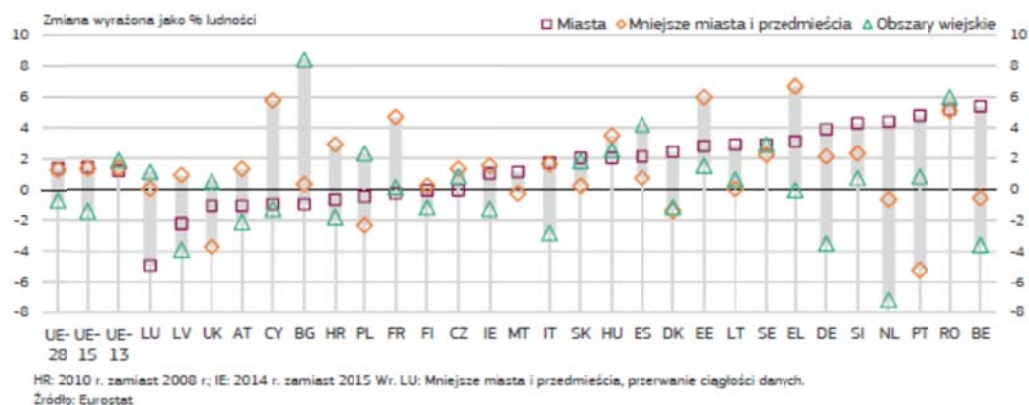
między miastami a obszarami wiejskimi na szczeblu UE jest spowodowana dużą różnicą występującą w UE-13 (11% w stosunku do 26%), podczas gdy w UE-15 odsetek osób zagrożonych jest nieco niższy na obszarach wiejskich niż w miastach. Co więcej, w okresie od 2008 r. do 2015 r. odsetek ten spadł na obszarach wiejskich jedynie w UE-15 (rys. 18, 19).

W 2015 r. odsetek osób mieszkających w gospodarstwach domowych o bardzo małej intensywności pracy był w UE wyższy niż w 2008 r. (10,6% w porównaniu z 9,2%), jednak niższy niż rekordowy z 2014 r. W przeciwieństwie do odsetka osób zagrożonych ubóstwem odsetek ten był dużo wyższy w UE-15 niż w UE-13, szczególnie w miastach (18%), natomiast w UE-13 to na obszarach wiejskich (6%) był wyższy niż w miastach (4%) (rys. 18).

Rysunek 18. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem według stopnia urbanizacji, 2015

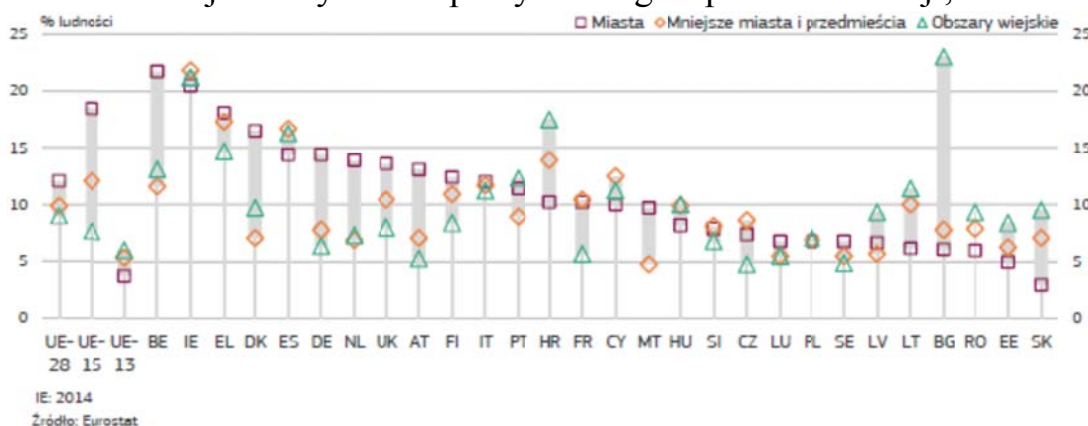
Rysunek 19. Zmiana wskaźnika zagrożenia ubóstwem według stopnia urbanizacji, 2008–2015

W 2015 r. odsetek osób mieszkających w gospodarstwach domowych o bardzo małej intensywności pracy był w UE wyższy niż w 2008 r. (10,6% w porównaniu z 9,2%), jednak niższy niż rekordowy z 2014 r. W przeciwieństwie do

odsetka osób zagrożonych ubóstwem odsetek ten był dużo wyższy w UE-15 niż w UE-13, szczególnie w miastach (18%), natomiast w UE-13 to na obszarach wiejskich (6%) był wyższy niż w miastach (4%) (rys. 20).

Rysunek 20. Odsetek ludności żyjącej w gospodarstwach domowych o bardzo małej intensywności pracy według stopnia urbanizacji, 2015 r.

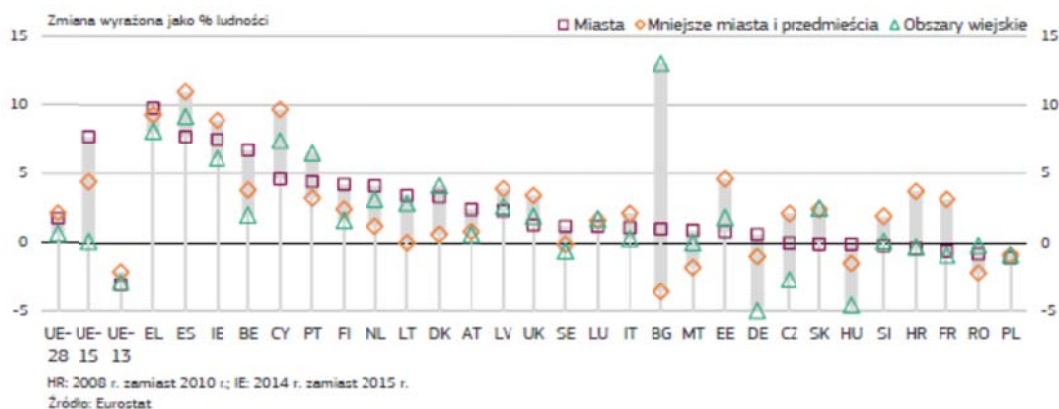
Sytuacja w UE-15 może wydawać się zaskakująca, ponieważ możliwości w zakresie zatrudnienia są na ogół większe w miastach. Z drugiej jednak strony, to w miastach większy niż gdzie indziej odsetek ludzi mieszka samotnie, a więc jeżeli tracą oni pracę, intensywność pracy gospodarstwa domowego natychmiast spada do zera, podczas gdy w gospodarstwach domowych liczących dwie osoby lub więcej, inne osoby w gospodarstwie mogą być nadal zatrudnione. Ponadto odsetek osób urodzonych poza UE w miastach UE-15 jest czterokrotnie wyższy niż na obszarach wiejskich, co z uwagi na ich niższe wskaźniki zatrudnienia również zwiększa liczbę gospodarstw domowych o małej intensywności pracy. Co więcej, kryzys dotknął miasta UE-15 mocniej niż inne obszary, powodując, że odsetek osób mieszkających w gospodarstwach domowych o małej intensywności pracy wzrósł o 8 punktów procentowych, podczas gdy wskaźnik ten pozostał niezmienny na obszarach wiejskich. Z kolei w UE-13 odsetek ten spadł o 3 punkty procentowe zarówno na obszarach wiejskich, jak i w miastach, a o 2 punkty procentowe – w mniejszych miastach i na przedmieściach (rys. 21).

Wskaźnik pogłębionej deprivacji materialnej określa osoby, które nie mogą pozwolić sobie na dowolne z czterech spośród dziewięciu podstawowych pozycji zawartych w europejskim badaniu dochodów i warunków życia (EU-SILC)⁸⁵. Odsetek takich osób w UE-13 był w 2015 r. ponad dwa razy wyższy

⁸⁵ Dziewięć wspomnianych pozycji: kolorowy telewizor; pralka; telefon; samochód; posiłek mięsny, rybny lub stanowiący ich odpowiednik, co drugi dzień; urlop poza domem (tydzień); możliwość uniknięcia zaległości w spłacie kredytu hipotecznego, czynszu, rachunków, rat za zakupy ratalne lub pożyczek; zdolność do pokrycia kosztów utrzymania oraz możliwość zapewnienia odpowiedniej temperatury w miejscu zamieszkania. Źródło:

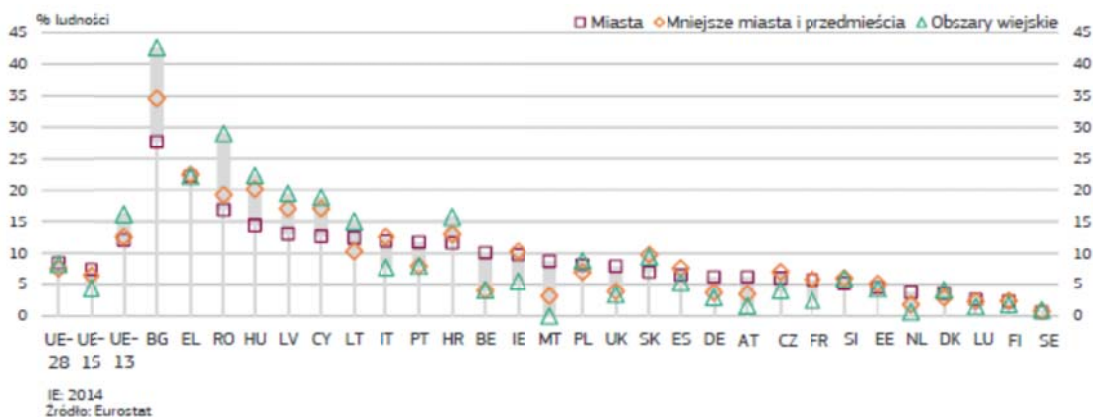
niż w UE-15 (14% w porównaniu z 6%), co odzwierciedla zdecydowanie niższy poziom dochodów.

Rysunek 21. Zmiana odsetka ludności żyjącej w gospodarstwach domowych o bardzo małej intensywności pracy według stopnia urbanizacji, 2008–2015

W UE-13, podobnie jak w przypadku zagrożenia ubóstwem, odsetek ten był wyższy na obszarach wiejskich aniżeli w miastach (16% w porównaniu z 12%) (rys. 22), jednak różnica ta zanika.

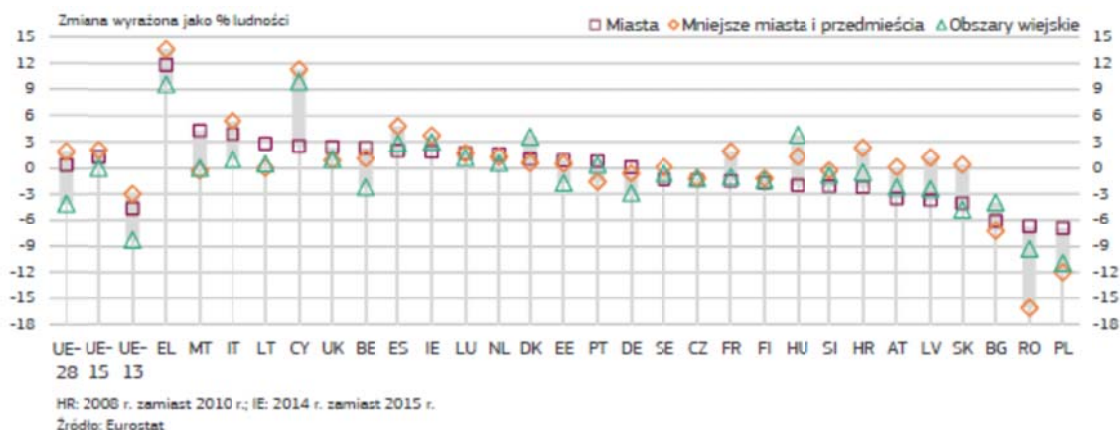
Rysunek 22. Odsetek ludności żyjącej w warunkach pogłębionej deprywacji materialnej według stopnia urbanizacji, 2015

Między 2008 r. a 2015 r. odnotowano spadek deprywacji materialnej o 9 punktów procentowych na obszarach wiejskich i o 5 punktów procentowych w miastach (rys. 23).

Rysunek 23. Zmiana odsetka ludności żyjącej w warunkach pogłębionej deprivacji materialnej według stopnia urbanizacji, 2008–2015

W UE-15 pogłębiona deprivacja materialna jest zjawiskiem powszechniejszym w miastach (w 2015 r. dotyczyła 7,4% ludności) aniżeli na obszarach wiejskich (4,4%). Tendencja ta pogłębia się z biegiem czasu (wzrost o 1,3 punktu procentowego przy niezmienionym poziomie na obszarach wiejskich). Choć w wielu miastach UE-15 odnotowuje się wysoki poziom PKB na mieszkańca, w wielu przypadkach towarzyszy mu wysoki poziom nierówności społecznej odzwierciedlony wskaźnikiem zagrożenia ubóstwem, wyższym zagęszczeniem deprivacji niż obserwowane na innych obszarach oraz większym odsetkiem gospodarstw o małej intensywności pracy.

4.2. Ubóstwo w Polsce

W ocenie sytuacji ekonomicznej ludności, poza poziomem dochodów, niezwykle ważne jest ubóstwo, a to głównie ze względu na skutki jakie za sobą pociąga. Zasięg ubóstwa ekonomicznego szacowany jest przez GUS przy zastosowaniu trzech granic ubóstwa⁸⁶: skrajnej (minimum egzystencji), relatywnej i ustawowej⁸⁷ (tabela 25).

⁸⁶ Podstawową miarą oceniającą zasięg ubóstwa jest tzw. stopa ubóstwa, czyli odsetek osób w gospodarstwach domowych, w których poziom wydatków (obejmujących również wartość artykułów otrzymanych bezpłatnie oraz wartość spożycia naturalnego) był niższy od przyjętej granicy ubóstwa. *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2015 r. (na podstawie badań budżetów gospodarstw domowych)*, GUS, opracowanie sygnałowe, Warszawa, 12.05.2015.

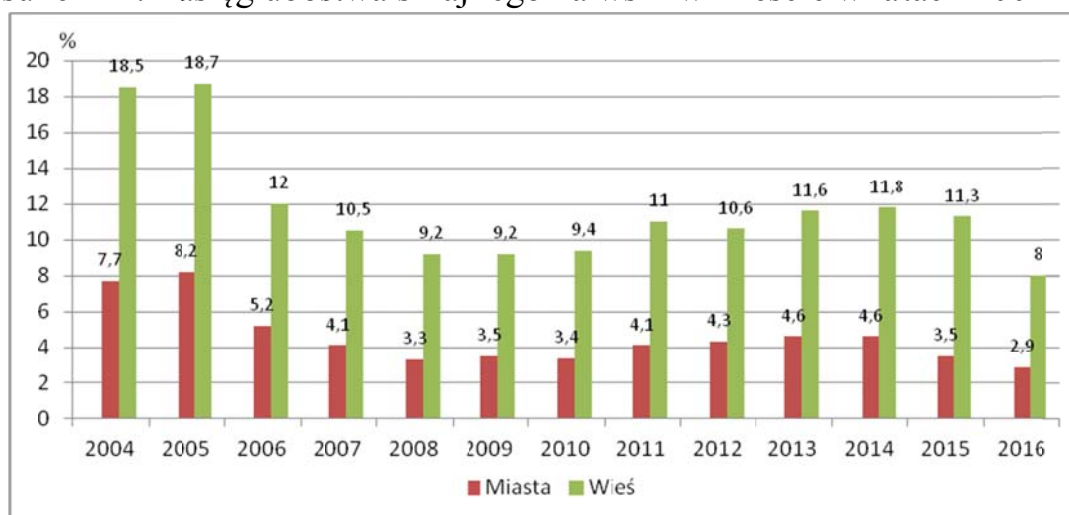
⁸⁷ Ustawowa granica ubóstwa wyznaczona jest przez kwotę, która zgodnie z obowiązującą ustawą o pomocy społecznej uprawnia do ubiegania się o przyznanie świadczenia pieniężnego z pomocy społecznej. Minimum egzystencji, obliczane przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych (IPiSS), uwzględnia jedynie te potrzeby, których zaspokojenie nie może być odłożone w czasie, a konsumpcja niższa od tego poziomu prowadzi do biologicznego wyniszczenia. Relatywną linię ubóstwa wyznacza 50% średnich wydatków ogółu gospodarstw domowych.

Tabela 25. Zasięg ubóstwa gospodarstw domowych w latach 2005-2017

Wyszczególnienie	% osób w gospodarstwach domowych o wydatkach poniżej:												
	granicy ubóstwa skrajnego					relatywnej granicy ubóstwa				ustawowej granicy ubóstwa			
	2005	2014	2015	2016	2017	2005	2014	2015	2016	2005	2014	2015	2016
Ogółem	12,3	7,4	6,5	4,9	4,3	18,1	16,2	15,5	13,9	18,1	12,2	12,2	12,7
Grupy społeczno-ekonomiczne gospodarstw domowych													
Rolników	18,1	12,1	14,7	11,0	9,7	26,4	28,0	28,9	26,5	28,2	21,2	25,2	25,8
Pracowników	11,2	6,5	5,6	3,9	3,3	16,9	15,2	14,4	12,5	17,3	11,9	11,7	11,9
Pracujących na własny rachunek	6,3	4,1	3,1	2,2	2,6	10,2	8,9	8,9	8,3	10,6	6,8	7,0	8,1
Emerytów	6,3	5,8	5,0	3,9	4,4	10,1	12,1	11,4	10,9	8,5	7,2	7,3	8,0
Rencistów	17,5	12,5	10,7	8,5	7,3	25,6	25,5	23,2	21,8	23,1	17,8	15,9	16,9
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	29,9	21,1	17,9	15,9	10,4	38,5	36,2	36,1	31,6	40,1	29,9	30,3	30,6
Miejsce zamieszkania													
Wieś	18,7	11,8	11,3	8,0	7,3	27,0	24,4	24,0	20,8	27,3	18,7	19,8	19,7
Miasta razem	8,2	4,6	3,5	2,9	2,4	12,5	11,0	10,0	9,5	12,3	8,0	7,4	8,2
o liczbie mieszkańców													
poniżej 20 tys.	5,4	8,5	5,4	4,0	4,1	19,0	18,8	14,5	11,3	12,4	13,4	10,6	9,3
500 tys. i więcej	1,0	1,0	1,1	1,1	1,5	3,8	3,4	3,3	4,5	1,9	2,3	2,2	3,6

Źródło: *Sytuacja gospodarstw domowych w 2006 r. w świetle wyników badań budżetów gospodarstw domowych*, GUS, materiał na konferencję prasową w dniu 26.06.2007 r., s. 16 oraz *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2016 R.*, GUS, opracowanie sygnałne, Warszawa, 23.06.2017 r., s. 11 i 15.

Rysunek 24. Zasięg ubóstwa skrajnego na wsi i w mieście w latach 2004-2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych GUS.

W Polsce po akcesji nastąpiło znaczne ograniczenie zasięgu ubóstwa ekonomicznego, przy utrzymujących się różnicach między wiejskimi i miejskimi gospodarstwami domowymi oraz grupami społeczno-ekonomicznymi gospodarstw domowych.

W 2017 r. w porównaniu z 2005 r. odsetek osób w gospodarstwach domowych ogółem znajdujących się w skrajnym ubóstwie (wydatki poniżej minimum egzystencji) zmniejszył się z 12,3% do 4,3% a w przypadku gospodarstw domowych rolników z 18,1% do 9,7%.

Wyższe zagrożenie ubóstwem na wsi niż w mieście nadal się utrzymuje (rys.24). W 2004 r. zasięg skrajnego ubóstwa był na wsi 2,4 razy większy niż w mieście. Po 12 latach rozbieżności te wzrosły do 2,8 razy (co nb. wskazuje na postępujące rozwarstwienie ekonomiczne wsi). Największe dysproporcje zasięgu ubóstwa na wsi występują w stosunku do największych miast (500 tys. i więcej mieszkańców).

5. Nowe kwestie społeczne, wynikające ze zmian demograficznych w Unii Europejskiej

„W obecnych czasach zmian, świadomi obaw wyrażanych przez naszych obywateli, zobowiązujemy się podjąć program rzymski i pracować nad urzeczywistnieniem następujących celów: [...] Europa o charakterze socjalnym: Unia, która – w oparciu o trwały wzrost gospodarczy – wspiera postęp gospodarczy i społeczny, a także spójność i konwergencję, a jednocześnie podtrzymuje integralność rynku wewnętrznego; Unia uwzględniająca różnorodność systemów krajowych i kluczową rolę partnerów społecznych; Unia, która promuje równość kobiet i mężczyzn, a także prawa i równe możliwości dla wszystkich; Unia, która zwalcza bezrobocie, dyskryminację, wykluczenie społeczne i ubóstwo; Unia, w której młodzi ludzie mają dostęp do kształcenia i szkolenia najwyższej jakości i mogą uczyć się i znajdować zatrudnienie na całym kontynencie; Unia, która chroni nasze dziedzictwo kulturowe i promuje różnorodność kulturową.”

Deklaracja rzymska złożona przez przywódców UE w dniu 25 marca 2017 r. ⁸⁸

Według globalnych standardów społeczeństwa europejskie uznaje się za zamożne, a Europę za miejsce dobrobytu. Państwa Unii Europejskiej (UE) mają najwyższy na świecie poziom ochrony socjalnej i plasują się wysoko w rankingach dobrostanu, rozwoju społecznego i jakości życia. W subiektywnej ocenie, wielu Europejczyków mówi o sobie, że zasadniczo są szczęśliwi i zadowoleni ze swojego życia, chociaż w Europie Środkowo-Wschodniej odczuwane są nadal skutki szybkiej transformacji, którą kraje tego regionu przechodziły w latach dziewięćdziesiątych, a w wielu pozostałych krajach najpoważniejszego od dziesięcioleci kryzysu gospodarczego i społecznego (w 2008 r.).

⁸⁸ Z: *Przedmowa do Dokument dotyczący społecznego wymiaru Europy*. Komisja Europejska, COM(2017) 206, 26.04.2017 r., Bruksela.

Unia Europejska zawsze miała wymiar społeczny, co potwierdzają zapisy traktatów rzymskich z 1957 roku. Poprawa warunków pracy i poziomu życia oraz zwiększenie równouprawnienia płci stanowiły i stanowią główne cele UE (m.in. zasada równego wynagrodzenia kobiet i mężczyzn). „Europa zawsze oznaczała konwergencję mającą na celu wyrównanie poziomów życia. W przeszłości konwergencja ta postępowała niemal automatycznie, dzięki rynkowi wewnętrznemu i wsparciu z funduszy UE, do tego stopnia, że Bank Światowy nazywał UE „maszyną konwergencji”⁸⁹. Proces konwergencji⁹⁰ między państwami członkowskimi UE był wypadkową wyższej dynamiki wzrostu w krajach nowoprzyjętych (uboższych), jak m.in. w Rumunii, na Litwie i w Polsce, w których odnotowano ponad dwukrotny wzrost PKB oraz znacznie niższej – krajach najzamożniejszych, jak np. w Luksemburgu (wzrost o 55%) czy Holandii (o 36%). Podobna tendencja wystąpiła w przypadku konwergencji poziomu minimalnego wynagrodzenia.

5.1. Zmiany demograficzne w Polsce i w Unii Europejskiej

Zmiany demograficzne zachodzące w Polsce, jak i w całej UE, cechuje wzrost liczby i odsetka ludzi starszych. Jest to stała tendencja w krajach rozwiniętych gospodarczo. Kształtują się nowe modele rodziny, a dzięki transformacji cyfrowej nowe formy pracy. Integracja europejska przynosiła mieszkańcom Polski wiele nowych możliwości rozwoju. Nastąpiło podwyższenie standardów społecznych. Dzięki postępowi w dziedzinie medycyny oraz lepszym warunkom życia i pracy więcej osób może korzystać z dłuższego i bardziej aktywnego okresu emerytalnego.

Proces starzenia się społeczeństw stał się poważnym wyzwaniem społecznym, wpisującym się w długofalowy proces modernizacji społecznej. Znamiennym jest, że tę grupę społeczeństwa nie uważa się już jako obciążenie społeczne, ale postrzega się ją jako wyzwanie oraz wielką szansę dla rozwoju ekonomicznego, społecznego i infrastrukturalnego w wielu obszarach, m.in. ochronie zdrowia, opiece społecznej, edukacji, kulturze, turystyce, zarówno w mieście, jak i na wsi⁹¹. Chociaż w ostatnim okresie unika się pojęcia „człowiek starszy” i zastępuje go określeniami takimi jak: senior, osoba w wieku podeszłym,

---

⁸⁹ Dokument dotyczący społecznego wymiaru Europy. Komisja Europejska, COM(2017) 206, 26.04.2017 r., Bruksela, s. 8.

⁹⁰ Konwergencja (*łac. convergere*, upodabniać się, doganiać) – zbieżność; podobieństwo, powstawanie zbieżności, upodobnianie się; nabieranie wspólnych cech. [za:] <https://sjp.pl/konwergencja>, dostęp 13.11.2018.

⁹¹ Dokument dotyczący społecznego wymiaru Europy. Komisja Europejska, COM(2017) 206, 26 kwietnia 2017 r. Bruksela, s. 3. *Aktywne i godne życie seniorów*, 2016, Materiały z przebiegu „Forum III Wieku” w ramach XXVI Forum Ekonomicznego, 7-10 września 2016 r. Wydawca: Ogólnopolska Federacja Stowarzyszeń Uniwersytetów Trzeciego Wieku, Nowy Sącz 2016, s. 7-8.

albo emerytalnym, czy w trzecim wieku itp., to nie da się ominąć faktu, że starość jest procesem naturalnym. Można jedynie spierać się o to, od kiedy człowiek jest stary. Populację określaną mianem „starej” cechuje bowiem znaczna heterogeniczność. „Wyodrębnia się 4 podstawowe granice starości: chronologiczną (kryterium wieku), biologiczną (kryterium testów sprawności), prawną (kryterium uprawnień emerytalnych) i ekonomiczną (kryterium zaprzestania aktywności zawodowej). Najczęściej przyjmuje się granicę chronologiczną, określając tym samym, że do osób starszych zalicza się osoby w wieku 60 lat i więcej”⁹².

Według danych GUS w 2017 r. w Polsce żyło 38,4 mln ludności, w tym 15,0 mln osób w wieku 60 lat i więcej, co stanowiło 39,1% całej populacji kraju (65,5% osób tej grupy wiekowej mieszka w mieście, a 34,5% na wsi). Wyższy stopień starzenia się ludności występuje w mieście niż na wsi. W mieście mieszka 9,8 mln osób starszych, co stanowi 42,7% ludności miejskiej, a na wsi 5,2 mln, co stanowi 33,8% ludności wiejskiej. Na wsi ludzie żyją dłużej. Wskazuje na to odsetek ludności w wieku 85 lat i więcej w grupie wiekowej „60 lat i więcej” – wyższy na wsi niż w mieście (5,6% wobec 4,9%)⁹³.

Starzenie się społeczeństwa wynika z dwóch podstawowych przyczyn. Pierwsza to średnio dłuższe dalsze trwanie życia, co należy zaliczyć do pozytywnych osiągnięć cywilizacyjnych, a druga, niestety niepokojąca, to coraz niższy poziom dzietności kobiet. Jak wskazuje P. Szukalski większy wpływ na poziom zaawansowania starzenia się ludności mają zmiany płodności niż wskaźnik dalszego trwania życia. Niestety w dzisiejszej Europie bardzo poważnym problemem jest skala dobrowolnej bezdzietności. Znaczący odsetek młodych kobiet świadomie nie chce posiadać potomstwa⁹⁴. Obecnie na terytorium UE żyje więcej osób w wieku powyżej 65 lat niż dzieci poniżej 14 roku życia. Dzietność większości rodzin unijnych obniża się. Demografowie szacują, że do 2030 r. mieszkańcy Europy w porównaniu z resztą świata – przy medianie wieku wynoszącej 45 lat – zostaną najstarszym społeczeństwem na świecie. Do 2050 r. prawie jedna trzecia Europejczyków będzie miała co najmniej 65 lat⁹⁵.

Ze względu na starzenie się społeczeństwa pojawiają się nowe potrzeby do zaspokojenia. Po pierwsze – dłuższe życie nie zawsze oznacza dłuższe życie w dobrym zdrowiu: prawie 50 milionów osób w UE-27 cierpi na choroby prze-

⁹² Frąckiewicz L., 1995, *Miejsce człowieka starego w rodzinie*, w: *Rodzina. Społeczeństwo. Gospodarka Rynkowa*. J. Kroszel (red. nauk.), Friedrich Ebert Stiftung, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 169.

⁹³ Rocznik Statystyczny 2018, GUS, Warszawa 2018, s. 208.

⁹⁴ Szukalski P., *Proces starzenia się ludności – przyczyny, etapy, konsekwencje*, <http://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/1, stan na dzień 27.04.2017> oraz Szukalski P., 2015, *W kraju rośnie skala dobrowolnej bezdzietności*, wywiad w Dziennik Łódzki z dn. 19 lipca 2015 r., <http://www.dzienniklodzki.pl/arttykul/prof-piotr-szukalski-w-kraju-rosnie-skala-dobrowolnej-bez-dzietnosci.id.t.html>, stan na dzień 27.04.2017.

⁹⁵ Rand Europe (<https://www.rand.org/randeurope/methods/economics.html>) za: *Dokument dotyczący społecznego wymiaru Europy*. Komisja Europejska, COM(2017) 206, 26.04.2017 r., Bruksela, s. 14.

wlekłe, a co roku niemal pół miliona osób w wieku produkcyjnym umiera przedwcześnie z tego powodu. Tych zgonów można uniknąć dzięki skuteczniejszej polityce zdrowia publicznego i profilaktyki lub efektywniejszej opiece zdrowotnej świadczonej w odpowiednim czasie. Po drugie – już teraz prawie jedna trzecia ludności powyżej 65 roku życia mieszka sama. Po trzecie – prawie dwie trzecie ludzi powyżej 75 roku życia korzysta z opieki nieformalnej, świadczonej głównie przez najbliższą rodzinę. Po czwarte – co szósta starsza osoba żyje w biedzie, przy czym starsze kobiety są szczególnie narażone na otrzymywanie niskich emerytur wskutek niepełnego stażu pracy. Wszystkie te czynniki będą miały wpływ na systemy opieki społecznej.

Tabela 26. Wskaźniki obciążenia demograficznego w 2015 r. i prognoza lata 2035 i 2050

Wyszczególnienie	Polska			Miasto			Wieś		
	lata								
	2015	2035	2050	2015	2035	2050	2015	2035	2050
Wskaźnik obciążenia demograficznego									
Ludność w wieku nieprodukcyjnym (przed-, poprodukcyjnym) na 100 osób w wieku produkcyjnym*:									
wiek:									
nieprodukcyjny	60	76	105	61	79	111	58	72	97
- przedprodukcyjny	29	27	30	27	26	30	31	29	30
- poprodukcyjny	31	49	75	34	53	82	27	44	67

* Wiek przedprodukcyjny – ludność, która nie osiągnęła wieku zdolności do pracy, tj. ludność w wieku 0-17 lat. Wiek produkcyjny – ludność w wieku zdolności do pracy tj. mężczyźni w wieku 18-64 lat, kobiety w wieku 18-59 lat. Wiek poprodukcyjny – ludność w wieku: 65 lat i więcej dla mężczyzn i 60 i więcej lat dla kobiet [www.stat.gov.pl].

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych GUS.

W Polsce liczba osób w wieku poprodukcyjnym (60 i więcej lat) była w 2005 r. o ¼ niższa niż w wieku przedprodukcyjnym (0-17 lat), ale dziesięć lat później (2015 r.) już o 9,1% wyższa. Do 2035 r. przewaga ta zwiększy się do 83,1%, a w 2050 na 1 osobę w wieku przedprodukcyjnym przypadają będzie 2,5 osoby w wieku poprodukcyjnym⁹⁶. Wskazuje to na malejącą liczbę osób młodych mogących w przyszłości zająć się osobami starszymi. Liczba osób w wieku nieprodukcyjnym przypadająca na 100 osób w wieku produkcyjnym ma się zwiększyć w Polsce pomiędzy 2015 r. a 2050 r. z 60 do 76 w 2035 r. i 105 w 2050 r. Oznacza to, że w 2050 r. liczba ludności w wieku nieprodukcyjnym przekroczy liczbę ludności w wieku produkcyjnym. Lepsza sytuacja pod tym względem będzie na wsi niż w mieście. Utrzymanie wysokości świadczeń emerytalno-rentowych i poziomu opieki zdrowotnej seniorów, wymagać będzie

⁹⁶ Rocznik Statystyczny 2016, GUS 2016, Warszawa, s. 208-209. Rocznik Statystyczny 2017, GUS 2017, Warszawa, s. 225.

zwiększonych obciążeń fiskalnych nakładanych na wynagrodzenia i na wydatki ponoszone głównie przez osoby aktywne zawodowo⁹⁷ (tabela 26).

Województwo mazowieckie „przyciągało” ludność z innych regionów Polski. W latach 2005-2017 liczba mieszkańców Mazowsza zwiększyła się o 4,4% (tabela 27).

Tabela 27. Zróżnicowanie zmian demograficznych według rodzajów wybranych gmin w województwie mazowieckim

Wyszczególnienie	Województwo Mazowieckie		Gminy:					
			miejska Maków Mazowiecki.		miejsko-wiejska Konstancin-Jeziorna		wiejska Korytnica	
	2005	2017	2005	2017	2005	2017	2005	2017
Ludność ogółem: - w liczbach	5157729	5384617	9850	9860	23176	24776	6667	6291
- zmiany w latach 2005-2017 w %	104,4		100,1		106,9		94,4	
Ludność na 1 km ²	145	151	956	959	296	315	37	35
Liczba kobiet na 100 mężczyzn	109	109	110	112	111	112	92	92
Przyrost naturalny na 1000 ludności	-0,34	0,86	4,02	-1,22	-2,68	-4,20	-2,62	-2,38
Struktura ludności w %								
- wiek przedprodukcyjny	19,7	18,9	22,9	18,2	13,5	17,7	24,2	18,9
- wiek produkcyjny	63,5	60,1	64,8	59,3	63,8	59,1	57,0	60,4
- wiek poprodukcyjny	16,8	21,0	12,3	22,5	17,2	23,3	20,3	20,6
Osoby w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku nieprodukcyjnym	58	66	54	69	57	69	78	65

Źródło: Województwo Mazowieckie. Podregiony, Powiaty, Gminy, 2006. Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa 2006. Województwo Mazowieckie. Podregiony, Powiaty, Gminy, 2018. Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa 2018.

Zmiany demograficzne różnicował nie tylko rodzaj gminy, ale przede wszystkim położenie względem dużego ośrodka miejskiego. Pozwala tak konstatować porównanie podwarszawskiej gminy miejsko-wiejskiej i peryferyjnej gminy wiejskiej. Pierwsza odnotowała wzrostową tendencję liczby mieszkańców (o 6,9%), których przyciągała do Warszawy możliwość zatrudnienia i wyższego zarobku a jednocześnie możliwość pozyskania tańszego mieszkania pod miastem. Druga gmina wyludniała się (spadek o 5,6%). Z terenów oddalonych od miast „wypychał” brak perspektyw dobrze płatnego zatrudnienia, rozwoju osobistego i gorszych warunków otoczenia miejsca zamieszkania (m.in. niedorozwój infrastruktury technicznej i komunikacyjnej). Zróżnicowanie zmian wskazuje na brak spójności sytuacji demograficznej na Mazowszu. Natomiast analiza struktury według wieku ludności potwierdza proces starzenia się społeczeństwa – maleje odsetek osób w wieku przedprodukcyjnym a zwiększa się w wieku poprodukcyjnym. Najbardziej starzeje się społeczeństwo miejskie, bo-

⁹⁷ Wiek przedprodukcyjny – ludność, która nie osiągnęła wieku zdolności do pracy, tj. ludność w wieku 0-17 lat. Wiek produkcyjny – ludność w wieku zdolności do pracy tj. mężczyźni w wieku 18-64 lat, kobiety w wieku 18-59 lat. Wiek poprodukcyjny – ludność w wieku: 65 lat i więcej dla mężczyzn i 60 i więcej lat dla kobiet [www.stat.gov.pl]. Źródło: opracowanie własne [Rocznik Statystyczny 2016, s. 209 i 227].

wiem w gminie miejskiej odnotowano najwyższy wzrost odsetka osób w wieku poprodukcyjnym oraz najwyższy spadek odsetka osób w wieku przedprodukcyjnym.

Kurczące się zasoby siły roboczej mogą przyczyniać się do zmniejszenia zdolności państw (regionów, województw, gmin) do utrzymania poziomu wzrostu gospodarczego. Nawet jeżeli coraz więcej osób z każdego pokolenia wyraża gotowość do dłuższego okresu pracy, to może to nie zrekompensować ogólnego spadku liczby ludności. W Polsce, szacuje się na podstawie prognoz, że w latach 2016-2050 ogólna liczba ludności zmniejszy się o ok. 12%, w tym w wieku przedprodukcyjnym o 28% oraz produkcyjnym o 30%, podczas gdy liczba ludności w wieku poprodukcyjnym wzrośnie prawie o 60%⁹⁸. Starzenie się ludności jest kluczowym wspólnym wyzwaniem dla Polski i pozostałych państw członkowskich w perspektywie średnio- i długoterminowej. Ludzie żyją dłużej i zdrowiej, a wobec faktu malejącego wskaźnika urodzeń, wyzwaniem staje się organizacja opieki krótko- i długoterminowej dla starzejącego się społeczeństwa⁹⁹.

5.2. Zmiany demograficzne w województwie mazowieckim

Procesy ludnościowe występujące w krajach Unii Europejskiej skupiają się w województwie mazowieckim jak w soczewce. Ze względu na duże zróżnicowanie pomiędzy Warszawą, obszarem metropolitalnym i peryferiami można zaobserwować różną skalę, tempo i kierunek zmian demograficznych na Mazowszu. Różnice te są niewidoczne jeśli analizuje się wartości wskaźników dla całego województwa. Do 2030 roku ponad 10% gmin zanotuje ponad 10% spadek liczby ludności, co uplasuje Mazowsze dopiero na 8 pozycji wśród regionów najbardziej wyludniających się.¹⁰⁰ Sytuacja ta może prowadzić do pozornie optymistycznych wniosków, które ostatecznie będą odwlekać w czasie działania niwelujące negatywne efekty takich procesów jak depopulacja obszarów peryferyjnych czy starzenie się społeczeństwa. Z tego też powodu postanowiono przyjąć się sytuacji demograficznej województwa mazowieckiego w skali lokalnej.

---

⁹⁸ Obliczenia własne na podstawie danych GUS. Rocznik Statystyczny 2017, GUS, Warszawa 2017, s. 207, 225.

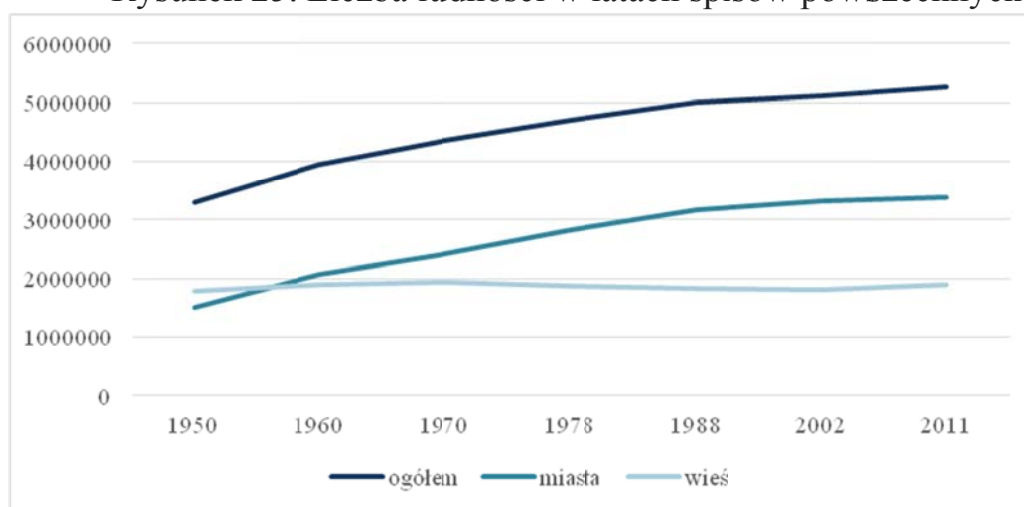
⁹⁹ Por.: *Population structure and ageing*. Statistics Explained, May 2018, https://ec.europa.eu/eurostat/ststistic-explained/index.php/Population_structure_andageing; *The 2018 Ageing Report, Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2016-2070)*. (2018), European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs; European Commission (2018), *The 2018 Ageing Report, Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2016-2070)*, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, download here. Komisja Europejska (2018), Raport starzenia się w 2018 r., Prognozy gospodarcze i budżetowe dla 28 państw członkowskich UE (2016-2070), Dyrekcja Generalna ds. Gospodarczych i Finansowych).

¹⁰⁰ Obliczenia własne na podstawie danych GUS. Prognoza ludności gmin na lata 2017 – 2030, Praca eksperymentalna, 2017 r., Główny Urząd Statystyczny.

5.2.1. Zmiany liczby ludności w województwie mazowieckim i ich przyczyny

Analizując zmiany historyczne liczby ludności w granicach obecnego województwa mazowieckiego oraz bieżące wyniki badań statystyki publicznej można zaobserwować ciągły wzrost populacji regionu. Początkowo tempo tego wzrostu było bardzo dynamiczne. Liczba ludności między rokiem spisowym 1950 a 1960 wzrosła o prawie 20%. Z czasem wzrost ten był coraz mniejszy i w latach 2002 – 2011 populacja województwa wzrosła o niecałe 3%. Dynamika zmian liczby ludności była różna w miastach i na wsi (rys. 25).

Rysunek 25. Liczba ludności w latach spisów powszechnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Procesy demograficzne w województwie mazowieckim w latach 2000-2018 oraz w perspektywie do 2040 r., 2019 r., Urząd Statystyczny w Warszawie, s. 3.

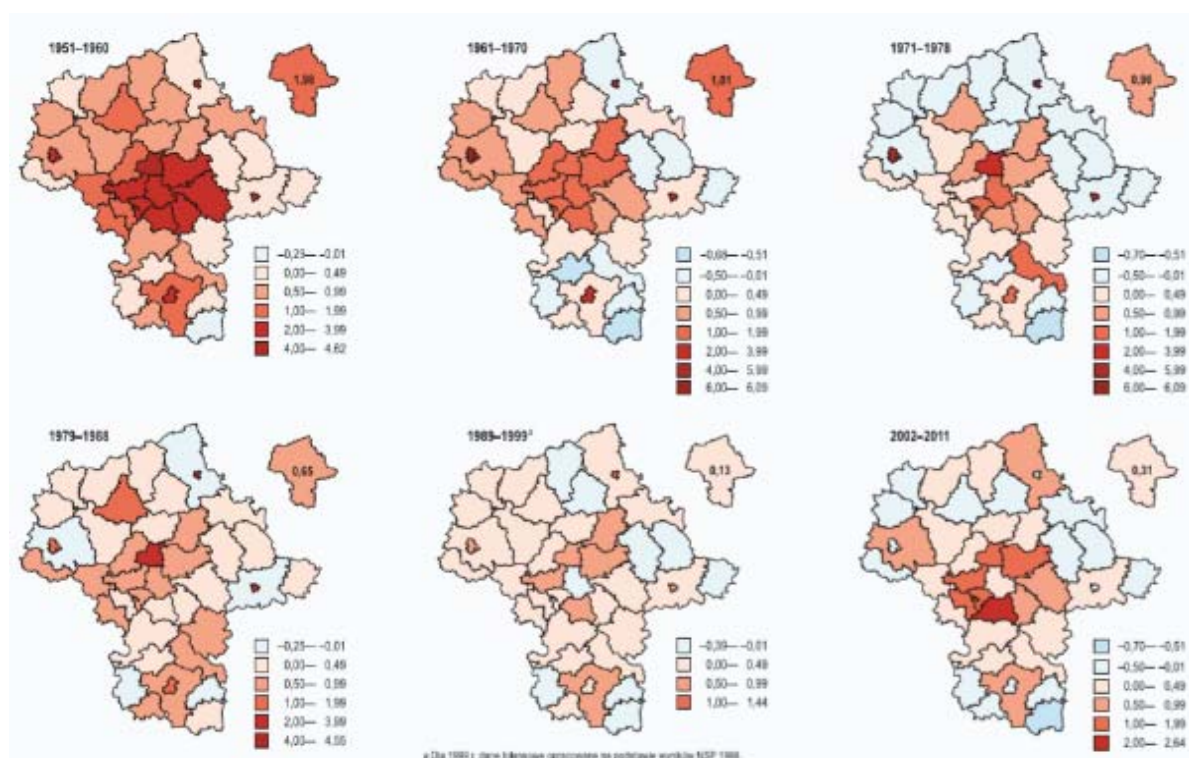
Liczba ludności województwa w 2011 r., ostatnim roku spisowym, wyniosła 5,3 mln osób, a gęstość zaludnienia – 148 osoby/km², w porównaniu z 1950 r. wzrosła o 2,0 mln mieszkańców, a na 1 km² przypadało o 55 osób więcej. W analizowanym okresie liczba ludności miast dynamicznie rosła do roku 1988, następnie nadal rosła, ale w zdecydowanie wolniejszym tempie. Z kolei liczba ludności obszarów wiejskich w 1950 r. przewyższała liczbę mieszkańców miast. W następnych latach wieś zanotowała zdecydowanie mniej dynamiczny wzrost niż ludność miejska. W okresie 1970-2002 stwierdzono spadek liczby mieszkańców wsi, a następnie ponownie jej powolny wzrost. Według stanu na koniec 2018 rok w województwie mazowieckim populacja miast wyniosła 3479,9 tys. osób, a wsi 1923,5 tys.

Analizując analogiczne zmiany w powiatach, w obecnych granicach województwa mazowieckiego, można zaobserwować, że Warszawa i jej obszar podmiejski w całym okresie (1950-2011) notowały wzrost liczby mieszkańców.

Jedynie w latach 1989-1999 widoczny był odpływ mieszkańców z samej stolicy. Obszary peryferyjne województwa wykazywały pewną zmienność w procesie zaludniania w zależności od zmian potencjału ośrodków subregionalnych (np. Płocka, Ostrołęki, Siedlec). W latach 1971-1988 ośrodki te przeżywały okres prosperity co wiązało się z ich urbanizacją, przede wszystkim kosztem ich stref podmiejskich. Wyjątek stanowiło miasto Radom, które razem z powiatem radomskim notowało wzrost liczby mieszkańców. Natomiast w ostatnim okresie (2002-2011) sytuacja się odwróciła i ośrodki subregionane traciły mieszkańców na rzecz powiatów je otaczających (rys. 26). Sytuacja ta utrzymuje się do dziś.

Rysunek 26. Średnioroczne tempo zmiany liczby ludności w latach 1950-2011 (w%)

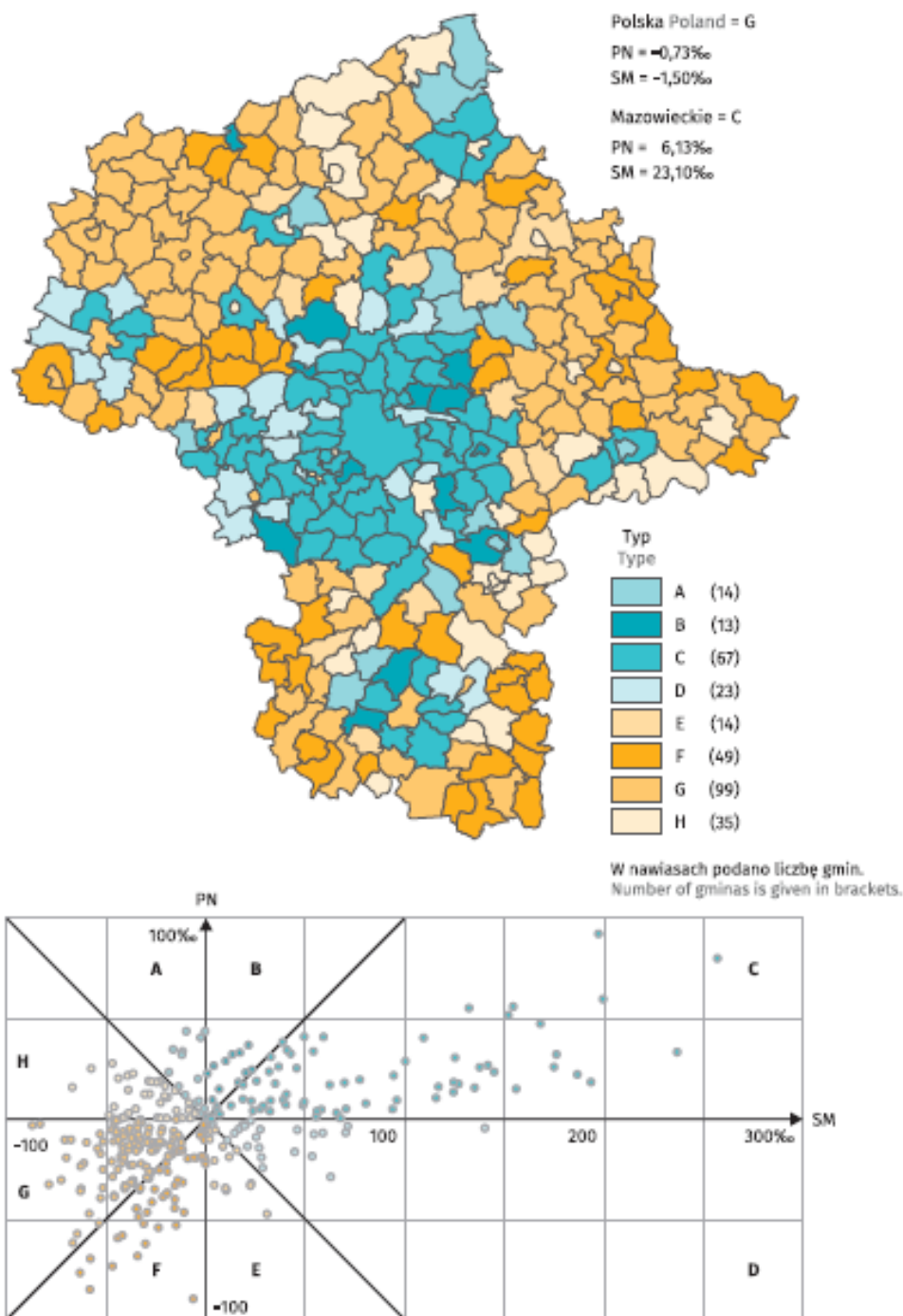

Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Atlas powiatów i gmin województwa mazowieckiego, 2014 r., s. 66.

Zmiany liczby ludności są wypadkową dwóch procesów: przyrostu naturalnego i salda migracji. Miarą pierwszego jest różnica między urodzeniami żywymi a zgonami. Saldo migracji, to z kolei różnica między liczbą osób przyjeżdżających i wyjeżdżających z danej jednostki terytorialnej. Współzależności pomiędzy wymienionymi procesami najlepiej obrazuje metoda Webba, która lokalizuje jednostki obserwacji w układzie współrzędnych, gdzie oś rzędnych odpowiada przyrostowi naturalnemu (PN), a oś odciętych saldu migracji (SM).

Rysunek 27. Typy rozwoju ludnościowego gmin według metody Webba w latach 2010–2018

Źródło: Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie mazowieckim w 2018 r., 2019 r., Urząd Statystyczny w Warszawie, s. 25.

„Na podstawie skumulowanych wartości przyrostu naturalnego i salda migracji za lata 2010–2018 (rys. 27) można stwierdzić, że 13 powiatów zaludniało się w wyniku dodatniego przyrostu naturalnego oraz dodatniego salda migracji, a 18 powiatów wyludniało się w wyniku ujemnego przyrostu naturalnego

oraz ujemnego salda migracji. Najlepsza sytuacja wystąpiła w powiecie piaseczyńskim, gdzie na każdy 1000 ludności przybyły 153 osoby (36 z tytułu przyrostu naturalnego i 117 z tytułu migracji), a najgorsza – w powiecie lipskim, gdzie na 1000 ludności ubyło 75 osób (44 w wyniku ubytku naturalnego i 31 w wyniku migracji).

Z analizy danych na poziomie gmin wynika, że spośród 314 jednostek 117 było rozwojowych, w tym w 80 wartości obu omawianych miar były dodatnie; najwięcej osób (337 na 1000 ludności) przybyło w gminie wiejskiej Lesznowola (powiat piaseczyński) – 80 z tytułu przyrostu naturalnego i 257 z tytułu migracji. Gmin o charakterze depopulacyjnym było 197, przy czym w 148 przyrost naturalny i saldo migracji były ujemne; najwięcej osób (143 na 1000 ludności) ubyło w gminie wiejskiej Nur (powiat ostrowski) – 85 z tytułu ubytku naturalnego i 58 z tytułu migracji¹⁰¹.

Przestrzenne zróżnicowanie procesów demograficznych w województwie mazowieckim wskazuje na pogłębiający się brak spójności terytorialnej. W wyniku dodatniego salda migracji i przyrostu naturalnego Warszawa i gminy ją otaczające notują przyrost rzeczywisty. Atrakcyjność osiedleńcza stolicy wpływa na zdecydowaną przewagę osób przyjeżdżających nad urodzeniami. Dodatkowo sytuację tę potęguje fakt, że nowi mieszkańcy Mazowsza przyjeżdżający z innych województw (głównie z lubelskiego, łódzkiego i podlaskiego) chętniej osiedlają się w miastach niż na obszarach wiejskich. Dopiero w kolejnym etapie ścieżki migracyjnej przenoszą się do obszarów wiejskich stref podmiejskich.

Podobna sytuacja występuje w strefach podmiejskich Radomia, Płocka i Ostrołęki. Wzrost liczby ludności ich stref podmiejskich spowodowany jest w znacznej części migracjami z samych miast. Ze względu na fakt, że osoby migrujące są najczęściej w wieku prokreacyjnym, zjawiska dodatniego salda migracji i przyrostu naturalnego są ze sobą powiązane. Wyludnianie się ośrodków subregionanych (Radomia i Płocka), w skutek ujemnego salda i ubytku naturalnego oraz Ostrołęki, gdzie ujemne saldo migracji jest dwa razy większe niż przyrost naturalny, może być w przyszłości poważnym wyzwaniem dla władz lokalnych i regionalnych. Wyjątek stanowią Siedlce, które w latach 2010-2018 notowały wzrost liczby mieszkańców w wyniku prawie trzykrotnie większego przyrostu naturalnego od ujemnego salda migracji.

Najtrudniejsza sytuacja demograficzna występuje na obszarach peryferyjnych województwa. Wskutek ujemnego salda migracji i malejącego przyrostu naturalnego obszary te wyludniają się. Obszary podmiejskie największych miast województwa oraz sama Warszawa oferują wyższe warunki życia. Stolica to bardzo chłonny rynek pracy oferujący wyższe wynagrodzenia w porównaniu z

---

¹⁰¹ Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie mazowieckim w 2018 r., 2019 r., str. 26.

innymi miastami. Obszary peryferyjne opuszczają głównie ludzie młodzi i aktywni. W pierwszej kolejności ich decyzje determinuje chęć zdobycia lepszego wykształcenia i pracy oraz korzystania z oferty atrakcyjnego spędzania wolnego czasu. Ze względu na fakt, że zdecydowanie częściej migrują kobiety, wskaźnik feminizacji na peryferyjnych obszarach wiejskich jest bardzo niski co dodatkowo wpływa na niski przyrost naturalny.

Obserwowana tendencja zmian liczby urodzeń w województwie nie gwarantują prostej zastępowalności pokoleń. Współczynnik dzietności rósł w latach 2013-2017 i maksymalnie osiągnął wartość niespełna 1,6 dziecka na jedną kobietę w wieku rozrodczym. Aby liczba ludności nie malała, współczynnik ten powinien wynosić minimum 2,1. Niski poziom urodzeń jest spowodowany w głównej mierze odkładaniem w czasie decyzji o prokreacji. Wiek środkowy matek rodzących pierwsze dziecko wzrósł z 25 lat w 2002 roku do 28,8 w 2017. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku decyzji o zawieraniu związków małżeńskich. O ile w 2000 roku mediana wieku nowożeńców zawierających związek po raz pierwszy wynosiła dla kawalerów 25,2, a dla panien 23,2, o tyle w 2018 roku wzrosła odpowiednio o 3,8 oraz 4 lata.

„Na podstawie danych od 2000 r. można stwierdzić, że najniższe wartości współczynnika dzietności odnotowano w początkowym okresie (w latach 2001–2005 nie przekraczał on 1,3), a najwyższe w końcowym (w 2017 i 2018 roku – był bliski 1,6). Do 2014 r. współczynnik dzietności na wsi był wyższy niż w miastach, a od 2015 r. uzyskuje wartości zbliżone do tych notowanych w miastach (w 2018 r. było to 1,54 wobec 1,56)”¹⁰².

Dodatni przyrost naturalny, notowany w województwie mazowieckim od 2005 roku, jest wynikiem głównie nadwyżki urodzeń nad zgonami w miastach. Obszary wiejskie Mazowsza wykazują naturalny ubytek ludności. Zważywszy na fakt, że wiele gmin wiejskich obszarów podmiejskich charakteryzuje dodatni przyrost naturalny, a współczynnik dzietności na wsiach spada, jest to kolejna przesłanka, wskazująca na poważny kryzys demograficzny wiejskich obszarów peryferyjnych i konieczność podjęcia działań zmierzających do poprawy spójności regionalnej.

5.2.2. Proces starzenia się mieszkańców województwa mazowieckiego

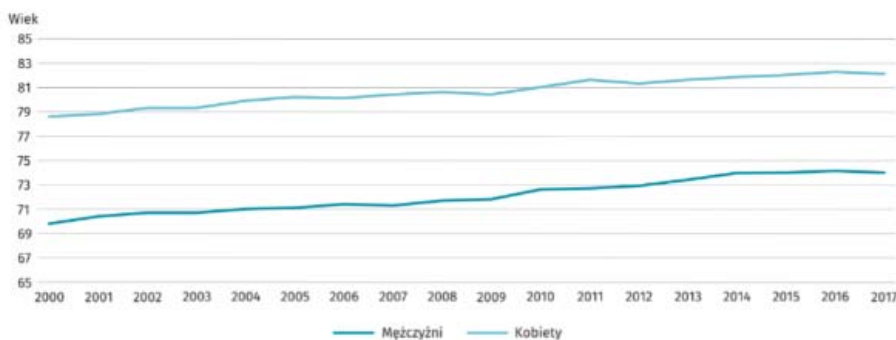
Warunki życia w województwie mazowieckim poprawiają się, o czym świadczy wzrost przeciętnego dalszego trwania życia (rys. 28). Ma na to wpływ poprawa jakości świadczeń zdrowotnych, zmiana stylu życia i nawyków żywie-

---

¹⁰² Procesy demograficzne w województwie mazowieckim w latach 2000-2018 oraz w perspektywie do 2040 r., 2019 r., Urząd Statystyczny w Warszawie, s. 9.

niowych oraz brak takich zagrożeń jak pandemie czy wojny. Od roku 2016 wartość przeciętnego dalszego trwania życia spada, co może potwierdzać przypuszczenia, że ma to związek z pogarszającą się jakością środowiska naturalnego i pogarszającą się dostępnością służby zdrowia i opieki społecznej.

Rysunek 28. Przeciętne dalsze trwanie życia w latach 200-2017

Źródło: Procesy demograficzne w województwie mazowieckim w latach 2000-2018 oraz w perspektywie do 2040 r., 2019 r., Urząd Statystyczny w Warszawie, s.12.

Wzrost długości życia powoduje coraz większy udział roczników starszych. Przy malejącym przyroście naturalnym proces ten może okazać się nieodwracalny. Ma to niebagatelny wpływ na sytuację społeczną i gospodarczą w poszczególnych rodzinach jak i gminach, w których zjawisko to jest szczególnie widoczne.

Aktualnie w wiek starości wchodzi przedstawiciele pokolenia boomu demograficznego, który miał miejsce w latach 1945-1960, a nowych pokoleń nie przybywa w wystarczającym tempie. Będzie to miało swoje konsekwencje dla gospodarki i polityki senioralnej.

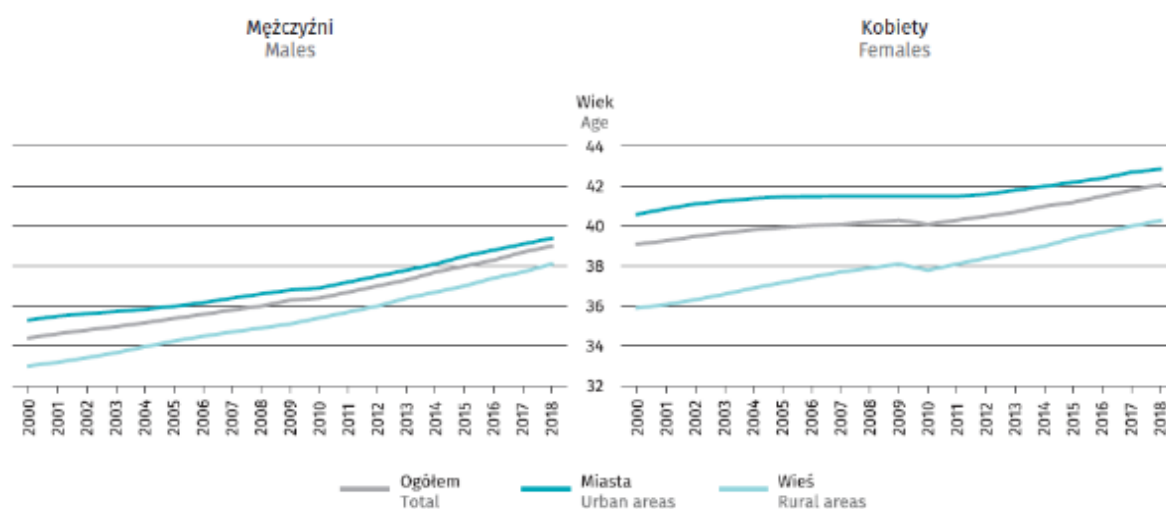
Osoby starsze dysponują średnio mniejszymi dochodami niż osoby pracujące. Nie są aktywne na rynku pracy. Ich wydatki w zależności od stanu zdrowia rosną. Koszty utrzymania przenoszone są najczęściej na rodzinę lub instytucje socjalne. Ze względu na późniejsze urodzenia dzieci, coraz częściej dochodzi do podwójnych obciążeń osób w wieku produkcyjnym, czyli równoczesnej opieki nad dziećmi i rodzicami.

Starzenie się mieszkańców należy rozpatrywać w kategoriach wyzwań, a nie zagrożeń. Proces ten dotyczy całej Europy i już teraz wyzwala wiele innowacji oraz zmian w sposobie komunikacji i podejścia do osób starszych. Powstają nowe produkty i usługi dedykowane wyłącznie tej grupie wiekowej. Powstają nowe gałęzie przemysłu i na nowo próbuje się zorganizować przestrzeń.

„Stan zaawansowania starości demograficznej ludności najprościej wyraża tzw. wiek środkowy ludności (mediana wieku). Jeśli wartość mediany rośnie,

to oznacza, że dana populacja się starzeje; jeśli mediana się zmniejsza, to oznacza, że dana społeczność się odmładza. W latach 2000–2018 w województwie mazowieckim wartość mediany wzrosła z 36,8 do 40,5 lat (rys.29). Ludność zamieszkała w miastach jest starsza niż na wsi, przy czym większy wzrost mediany wystąpił na wsi (z 34,4 do 39,2 lat) niż w miastach (z 38,1 do 41,2 lat). Zarówno w 2000 r., jak i w 2018 r. wyznaczony wiek środkowy kobiet (odpowiednio 39,1 i 42,1 lat) był wyższy niż wiek środkowy mężczyzn (34,4 i 39,0 lat), co jest rezultatem dłuższego przeciętnego trwania życia kobiet niż mężczyzn.¹⁰³

Rysunek 29. Mediana wieku ludności

Źródło: Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie mazowieckim w 2018 r., 2019 r., Urząd Statystyczny w Warszawie, s. 31.

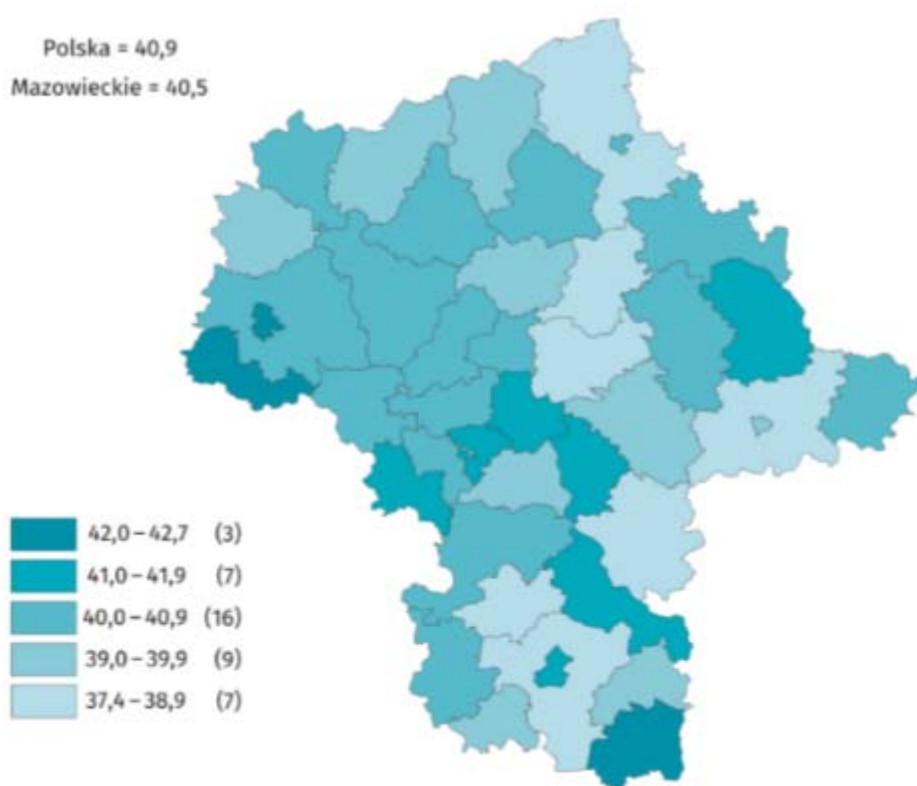
Mediana wieku ludności w powiatach województwa mazowieckiego wskazuje na duże zróżnicowanie przestrzenne (rys. 30). Statystycznie starsza ludność mieszka w miastach i na obszarach depopulacyjnych. Ma to związek z selektywnymi migracjami osób młodych do obszarów podmiejskich, gdzie w przypadku takich powiatów jak ostrołęcki, siedlecki i radomski odnotowano najniższe wartości mediany wieku. Najwyższy wiek środkowy występuje w powiatach lipskim i gostynińskim, które są obszarami źródłowymi migracji i notują ujemny przyrost naturalny.

Strefa podmiejska Warszawy wykazuje wewnętrzne zróżnicowanie pod względem wieku mieszkańców. Ma ono układ strefowy i jest świadectwem kolejnych etapów suburbanizacji stolicy. Najwyższa mediana wieku występuje w

¹⁰³ Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie mazowieckim w 2018 r., 2019 r., Urząd Statystyczny w Warszawie, str. 30

powiatach pruszkowskim i otwockim, które są dobrze skomunikowane z centrum Warszawy i na ich terenach osiedlali się nowi mieszkańcy najwcześniej. Są to również powiaty bardziej zurbanizowane niż pozostałe otaczające stolicę. Wraz z procesem odrolnienia terenów gmin okołowszawskich postępowała migracja głównie osób młodych. Statystycznie najmłodszy są mieszkańcy powiatu wołomińskiego, świadectwem tego procesu może być wzrost o ponad 54% liczby mieszkańców miasta Żąbki w latach 1999-2018.¹⁰⁴

Rysunek 30. Mediana wieku ludności według powiatów w 2018 r.

Źródło: Procesy demograficzne w województwie mazowieckim w latach 2000-2018 oraz w perspektywie do 2040 r., 2019 r., Urząd Statystyczny w Warszawie, s.12.

Współczynnik starości demograficznej także wskazuje na dużą dynamikę procesu starzenia się ludności. Odsetek osób w wieku powyżej 65 lat w 2018 roku wynoszący powyżej 20% występował w 17 gminach. Zgodnie z prognozą demograficzną Głównego Urzędu Statystycznego¹⁰⁵ w roku 2030 gmin z udziałem osób starszych powyżej 20% będzie 191, co stanowi ponad 60% mazowiec-

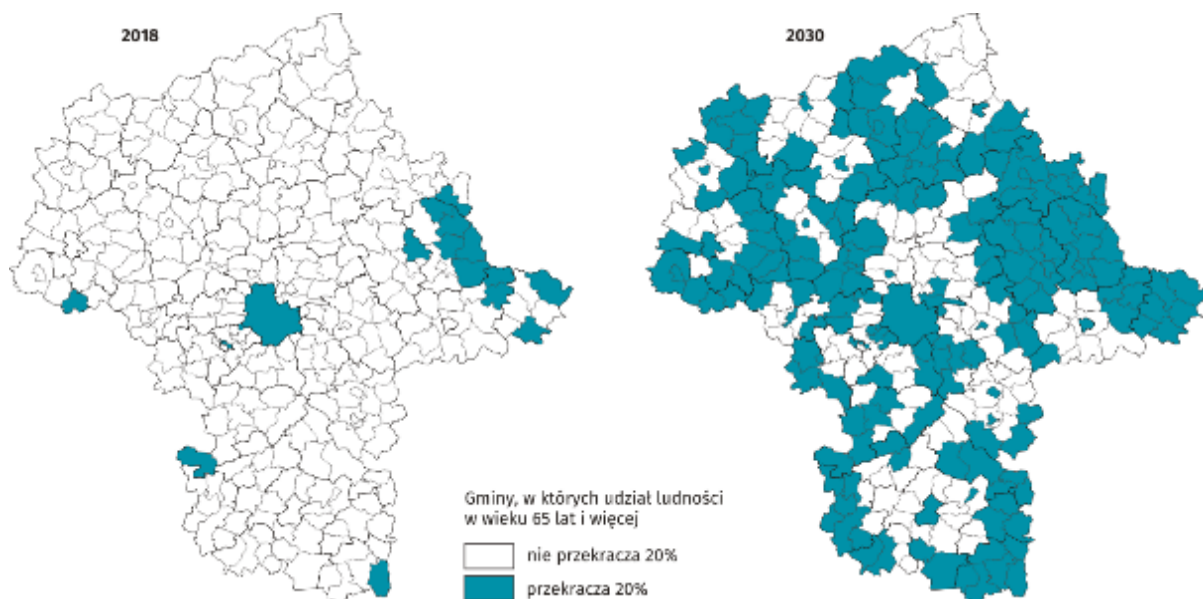
¹⁰⁴ Obliczenia własne na podstawie danych GUS.

¹⁰⁵ Prognoza ludności gmin na lata 2017 – 2030, Praca eksperymentalna, 2017 r., Główny Urząd Statystyczny, str. 12.

kich gmin (rys. 31). Wg prognozy krajowej wykonanej przez GUS¹⁰⁶ do roku 2040 mediana wieku wzrośnie dla mężczyzn do 47,1 lat, a dla kobiet 51,3 lata natomiast współczynnik starości wynosić będzie w województwie mazowieckim 25%, w 2018 wynosił 17,7%

Rysunek 31. Gminy, w których odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej przekracza 20%

Źródło: Procesy demograficzne w województwie mazowieckim w latach 2000-2018 oraz w perspektywie do 2040 r., 2019 r., Urząd Statystyczny w Warszawie, s.16

Sytuacja demograficzna województwa mazowieckiego w porównaniu z innymi regionami może początkowo wydawać się optymistyczna. Wg. prognoz Mazowsze będzie zwiększać liczbę mieszkańców do 2028 r. Następnie będziemy mieli do czynienia z niewielkim jej spadkiem co będzie konsekwencją utrzymującego się dodatniego salda migracji.

„Województwo mazowieckie dzięki relatywnie wysokiej dzietności i korzystnemu saldu migracji nie będzie w tak złej sytuacji demograficznej jak wiele innych obszarów w kraju. Należy jednak zauważyć, że większość pozytywnych trendów dotyczy aglomeracji warszawskiej i jej bezpośrednich przyległości. Peryferyjne obszary województwa będą się charakteryzować znacznie gorszą sytuacją demograficzną, zbliżoną do terenów cechujących województwa wschodnie”¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Prognoza ludności na lata 2014–2050, 2016 r., Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

¹⁰⁷ Perspektywy rozwoju demograficznego województwa mazowieckiego, wybrane konsekwencje ekonomiczne i społeczne, 2017 r. Główny Urząd Statystyczny, str.18.

Zmiany zachodzące na Mazowszu są symptomatyczne dla całego kraju. Znajdują również potwierdzenie w krajach dojrzałych demograficznie. Polegają one głównie na rozwoju obszarów wokół największych miast i w ośrodkach centralnych. Obszary peryferyjne będą natomiast podlegać powolnej marginalizacji co prowadzić będzie do pogłębiających się różnic względem aglomeracji miejskich. W tym kontekście trudno jest mówić o spójności społecznej czy gospodarczej.

6. Zmiany demograficzne odzwierciedleniem głębszych procesów społecznych

Zmiany demograficzne zarówno odzwierciedlają, jak i wyjaśniają głębsze procesy społeczne, takie jak pojawianie się nowych stylów życia, dynamika terytorialna, zwyczaje konsumpcyjne oraz warunki mieszkaniowe. Zmiany w stylu życia pociągają za sobą m.in. rozpad małżeństw, powstawanie nowych typów związków oraz osłabianie więzi zarówno z bliższą jak i dalszą rodziną. Z jednej strony osoba ma więcej swobody w wyborze własnego stylu życia, jednocześnie zaś jest bardziej narażona na izolację społeczną. Jednoosobowe gospodarstwa domowe w 2015 r. stanowiły jedną trzecią wszystkich gospodarstw domowych w UE (w Polsce – 24%). W jednoosobowych gospodarstwach domowych żyje więcej kobiet niż mężczyzn w wieku powyżej 65 lat (40% wobec 19%). Podobna tendencja utrzymuje się w większości państw członkowskich. W związku z tym narastają problemy dotyczące równowagi między życiem zawodowym a prywatnym oraz obowiązków opiekuńczych, nie tylko w przypadku gospodarstw domowych osób samotnie wychowujących dzieci, ale także wobec osób starszych. Dane z 2016 r. wykazują, że w UE 4 razy więcej kobiet niż mężczyzn pracuje w niepełnym wymiarze czasu. Wynagrodzenie mężczyzn jest średnio wyższe o 16,3% niż kobiet, a przeciętna emerytura o 37,6%. Kobiety poświęcają więcej czasu niż mężczyźni na opiekę nad innymi i prace domowe. Wskazuje na to m.in. niższy wskaźnik zatrudnienia matek z dziećmi poniżej 6 roku życia (60%) niż ojców (90%)¹⁰⁸. W Polsce w okresie między dwoma spisami ludności i mieszkań (2002-2011) liczba jednoosobowych gospodarstw domowych wzrosła o 3,4%, małżeństw i partnerów bez dzieci o 15,7%, zaś matek i ojców samotnie wychowujących dzieci o 23,3%¹⁰⁹.

Spółeczeństwo staje się coraz bardziej złożone, ponieważ tradycyjne więzi, takie jak więzi w obrębie rodziny lub grupy społecznej bądź więzi religijne

---

¹⁰⁸ Dokument dotyczący społecznego wymiaru Europy. Komisja Europejska, COM(2017) 206, 26.04.2017 r., Bruksela, s. 16.

¹⁰⁹ Obliczenia własne na podstawie danych w: Rocznik Statystyczny 2017, GUS, Warszawa 2017, s. 210-211.

ulegają zmianom. Zmiany te pociągają za sobą nowe problemy dotyczące tolerancji i szacunku dla innych. Jednocześnie pojawiają się nowe formy solidarności, społecznego zaangażowania i uczestnictwa obywatelskiego, w tym poprzez działalność kulturalną, rekreację i wykorzystanie nowych technologii.

Praca zawodowa ulega radykalnemu przekształceniu w następstwie łącznego wpływu postępu technologicznego, globalizacji i wzrostu sektora usług. Nabierają znaczenia takie dziedziny na rynku pracy jak, m.in. sieć pomocy społecznej, świadczenia socjalne, planowanie emerytur, opieka nad dziećmi i opieka zdrowotna. Nowe realia będą wymagały dostosowania czasu pracy i okresów odpoczynku do wymogów dotyczących usług opiekuńczych (tak dla dzieci, jak i osób starszych), chociaż nie istnieje jedno uniwersalne podejście. Przewiduje się bardziej elastyczne umowy o pracę, nowe formy zatrudnienia, zwiększenie wykonywania w domu prac zleconych. Życie zawodowe w większym stopniu będzie przeplatało się z prywatnym (tabela 28).

Tabela 28. Wyzwania dla przyszłego życia zawodowego

Do tej pory	Przyszłe trendy
Stopniowe innowacje	Przełomowe innowacje
Ludzie są operatorami maszyn	Ludzie monitorują pracę maszyn
Umowy na czas nieokreślony i praca najemna	Elastyczne umowy i nowe formy zatrudnienia
Liniowe kariery zdeterminowane wcześniejszym wykształceniem	Dynamiczne kariery zawodowe, częsta zmiana kwalifikacji i uczenie się przez całe życie
Wyspecjalizowane umiejętności	Interdyscyplinarne kompetencje i zdolności twórcze
Praca na stanowisku pracy	Praca w dowolnym czasie i miejscu
Oddzielenie życia zawodowego od prywatnego	Przeplatanie się życia zawodowego i prywatnego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Dokument dotyczący społecznego wymiaru Euro-py*. Komisja Europejska, COM(2017) 206, 26.04.2017 r., Bruksela, s. 16.

Nowe style życia różnicować będą systemy opieki społecznej. Sposoby funkcjonowania systemów opieki społecznej odzwierciedlają różne tradycje odziedziczone z ubiegłego stulecia. Systemy te wprowadzono po raz pierwszy w Europie pod koniec XIX wieku w odpowiedzi na wyzwania ery przemysłowej (tabela 29).

Większość obecnych systemów ukształtowała się po II wojnie światowej; niektóre z nich rozwinięto w pełni dopiero w latach 80. i 90. XX w. Różnice pomiędzy poszczególnymi systemami dotyczą przede wszystkim wielkości budżetu i sposobu alokacji środków, źródeł finansowania, stopnia zabezpieczenia ludności przed skutkami ryzyka socjalnego i roli partnerów społecznych. Działania i akty prawne ostatnich lat realizują politykę włączenia co przyczynia się do poprawy dobrostanu, solidarności międzypokoleniowej i spójności społecznej. W UE panuje obecnie największa na świecie równość społeczna, chociaż wciąż utrzymują się znaczne różnice wewnętrzne (rys. 30).

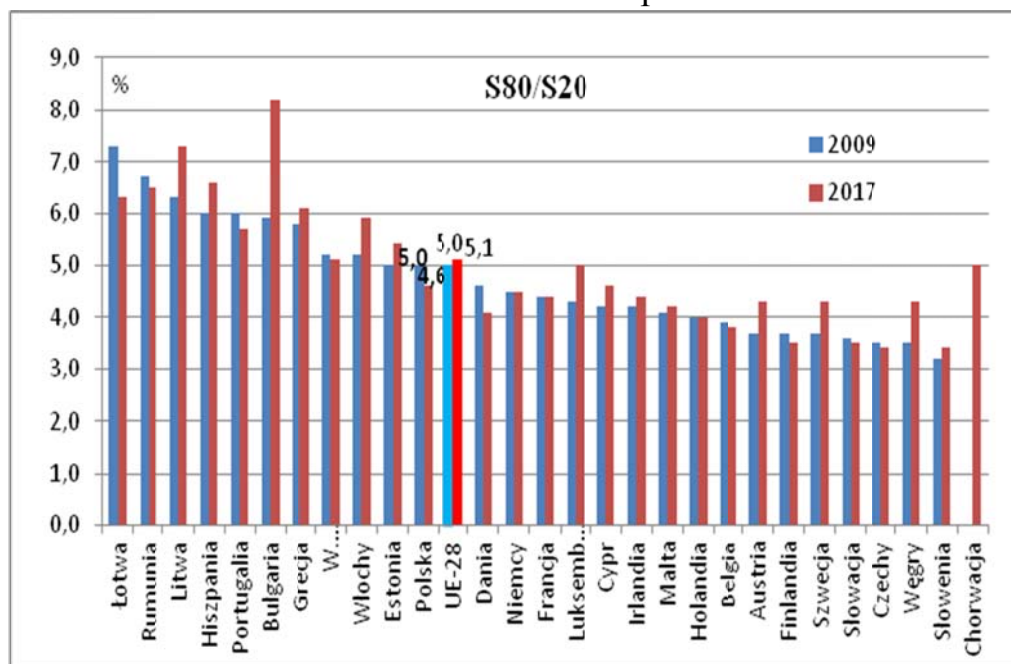
Tabela 29. Ramy czasowe wprowadzania systemów opieki społecznej w Europie

Wyszczególnienie	Lata	Działania i akty prawne	Wyniki
Początki europejskiego modelu socjalnego	1883	Bismarck wprowadza po raz pierwszy ubezpieczenia zdrowotne i system emerytalny	
	1890	Dania wprowadza system emerytalny	
	1933	Nowy ład Roosvelta	
	1942	Raport Beveridge'a wprowadza powszechny zakres zabezpieczenia	
	1948	Powszechna deklaracja praw człowieka	
	1950	Europejska konwencja praw człowieka	
Złoty okres ekspansji dobrobytu i podejścia opartego na prawach socjalnych	1952	Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy (MOP) o zabezpieczeniu społecznym	Minimalne wymogi w odniesieniu do zdrowia bezpieczeństwa pracowników. Swobodny przepływ pracowników, niedyskryminacja, równość płci, zdrowie i bezpieczeństwo w miejscu pracy.
	1957	Traktat Rzymski i Europejski Fundusz Społeczny	
	1961	Rada Europy: Europejska karta społeczna	
	1963	Europejska Wspólnota Gospodarcza przyjmuje politykę kształcenia zawodowego	
	1966	Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (ICESCR)	
	1974	Pierwszy program działań społecznych dla Europy	
	lata 80.	Trybunał Sprawiedliwości	
Podejście rynkowe i oparte na globalnej gospodarce	1986	Jednolity akt europejski	
	1987	Program Erasmus	
	1989	Wspólnotowa karta socjalnych praw podstawowych pracowników	
	1992	Traktat z Maastricht i protokół społeczny	
	1997	Traktat z Amsterdamu i europejska strategia zatrudnienia	
Podejście polegające na rewolucji cyfrowej i wzroście sprzyjającym włączeniu społecznemu	2000	Milenijne cele rozwoju	Dobrostan, solidarność międzypokoleniowa i spójność
	2006	Europejski Fundusz Dostosowania do Globalizacji	
	2009	Traktat lizboński i Karta praw podstawowych UE	
	2010	G20 – ochrona socjalna, Międzyagencyjna Rada ds. koordynacji (MOP/Bank Światowy)	
	2013	Inicjatywa na rzecz ludzi młodych	
2015	Zrównoważone cele rozwoju		
2017	Europejski filar praw socjalnych, Europejski Korpus Solidarności		

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Dokument dotyczący społecznego wymiaru Europy*. Komisja Europejska, COM(2017) 206, 26.04.2017 r., Bruksela, s. 34.

Większość obecnych systemów ukształtowała się po II wojnie światowej; niektóre z nich rozwinięto w pełni dopiero w latach 80. i 90. XX w. Różnice pomiędzy poszczególnymi systemami dotyczą przede wszystkim wielkości budżetu i sposobu alokacji środków, źródeł finansowania, stopnia zabezpieczenia ludności przed skutkami ryzyka socjalnego i roli partnerów społecznych. Działania i akty prawne ostatnich lat realizują politykę włączenia co przyczynia się do poprawy dobrostanu, solidarności międzypokoleniowej i spójności społecznej. W UE panuje obecnie największa na świecie równość społeczna, chociaż wciąż utrzymują się znaczne różnice wewnętrzne (rys. 31).

Rysunek 31. Nierówność rozkładu dochodów w państwach członkowskich UE

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostat.

Dochody 20% najzamożniejszych gospodarstw domowych są średnio 5 razy wyższe niż dochody 20% gospodarstw najuboższych. Przyjmując jako miarę nierówność rozkładu dochodów (*Inequality of income distribution S80/S20*) Polska z wskaźnikiem 4,6 znalazła się w 2017 r. wśród państw o nierówności poniżej średniej unijnej (5,1)¹¹⁰. Wartość wskaźnika rozkładu dochodów dodatkowo koreluje z wielkością wskaźnika zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym. Wraz ze wzrostem nierówności rozkładu dochodów rośnie zagrożenie ubóstwem.

6.1. Europejski Filar Praw Socjalnych

Ważny wkład na rzecz społecznej konwergencji w Europie stanowi Europejski Filar Praw Socjalnych (EFPS), zaproponowany przez Komisję Europejską i oficjalnie podpisany przez Parlament Europejski, Radę i Komisję dnia 17 listopada 2017 r. na Szczycie Społecznym na rzecz Sprawiedliwego Zatrudnienia i Wzrostu Gospodarczego w Göteborgu (Szwecja). Dokument ten stanowi 20 zasad, które służą budowaniu europejskiej polityki społecznej, poprzez m.in. wspieranie sprawiedliwych i sprawnie funkcjonujących rynków pracy oraz sys-

¹¹⁰ Wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym (People at-risk-of-poverty or social exclusion (union of three sub-indicators)) stanowi powiązanie trzech podwskaźników: wskaźnika osób, żyjących w gospodarstwach o niskiej intensywności pracy (People living in households with very low work intensity), wskaźnika pogłębionej deprivacji materialnej (Severely materially deprived people) oraz wskaźnika zagrożenia ubóstwem (At-risk-of-poverty rate after social transfers). *Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2017)*, GUS, Warszawa 2018, s. 222.

temów opieki społecznej. Zasady te mają ukierunkować nowy proces konwergencji (równania w górę) w całej Europie oraz zapewnić lepsze warunki życia i pracy. EFPS nie wiąże prawnie krajów członkowskich a jedynie instytucje unijne, zobowiązując je do działań mających na celu wprowadzenie w życie jego zasad. Pokazuje zatem, że Unia Europejska poza zabieganiem o efektywność rynków, będzie dbała także o sprawiedliwość społeczną, co tym samym stanowi proces społecznej konwergencji UE. W UE trwają konsultacje projektów dwóch dyrektyw, które bezpośrednio odwołują się do Europejskiego Filaru Praw Socjalnych:

- pierwsza dyrektywa odnosi się do kwestii przejrzystych i przewidywalnych warunków pracy (chodzi o stworzenie ogólnoeuropejskich zasad minimalnych dotyczących zatrudnienia);
- druga dyrektywa, dotyczy równowagi między życiem rodzinnym i zawodowym, stanowi ważny wkład na rzecz społecznej konwergencji w Europie¹¹¹.

Dwadzieścia podstawowych zasad Europejskiego Filaru Praw Socjalnych zostało uporządkowanych według trzech następujących kategorii:

Kategoria I: równe szanse i dostęp do zatrudnienia,

Kategoria II: uczciwe warunki pracy,

Kategoria III: ochrona socjalna i integracja społeczna,

co przedstawia tabela 30:

Tabela 30. Podstawowe zasady Europejskiego Filaru Praw Socjalnych

Lp.	20 podstawowych zasad Europejskiego Filaru Praw Socjalnych
Kategoria I: równe szanse i dostęp do zatrudnienia	
1.	Kształcenie, szkolenie i uczenie się przez całe życie Każdy ma prawo do edukacji włączającej, charakteryzującej się dobrą jakością, szkoleń i uczenia się przez całe życie w celu utrzymania i nabywania umiejętności, które pozwolą mu w pełni uczestniczyć w życiu społeczeństwa i skutecznie radzić sobie ze zmianami na rynku pracy.
2.	Równouprawnienie płci Należy zapewnić i wspierać równość traktowania i szans kobiet i mężczyzn we wszystkich dziedzinach, w tym w odniesieniu do udziału w rynku pracy, warunków zatrudnienia i możliwości rozwoju kariery. Kobiety i mężczyźni mają prawo do równego wynagrodzenia za pracę o równej wartości.
3.	Równe szanse Bez względu na płeć, rasę lub pochodzenie etniczne, religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną, każdy ma prawo do równego traktowania i równych szans w dziedzinie zatrudnienia, ochrony socjalnej, edukacji, a także dostępu do dóbr i usług dostępnych dla społeczeństwa. Należy wspierać równe szanse grup niedostatecznie reprezentowanych.

¹¹¹Podstawowe dokumenty: European Pillar of Social Rights – broszura; Szczyt Społeczny na rzecz Sprawiedliwego Zatrudnienia i Wzrostu Gospodarczego – arkusze informacyjne. Za: https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights/endorsing-european-pillar-social-rights_pl.

4	<p>Aktywne wsparcie na rzecz zatrudnienia</p> <p>Każdy ma prawo do terminowego i dostosowanego do potrzeb wsparcia na rzecz poprawy perspektywy zatrudnienia lub prowadzenia działalności na własny rachunek. Obejmuje to prawo do otrzymania wsparcia w poszukiwaniu pracy, szkoleniu się i zmianie kwalifikacji zawodowych. Każdy ma prawo do przeniesienia uprawnień do ochrony socjalnej i do szkolenia w trakcie przekwalifikowania zawodowego. Młodzi ludzie mają prawo do dalszego kształcenia, przyuczenia do zawodu, stażu lub dobrej oferty zatrudnienia w ciągu 4 miesięcy od uzyskania statusu bezrobotnego lub ukończenia edukacji.</p> <p>Osoby bezrobotne mają prawo do ciągłego i konsekwentnego wsparcia dostosowanego do ich indywidualnych potrzeb. Osoby długotrwale bezrobotne mają prawo do dogłębnej indywidualnej oceny najpóźniej do 18. miesiąca bezrobocia.</p>
Kategoria II: uczciwe warunki pracy	
5.	<p>Bezpieczne i elastyczne zatrudnienie</p> <p>Niezależnie od rodzaju i czasu trwania stosunku pracy, pracownicy mają prawo do sprawiedliwego i równego traktowania w odniesieniu do warunków pracy, dostępu do ochrony socjalnej i szkoleń. Należy wspierać przechodzenie w kierunku otwartych form zatrudnienia.</p> <p>Zgodnie z prawodawstwem i układami zbiorowymi należy zapewnić pracodawcom niezbędną elastyczność, tak by mogli sprawnie dostosowywać się do zmian zachodzących w kontekście gospodarczym.</p> <p>Należy wspierać innowacyjne formy zatrudnienia, które gwarantują wysoką jakość warunków pracy. Należy zachęcać do przedsiębiorczości i samozatrudnienia. Należy ułatwić mobilność zawodową.</p> <p>Należy zapobiegać powstawaniu stosunków pracy prowadzących do niepewnych warunków pracy, w tym poprzez wprowadzenie zakazu nadużywania nietypowych umów o pracę. Każdy okres próbny powinien mieć rozsądny czas trwania.</p>
6.	<p>Wynagrodzenie</p> <p>Pracownicy mają prawo do sprawiedliwego wynagrodzenia, które zapewnia przyzwoity poziom życia. Należy zadbać o odpowiednie płace minimalne, tak by zapewnić zaspokojenie potrzeb pracownika i jego rodziny w świetle krajowych warunków ekonomicznych i społecznych, przy jednoczesnym zapewnieniu dostępu do zatrudnienia i motywacji do poszukiwania pracy. Należy zapobiegać ubóstwu pracujących.</p> <p>Wszystkie wynagrodzenia są ustalane w sposób przejrzysty i przewidywalny, zgodnie z praktyką krajową i z poszanowaniem autonomii partnerów społecznych.</p>
7.	<p>Informacje o warunkach zatrudnienia i ochrona w przypadku zwolnień</p> <p>Pracownicy mają prawo otrzymać w momencie nawiązania stosunku pracy pisemną informację o ich prawach i obowiązkach wynikających ze stosunku pracy, w tym w trakcie okresu próbnego.</p> <p>W przypadku zwolnienia z pracy pracownicy mają prawo do uzyskania wcześniej informacji o przyczynach takiego zwolnienia, przysługuje im również rozsądny okres wypowiedzenia. Mają oni prawo do skutecznego i bezstronnego rozstrzygnięcia sporów, a w przypadku nieuzasadnionego zwolnienia z pracy, prawo do dochodzenia roszczeń, w tym do odpowiedniej rekompensaty.</p>
8.	<p>Dialog społeczny i społeczne zaangażowanie pracowników</p> <p>Należy prowadzić konsultacje z partnerami społecznymi w sprawie opracowywania i wdrażania polityki gospodarczej i społecznej oraz polityki zatrudnienia zgodnie z praktykami krajowymi. Należy ich zachęcać do negocjowania i zawierania układów zbiorowych w sprawach, które ich dotyczą, z poszanowaniem ich autonomii i prawa do podejmowania działań zbiorowych. W stosownych przypadkach porozumienia zawarte między partnerami społecznymi są wdrażane na szczeblu Unii i jej państw członkowskich.</p> <p>Pracownicy lub ich przedstawiciele mają prawo do uzyskiwania informacji i wyrażania swojej opinii w odpowiednim czasie w dotyczących ich kwestiach, w szczególności w odniesieniu do transferów, restrukturyzacji oraz łączenia przedsiębiorstw, a także zwolnień grupowych.</p> <p>Zachęca się do wspierania zwiększonej zdolności partnerów społecznych do propagowania dialogu społecznego.</p>
9.	<p>Równowaga między życiem zawodowym a prywatnym</p> <p>Rodzice oraz osoby pełniące obowiązki opiekunów mają prawo do odpowiednich urlopów, elastycznej organizacji pracy oraz dostępu do usług w zakresie opieki. Kobiety i mężczyźni mają równy dostęp do specjalnych urlopów służących wypełnianiu obowiązków w zakresie opieki oraz należy zachęcać ich</p>

	do korzystania z takich urlopów w racjonalny sposób.
10.	Zdrowe, bezpieczne i dobrze dostosowane środowisko pracy oraz ochrona danych Pracownicy mają prawo do wysokiego poziomu ochrony zdrowia i bezpieczeństwa w miejscu pracy. Pracownicy mają prawo do środowiska pracy dostosowanego do ich potrzeb zawodowych i które pozwala im przedłużyć okres ich uczestnictwa w rynku pracy. Pracownicy mają prawo do ochrony swoich danych osobowych w kontekście zatrudnienia.
Kategoria III: ochrona socjalna i integracja społeczna	
11.	Opieka nad dziećmi i wsparcie dla dzieci Dzieci mają prawo dostępu do wysokiej jakości i przystępnych cenowo usług wczesnej edukacji i opieki nad dziećmi. Dzieci mają prawo do ochrony przed ubóstwem. Dzieci ze środowisk znajdujących się w niekorzystnej sytuacji mają prawo do szczególnych środków służących zwiększeniu równości szans.
12.	Ochrona socjalna Bez względu na rodzaj i czas trwania ich stosunku pracy, pracownicy i, w porównywalnych warunkach, osoby samozatrudnione mają prawo do odpowiedniej ochrony socjalnej.
13.	Świadczenia dla bezrobotnych Osoby bezrobotne mają prawo do odpowiedniego wsparcia w zakresie aktywizacji ze strony publicznych służb zatrudnienia służącego (re-) integracji na rynku pracy i do właściwych świadczeń dla bezrobotnych otrzymywanych przez rozsądny czas, odpowiednio do płaconych przez nich składek i zgodnie z krajowymi zasadami kwalifikowalności. Tego rodzaju świadczenia nie powinny stanowić czynnika zniechęcającego do szybkiego powrotu do zatrudnienia.
14.	Minimalny dochód Każdy, kto nie dysponuje wystarczającymi środkami, ma prawo do odpowiedniego dochodu minimalnego zapewniającego godne życie na wszystkich jego etapach oraz skuteczny dostęp do towarów i usług wspierających. W przypadku osób zdolnych do pracy świadczenia związane z dochodem minimalnym powinny być powiązane z zachętami do (ponownego) włączenia się do rynku pracy.
15.	Świadczenia emerytalne i renty Pracownicy i osoby pracujące na własny rachunek przechodzące na emeryturę mają prawo do emerytury proporcjonalnej do ich składek oraz zapewniającej odpowiedni dochód. Kobiety i mężczyźni mają równe szanse w odniesieniu do nabywania praw emerytalnych. Każda osoba w podeszłym wieku ma prawo do posiadania środków umożliwiających godne życie.
16.	Służba zdrowia Każdy ma prawo do szybkiego dostępu do przystępnej cenowo, profilaktycznej i objawowej opieki zdrowotnej dobrej jakości.
17.	Integracja osób niepełnosprawnych Osoby niepełnosprawne mają prawo do otrzymania wsparcia dochodu, które zapewnia godne życie, usług, które pozwolą im na uczestnictwo w rynku pracy i w życiu społecznym, a także do środowiska pracy dostosowanego do ich potrzeb.
18.	Opieka długoterminowa Każdy ma prawo do przystępnych cenowo i dobrej jakości usług opieki długoterminowej, w szczególności opieki w domu i usług środowiskowych.
19.	Mieszkalnictwo i pomoc dla bezdomnych Należy zapewnić osobom potrzebującym dostęp do mieszkań socjalnych lub pomocy mieszkaniowej dobrej jakości. Osoby znajdujące się w trudnej sytuacji mają prawo do odpowiedniej pomocy i ochrony przed przymusową eksmisją. Osoby bezdomne otrzymują odpowiednie schronienie oraz świadczone są na ich rzecz usługi służące promowaniu ich integracji społecznej.
20.	Dostęp do niezbędnych usług Każdy ma prawo dostępu do podstawowych usług dobrej jakości, w tym wody, urządzeń sanitarnych, energii, transportu, usług finansowych i usług łączności cyfrowej. Osoby potrzebujące otrzymają wsparcie w zakresie dostępu do tych usług.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „20 zasad europejskiego filaru praw socjalnych” [w:] https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights/european-pillar-social-rights-20-principles_pl

6.2. Opieka nad seniorami – wyzwaniem współczesnej i przyszłej polityki spójności

Prognozy demograficzne zakładają stały przyrost liczby osób starszych bez stałej lub czasowej opieki. Może być ona wdrażana dwoma podstawowymi torami:

1. poprzez promowanie wielopokoleniowej polityki prorodzinnej, co oznaczałoby pomoc finansową i merytoryczną rodzinie, w której pozostaje osoba starsza. Przykładem takiej polityki jest polityka prorodzinna, polegająca na utrzymaniu rodzin wielopokoleniowych¹¹². Na przykład w Stanach Zjednoczonych tylko niecałe 6% osób starszych mieszka w domach opieki, a prawie 95% mieszka w swoim mieszkaniu (sami lub z rodziną). Osoby starsze podstawową opiekę otrzymują od rodziny i osób najbliższych. Jest to istotne, gdyż płatne usługi opiekuńcze są drogie a przez to dostępne dla zamożnych¹¹³;
2. poprzez przejęcie opieki nad osobami starszymi przez samorządy, organizacje pozarządowe, prowadzenie polityki ubezpieczenia opiekuńczego, budowę sieci domów opieki społecznej o różnym profilu (dziennym lub całodobowym), czy gospodarstw opiekuńczych. Oddzielne zagadnienie stanowią domy dla przewlekle chorych, gdzie potrzebne są fachowe świadczenia lecznicze. Pod tym względem sytuacja w Polsce jest niestety niezadawalająca, głównie ze względu na niską dostępność usług geriatrycznych na co wskazuje m.in. mała liczba oddziałów i łóżek geriatrycznych w polskich szpitalach¹¹⁴.

Z myślą o opiece nad osamotnionymi osobami starszymi i ich aktywizacją tworzone są specjalnie do tego przystosowane placówki. Do najbardziej rozproszonych zalicza się Domy Pomocy Społecznej i Dienne Domy Pomocy Społecznej¹¹⁵. Do innych rozwiązań, chociaż wartościowych, to jednak w praktyce rzadko realizowanych zalicza się m.in.: usługi opiekuńcze, specjalistyczne

---

¹¹² *Rola samorządów w kształtowaniu polityki senioralnej*. Materiały konferencyjne. Warszawa, Komisja Polityki Senioralnej, Komisja Samorządu Terytorialnego i Polityki Regionalnej, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Sejm RP, Warszawa, 2017.

¹¹³ Frąckiewicz L., 1995, *Miejsce człowieka starego w rodzinie*, w: *Rodzina. Społeczeństwo. Gospodarka Rynkowa*. J. Kroszel (red. nauk.), Friedrich Ebert Stiftung, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 174.

¹¹⁴ Katarzyna Wieczorkowska-Tobis podała na konferencji, że obecnie w Polsce na 100 tys. mieszkańców przypada 1 geriatra i 2 łóżka geriatryczne. W: *Rola samorządów w kształtowaniu polityki senioralnej*. Materiały konferencyjne. Warszawa, Komisja Polityki Senioralnej, Komisja Samorządu Terytorialnego i Polityki Regionalnej, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Sejm RP, Warszawa 2017. „W 2012 r. było w naszym kraju około 700 łóżek geriatrycznych, co dawało współczynnik 2,5 łóżka na 100 tys. mieszkańców. Pod tym względem jesteśmy na jednym z ostatnich miejsc w UE. Równie mało łóżek geriatrycznych na 100 tys. mieszkańców było jedynie w Danii (3,7), Irlandii (8,3) i Słowenii (10). Znacznie lepsza sytuacja była w Finlandii (153) i Estonii (131) oraz na Węgrzech (117)”.

¹¹⁵ A. Leszczyńska-Rejchert (2006): *Człowiek starszy i jego wspomaganie*. Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, 157; S. Pawlas-Czyż (2016): *Jak pracować z osobami starszymi*. Polityka Senioralna, nr 1/2016, s. 44-45.

w miejscu zamieszkania, Rodzinne Domy Pomocy, Dzielne Domy Opieki Medycznej (ramka), Mieszkania chronione, Mieszkania wspólnotowe chronione¹¹⁶.

W Polsce założono, że w 2016 r., w ramach pilotażu, powstanie 54 Dzielnych Domów Opieki Medycznej (DDOM) i będą one spełniać rolę pośrednią pomiędzy leczeniem szpitalnym a opieką w domu. Osoby starsze niewymagające całodobowej hospitalizacji mogłyby przez okres do 120 dni korzystać z zabiegów pielęgnacyjno-opiekuńczych, których nie da się wykonać w domu. W efekcie zaczną prowadzić bardziej samodzielne życie i szybciej powrócą do zdrowia. W ramach ewaluacji przeprowadzonej w 2017 r. wykazano, że DDOM, które zostały utworzone i rozpoczęły funkcjonowanie w ramach projektów POWER (Program Operacyjny Wiedza Edukacja Rozwój) są skuteczną i efektywną formą opieki zdrowotnej skierowaną do osób niesamodzielnych. Właściwie wypełniają one lukę w opiece medycznej nad pacjentem, którego stan zdrowia nie kwalifikuje go do pobytu szpitalnego. W ewaluacji potwierdzono utworzenie 52 DDOM – najwięcej w województwach: małopolskim i śląskim (po 8), lubelskim (7) i mazowieckim (6 w: Ceranowie, Oleśnicy, Żelechowie, Siedlcach, Mińsku Mazowieckim oraz w Grodzisku Mazowieckim. Pobyt pacjenta w DDOM jest płatny; np. w DDOM w Grodzisku Maz. opłata wynosi 160 zł za 1 dzień). Z wsparcia w ramach DDOM korzystali głównie mieszkańcy miast (71% pacjentów). We wnioskach do ewaluacji zarekomendowano m.in. skrócenie okresu korzystania z zabiegów pielęgnacyjno-opiekuńczych do 30 dni z możliwością przedłużenia na dalsze 30 dni na wniosek lekarza prowadzącego. Wdrażanie idei DDOM będzie uzależnione od kwestii finansowych. „O dofinansowanie organizacji wsparcia dla osób niesamodzielnych w ramach Dzielnych Domów Opieki Medycznej mogą ubiegać się podmioty lecznicze posiadające kontrakt z Narodowym Funduszem Zdrowia (projekty zgodne ze standardem określonym w dokumencie „Dzielny dom opieki medycznej – organizacja i zadania (Standard DDOM)” opracowanym przez Ministerstwo Zdrowia. W Województwie Mazowieckim przeznaczono na ten cel 40,7 mln zł z Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego. Placówki lecznicze muszą liczyć się z koniecznością wniesienia wkładu własnego na poziomie co najmniej 7 procent kosztów”. Wdrażanie idei DDOM będzie uzależnione od kwestii finansowych¹¹⁷.

¹¹⁶ B. Leszczyńska, M. Makurat, K. Tymicki (2017): *Ewaluacja bieżąca projektów PO WER dotycząca tworzenia i prowadzenia Dzielnych Domów Opieki Medycznej (DDOM). Raport końcowy*. Fundusze Europejskie Wiedza Edukacja Rozwój, Ministerstwo Zdrowia, Europejski Fundusz Społeczny UE, Warszawa 2017, s. 5-6, 84; A. Mielczarek (2016): *Mieszkanie chronione dla seniorów w systemie polityki społecznej*. Czasopismo: Wychowanie na co Dzień. Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”, s. 36-39; B. Dudzińska (2016): *DDOM – nowa forma wsparcia osób starszych*. Polityka Senioralna, nr. 1/2016, s. 15; K. Wódz, K. Czekaj, A. Niesporek, (2004): *Praca socjalna i pomoc społeczna wobec potrzeb ludzi starszych*. [w:] K. Wódz, K. Piątek (red.): *Socjologia i polityka społeczna a aktualne problemy pracy socjalnej. Dylematy teorii i praktyki społecznej*. Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń, s. 307.

¹¹⁷ „Serwis Regionalnego Programu Województwa Mazowieckiego”, https://www.fundusze_dlamazow-sza.eu/aktualnosci/fundusze-ue-na-pomoc-osobom-niesamodzielnym-i-starszym/. Pobrane: 9.08.2018. *Dzielny Dom Opieki Medycznej*, [http://www.szpitalzachodni.pl/aktualnosci.php?\(...\)](http://www.szpitalzachodni.pl/aktualnosci.php?(...)). Pobrane 30.08.2018.

6.3. Opieka długoterminowa

W naukowych i popularno-naukowych publikacjach, podejmujących tematykę opieki nad osobami starszymi, wskazuje się, że nawet najlepsze instytucjonalne formy opieki, zapewniające wysoki standard usług (opieka medyczna, wyżywienie, utrzymanie czystości), będące jednak obiektami odizolowanymi nie zaspokajają wielu psychologicznych potrzeb człowieka, takich jak: potrzeba przebywania z rodziną albo znajomymi, czy wręcz potrzeba bycia użytecznym. Poczucie wspólnoty może niekiedy stanowić element terapii i bez wątpienia poprawy jakości życia. Podkreśla się, że najlepszym rozwiązaniem byłoby pozostawienie starego człowieka w dotychczasowych warunkach domowych i środowiskowych w atmosferze rodzinnej lub zbliżonej. W związku z tym koniecznością staje się modernizacja systemów opieki społecznej, głównie ze względu na zmiany w postrzeganiu grupy wiekowej seniorów. Przyczyniają się do tego m.in. zmniejszanie dzietności rodzin, poprawa sytuacji mieszkaniowej, a także możliwość migracji zarobkowej. Coraz więcej młodych osób, mając warunki posiadania samodzielnego mieszkania przestaje mieszkać razem z rodzicami, a wraz z pojawieniem się możliwości swobodnego przemieszczania się w ramach UE, część młodych osób, zwłaszcza z państw nowoprzyjętych, zdecydowało się na migrację zarobkową, która z czasowej często zmienia się na stałą. Tym samym dorosłe dzieci przestają być gwarantem świadczenia opieki na rzecz starzejących się rodziców¹¹⁸.

Unia Europejska stanęła więc przed wyzwaniem „zorganizowania” najbardziej odpowiednich warunków życia starzejącej się populacji. Tym potrzebom wychodzi naprzeciw wspomniana wcześniej zasada nr 18 – Opieka długoterminowa, w myśl której „Każdy ma prawo do przystępnych cenowo i dobrej jakości usług opieki długoterminowej, w szczególności opieki w domu i usług środowiskowych” (tabela 30: „20 podstawowych zasad Europejskiego Filaru Praw Socjalnych”).

Przedstawione poniżej informacje odnośnie funkcjonowania i perspektyw rozwoju opieki długoterminowej (LTC – long-term care) dla osób starszych (65 lat lub więcej) w krajach europejskich, zostały zaczerpnięte z raportu pt.: *Challenges in long-term care in Europe. A study of national policies 2018*, przygotowanego przez Europejską Sieć Polityki Społecznej (ESPN) dla Komisji Europejskiej¹¹⁹.

---

¹¹⁸ Frąckiewicz L., 1995, *Miejsce człowieka starego w rodzinie*, w: *Rodzina. Społeczeństwo. Gospodarka Rynkowa*. J. Kroszel (red. nauk.), Friedrich Ebert Stiftung, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 169.

¹¹⁹ Raport pt.: *Challenges in long-term care in Europe. A study of national policies 2018* (Wyzwania w opiece długoterminowej w Europie. Badanie krajowych polityk 2018). Autorzy: S. Spasova, R. Baeten, S. Coster, D. Ghailani, R. Peña-Casas and B. Vanhercke. (August 2018). European Commission, Directorate-General for

Opieka długoterminowa (LTC) obejmuje usługi i pomoc dla osób, które w wyniku umysłowej i/lub fizycznej słabości i/lub niepełnosprawności przez dłuższy czas, zależą od pomocy w codziennym życiu i/lub potrzebują stałej opieki pielęgniarstwa. Formalne usługi opiekuńcze świadczone są przez licencjonowanych opiekunów zarówno w domu, jak i poza domem osoby wymagającej opieki. Usługi takie powinny być przystępne cenowo, ponieważ mogą pociągać za sobą znaczne koszty finansowe, których wiele osób wymagających opieki nie jest w stanie pokryć.

Zapewnienie opieki długoterminowej w Europie charakteryzuje się znacznymi różnicami między krajami unijnymi. Usługi mogą być świadczone przez jednostki publiczne lub prywatne nastawione na zysk albo przez organizacje pozarządowe. Może to być opieka domowa lub instytucjonalna. Różnice dotyczą również generowania środków. Usługi opiekuńcze mogą być finansowane poprzez ogólne opodatkowanie, obowiązkowe ubezpieczenie społeczne lub dobrowolne prywatne ubezpieczenie. Znaczna część opieki długoterminowej jest zapewniana przez nieformalnych opiekunów rodzinnych, ale istnieje możliwość uzupełniania opieki nieformalnej opieką formalną.

Przewiduje, że w przyszłości popyt na formalną opiekę prawdopodobnie wzrośnie w wyniku:

- a) ograniczonej dostępności nieformalnych opiekunów wynikających ze zmieniających się modeli rodziny (zwłaszcza wzrostu liczby pojedynczych gospodarstw domowych),
- b) rosnącego udziału kobiet na rynku pracy,
- c) zwiększonej mobilności siły roboczej,
- d) spodziewanego podwyższenia wieku emerytalnego.

Filar Praw Socjalnych (FPS) priorytetowo traktuje opiekę nieinstytucjonalną, m.in.: opiekę domową (świadczoną w domu osoby potrzebującej opieki, w tym dla osób niepełnosprawnych), opiekę mieszkaniową (opieka świadczona w środowisku mieszkalnym dla osób starszych mieszkających w mieszkaniach ze stałym personelem opiekuńczym) oraz opiekę półdomową (opieka świadczo-

---

Employment, Social Affairs and Inclusion, Directorate C – Social Affairs, Unit C.2 – Modernisation of social protection systems, European Commission B-1049 Brussels. Dokument liczy 62 strony. Doi: 10.2767/84573. Europejska Sieć Polityki Społecznej (European Social Policy Network - ESPN) została utworzona w lipcu 2014 r. z inicjatywy Komisji Europejskiej w celu przygotowywania m.in. analiz i ekspertyz dotyczących zagadnień polityki społecznej w Unii Europejskiej i krajach sąsiednich. ESPN jest zarządzany przez Luksemburski Instytut Badań Społeczno-Ekonomicznych (Luxembourg Institute of Socio-Economic Research - LISER) i niezależną firmę badawczą APPLICA w ścisłym powiązaniu z Europejskim Obserwatorium Społecznym (the independent research company APPLICA in close association with the European Social Observatory – OSE). „Raport został przygotowany dla Komisji Europejskiej i odzwierciedla jedynie poglądy autorów, a Komisja nie ponosi odpowiedzialności za jakiegokolwiek wykorzystanie informacji zawartych w tym dokumencie.” (s. 1). Pobrano z: <http://ec.europa.eu/socialmain.jsp?CatId=1135&langId=en>. Tłumaczenie raportu własne.

na w placówce instytucjonalnej dla osób wymagających opieki, które nie przebywają na stałe w instytucji).

Występuje także w krajach Europy Południowej i Wschodniej, chociaż w znacznie mniejszym nasileniu. W większości państw „popyt” na opiekę przekracza „podaż” (warunki i możliwości świadczenia opieki, co stanowi zielone światło dla rozwoju sektora komercyjnego – szybko postępuje proces prywatyzacji i marketingu¹²⁰ LTC (np. Belgia, Niemcy, Finlandia, Litwa, Rumunia, Wielka Brytania).

Ważnym wyzwaniem będzie więc znalezienie środków na finansowanie rozwoju opieki długoterminowej. Wynikać to będzie z jednej strony z potrzeby posiadania przez osoby świadczące usługi opiekuńcze określonego zestawu umiejętności różniących się od tradycyjnych. Pracownicy opieki będą mieli obowiązek pozyskania nowych kompetencji, chociażby ze względu na postęp technologiczny w medycynie. Z drugiej zaś, ze względu na niską atrakcyjność formalnego sektora opieki, złymi warunkami pracy, stresującym środowiskiem pracy, brakiem jasno określonych ścieżek kariery i brakiem możliwości awansu. Będzie to prawdopodobnie wymagało ustalenia wyższych stawek wynagrodzenia dla potencjalnych opiekunów¹²¹. Jakość opieki długoterminowej jest kluczem do utrzymania i poprawy jakości życia osób w podeszłym wieku.

We wszystkich krajach występuje duża częstość występowania i rozwój nieformalnej opieki, głównie ze względu na brak dostępnych formalnych obiektów opieki długoterminowej, niska jakość i wysoki koszt opieki długoterminowej, a także tradycyjny model stosunków międzypokoleniowych i rodzinnych. Pomimo zmian kulturowych, nowych postaw i względnego postępu w rozdzielaniu zadań opiekuńczych, kobiety nadal biorą odpowiedzialność za większość sprawowania opieki i ją wykonują. Wpływa to negatywnie na udział kobiet w rynku pracy. Pomimo tych wyzwań, tylko ograniczona liczba krajów ma dobrze rozwinięte usługi (np. szkolenia, doradztwo, usługi zastępcze) dostosowane do nieformalnych opiekunów. Wreszcie, pracownicy krajowi, często migranci, odgrywają coraz większą rolę w nieformalnej opiece w wielu krajach: kwestie ich kwalifikacji i warunków pracy wymagają reakcji politycznych w wielu krajach.

---

¹²⁰ Marketing usług publicznych jest uznawana za technikę wprowadzania zmian nakierowanych na wdrożenie zasad zarządzania publicznego. Kryteria marketingu usług publicznych nie są tożsame z ich prywatyzacją, przedstawiają się bowiem następująco: ekonomiczność: jakie warunki powinny być spełnione, by na realizację konkretnych zadań, przy zachowaniu ich jakości, przeznaczyć mniej środków?; skuteczność: jakie stosować rozwiązania, by osiągnąć wyznaczone cele i sprostać oczekiwaniom społecznym?; sprawiedliwość: jak zaspokajać potrzeby jednych grup bez konfliktowania innych? [w:] *Usługi publiczne: organizacja i zarządzanie*. (2011). Red. nauk.: B. Kozuch i A. Kozuch. Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

¹²¹ *Skills for social care*. (2014). EU Skills Panorama. Analytical Highlight, prepared by ICF GHK and CEDEFOP for the European Commission. Za: Raport pt.: *Challenges in long-term ...*, 2018, s. 4.

Autorzy Raportu¹²² sformułowali następujące zalecenia dla krajów UE w zakresie opieki długoterminowej:

1. Rozwój opieki domowej i usług w miejscu zamieszkania powinien być priorytetem we wszystkich krajach. Powinno to zostać wsparte odpowiednimi funduszami na tego typu świadczenia, aby zapewnić ich dostępność i przystępność.
  2. Rozwój usług domowych powinien iść w parze z silną polityką zapobiegania i rehabilitacji, aby ludzie mogli żyć jak najdłużej w swoim własnym domu, jeśli sobie tego życzą.
  3. Wysiłki mające na celu lepszą integrację usług zdrowotnych i socjalnych mają zasadnicze znaczenie dla zapewnienia odpowiedniej opieki domowej. Ważnym narzędziem jest rozwój multidyscyplinarnych planów opieki między różnymi zaangażowanymi stronami.
  8. Silniejsze wsparcie dla nieformalnych opiekunów powinno obejmować odpowiedni urlop na opiekę nad zależnymi krewnymi, obecnie niedostępny we wszystkich krajach, aby opiekunowie (głównie kobiety) nie byli zobowiązani do pracy w niepełnym wymiarze godzin lub opuszczania rynku pracy. Elastyczne warunki pracy i skrócenie czasu pracy powinny być dostępne dla osób sprawujących obowiązki opiekuńcze, aby nie musiały opuszczać rynku pracy;
- W Polsce opiekunowie migrujący (zazwyczaj z Ukrainy lub Białorusi) nie są monitorowani, są opłacani w całości z kieszeni i zazwyczaj nie są zarejestrowani, przyczyniając się do stworzenia szarej strefy w gospodarce.

6.4. Gospodarstwa opiekuńcze odpowiedzią na potrzebę ekonomiczną i społeczną

Badania wykazują że częstą barierą korzystania przez osoby starsze z oferowanych usług opiekuńczych stanowi ich trudna sytuacja finansowa – gorsza na wsi niż w mieście. Potwierdzają to wyniki badań przeprowadzonych na terenie województwa podlaskiego, z których wynika, że podstawowym problemem osób starszych jest często ich niełatwa sytuacja bytowa – gorsza na wsi niż w

---

¹²² *Challenges in long-term care in Europe. A study of national policies 2018* (Wyzwania w opiece długoterminowej w Europie. Badanie krajowych polityk 2018), S. Spasova, R. Baeten, S. Coster, D. Ghailani, R. Peña-Casas and B. Vanhercke, August 2018. European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Directorate C — Social Affairs, Unit C.2 — Modernisation of social protection systems, European Commission B-1049 Brussels, s. 10-11.

mieście¹²³. Także z sondaży przeprowadzonych przez Oddział Doradztwa Rolniczego w Krakowie w 2017 r. wynika, że nieco ponad 82% respondentów wskazało, iż korzystanie z usług placówek opiekuńczych wiąże się z dużymi kosztami dla rodzin osób starszych¹²⁴.

Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 2017 r. przeciętne świadczenia emerytalne i rentowe z pozarolniczego systemu ubezpieczeń społecznych stanowiły mniej niż połowę (49,9%; 2138 zł) wynagrodzenia brutto w gospodarce narodowej (4284 zł), a rolników indywidualnych jeszcze mniej, gdyż zaledwie 28,0%; 1200 zł¹²⁵. Dla wielu emerytów i rencistów, są to kwoty, które nie wystarczają na korzystanie z często wysokich opłat za różne formy usług pielęgnacyjnych, a na które w sytuacji rozluźniania się więzów rodzinnych, zapotrzebowanie będzie coraz większe. Znacząca część osób starszych nie dysponuje kwotami, które pozwalały by im na realizację większości potrzeb na zadawalającym, ich zdaniem, poziomie (np. opiekuńczych lub turystycznych).

Poza stroną finansową, nie mniej ważną kwestią jest samopoczucie osób wymagających częściowej lub stałej opieki. Powszechnie wiadomo, że nawet najlepsze instytucjonalne placówki, zapewniające wysoki standard usług (opieka medyczna, wyżywienie, utrzymanie czystości), będące jednak obiektami odizolowanymi nie zaspokajają wielu psychologicznych potrzeb człowieka, takich jak potrzeba przebywania z rodziną albo znajomymi, czy wręcz potrzeba bycia użytecznym. Osoby starsze preferują aktywność podejmowaną we własnym domu czy też w najbliższym otoczeniu. Chcą spędzać czas w towarzystwie innych osób i być „potrzebnymi”; np. mieć zajęcie przy pracach adekwatnych do ich możliwości fizycznych i psychicznych. W gospodarstwie może to być pomoc w hodowli zwierząt, uprawie roślin, sprzątaniu w obejściu, zbieraniu, sortowaniu i pakowaniu owoców oraz warzyw, robotki ręczne w przypadku kobiet i majsterkowanie w przypadku mężczyzn. Poczucie wspólnoty może niekiedy stanowić element terapii i bez wątpienia poprawy jakości życia. Najlepszym rozwiązaniem byłoby więc pozostawienie starego człowieka w dotychczasowych warunkach domowych i środowiskowych w atmosferze rodzinnej lub zbliżonej. Taki m.in. zakres „usług” oferują gospodarstwa opiekuńcze w Holandii, a pobyt w nich urozmaicony jest posiłkami, wspólnymi pogawędkami przy kawie, czy spacerami. Okres pobytu w gospodarstwie jest dostosowany do potrzeb pensjo-

---

¹²³ M. Jaroszevska, I. Bednarczyk, A. Sieklicka, Opęchowska, J. Tomczyk: *Sytuacja osób starszych i ich rola społeczna na terenach wiejskich województwa podlaskiego*. Raport z badań. Europejski Fundusz Społeczny, 4, Białystok, 2011.

¹²⁴ K. Stępnik. 2017. *Koncepcja gospodarstw opiekuńczych w Polsce*. Prezentacja na seminarium wojewódzkim. Organizatorzy: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Krakowie. Pobrane z: <http://ksow.pl/>.

¹²⁵ Rocznik Statystyczny GUS 2018, Warszawa 2018.

nariuszy; może to być kilka godzin, dzień, doba, tydzień albo dwa¹²⁶. W Holandii funkcjonuje najwięcej tego typu placówek w UE. Holenderskie gospodarstwa opiekuńcze cechuje wysoki standard; są bardzo dobrze dostosowane do potrzeb pensjonariuszy, którymi są osoby w podeszłym wieku o różnym stopniu samodzielności. Są to osoby samodzielne, chcące aktywnie spędzać czas albo na tyle niesamodzielne, że nie mogą pozostawać bez opieki, podczas gdy ich rodzina pracuje zawodowo (w rolnictwie lub poza nim). Jak wskazują doniesienia Kamińskiego w Polsce potrzebne są gospodarstwa opiekuńcze¹²⁷. Potwierdzają to wyniki badań przeprowadzonych przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Krakowie.

Z badań CDR, Oddział w Krakowie wynika, że na pytanie: *Czy w okolicy, w której Pan/i mieszka występują problemy w zakresie opieki nad Pan osobami starszymi?* ponad 2/3 respondentów odpowiedziało twierdząco wskazując na: brak placówek świadczących opiekę dzienną (77%), brak miejsc tymczasowego pobytu (76%), brak placówek świadczących opiekę całodobową (75%), oraz brak miejsc w placówkach opiekuńczych (72%). Jednocześnie na pytanie: *Czy jest pan/i zainteresowany świadczeniem usług opiekuńczych w swoim gospodarstwie?* zaledwie 3% odpowiedziało, że świadczy takie usługi, ale już prawie 1/5 zadeklarowała zamiar rozpoczęcia działalności opiekuńczej, połowa respondentów była niezdecydowana, a ok. 1/3 nie planowała świadczenia takich usług¹²⁸.

Z odpowiedzi na powyższe dwa pytania wynika, że istnieje nie tylko zapotrzebowanie na tę formę usług opiekuńczych dla seniorów i osób niepełnosprawnych, ale także są osoby, które chcą takie usługi realizować. Dla 82% respondentów podstawowym motywem świadczenia usług opiekuńczych była chęć robienia coś pożytecznego dla swojej społeczności lokalnej, dla 79% poszukiwanie sposobów na zwiększenie dochodów ze źródeł dodatkowych, zaś ok. połowa wskazała na chęć zagospodarowania niewykorzystanych pomieszczeń oraz zasobów siły roboczej w gospodarstwie.

W rozwoju idei gospodarstw opiekuńczych problem stanowi często finansowanie placówek. Są rodziny, które stać ze źródeł własnych pokryć koszty pobytu osoby starszej w komercyjnym gospodarstwie opiekuńczym. Niestety, dla większości samodzielnych seniorów, głównie ze względu na niskie emerytury, opłata za tego typu opiekę stanowi barierę finansową. Istnieje więc zapotrzebowanie na gospodarstwa opiekuńcze, w których pobyt pensjonariuszy byłby po-

---

¹²⁶ Rezerwy zasobów pracy w rolnictwie szansą rozwoju gospodarczego. Prezentacja dobrych praktyk i nowych możliwości w zakresie mobilności zawodowej rolników i członków ich rodzin w aspekcie programów na lata 2014-2010. Materiały konferencyjne, Centrum Szkoleniowe, Falenty, 2015.

¹²⁷ R. Kamiński, 2015, *Reorientacja zawodowa rolników i członków ich rodzin*. *Więś i Rolnictwo*, Nr 1.1. (166.1), Warszawa, IRWiR PAN, 167–186.

¹²⁸ K. Stępnik. 2017. *Koncepcja gospodarstw opiekuńczych w Polsce*. Prezentacja na seminarium wojewódzkim. Organizatorzy: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Krakowie. Pobrane z: <http://ksow.pl/>

krywany całkowicie lub częściowo ze środków państwowych, źródeł samorządowych, grantów, programu rozwoju obszarów wiejskich, czy od sponsorów.

W krajach UE, gdzie gospodarstwa opiekuńcze funkcjonują od wielu lat wypracowano różne źródła finansowania ich działalności, np.: ze źródeł państwowych (Norwegia), subsydia (Belgia), spółdzielnie (Włochy). W Wielkiej Brytanii i Irlandii gospodarstwa opiekuńcze finansowane są w ramach systemu opieki zdrowotnej. W Niemczech środki na opiekę nad osobami starszymi pochodzą ze składek na ubezpieczenia społeczne oraz fundusz celowy. W Holandii koszty związane z działalnością utrzymania gospodarstw opiekuńczych regulowane są w ramach systemu opieki społecznej¹²⁹.

Wzorując się na gospodarstwach opiekuńczych w Holandii, Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie prowadzi działania w kierunku tworzenia gospodarstw opiekuńczych, widząc w nich poza podstawowym celem, jakim jest zapewnienie opieki nad osobami starszymi oraz innymi, wymagającymi wsparcia, także możliwość rozwiązania kwestii bezrobocia na wsi oraz zapewnienia dodatkowego źródła dochodu dla rolnika.

W przykładowym gospodarstwie opiekuńczym w Holandii, jak podaje Ryszard Kamiński, koszty opieki i utrzymania pokrywa instytucja opiekuńcza (opieka społeczna) – jest to kwota 46 euro/dzień, a w niektórych przypadkach 75 euro/dzień. Zaangażowanie czasowe właścicieli: 60% produkcja rolna, 40% opieka nad seniorami. Dochody w gospodarstwie w 10% pochodzą z produkcji rolnej, a w 70% z usług opiekuńczych, pozostałe 20% stanowią tzw. źródła inne (w tym dopłaty unijne). W Holandii w przypadku seniorów miejskich o ich pobycie w gospodarstwie opiekuńczym decyduje odległość wsi od miasta i czas dowożenia pensjonariusza. Prowadzenie gospodarstwa opiekuńczego pozwala rolnikom, zwłaszcza użytkującym gospodarstwa rolne o małym obszarze na uzupełnienie budżetu rodziny; natomiast osobom starszym, zwłaszcza samotnym pozwala znowu czuć się potrzebnymi i zachować aktywność. Ich uczestnictwo w codziennych zajęciach oraz pracach związanych z prowadzeniem gospodarstwa ma dla nich szczególne działanie terapeutyczne pod względem fizycznym i psychicznym¹³⁰.

Potrzeba zmian w systemie opieki nad osobami starszymi została uwzględniona w *Strategii na rzecz odpowiedzialnego Rozwoju*, Ministerstwo

---

¹²⁹ R. Kamiński, 2017. *Reorientacja zawodowa rolników i członków ich rodzin. prezentacja KPODR Minikowo*, materiał opracowany w ramach Planu Działania Sekretariatu Centralnego Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014-2015. Pobrane z: <http://ksow.pl/>.

¹³⁰ R. Kamiński, 2017. *Reorientacja zawodowa rolników i członków ich rodzin. prezentacja KPODR Minikowo*, materiał opracowany w ramach Planu Działania Sekretariatu Centralnego Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014-2015. Pobrane z: <http://ksow.pl/>.

Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW) – głównie w dwóch projektach: „Gospodarstwo opiekuńcze” oraz „Aktywny i zdrowy senior – rolnik”¹³¹.

Projekt MRiRW „Gospodarstwo opiekuńcze” zakłada m.in.:

- utworzenie w każdym województwie kilku, kilkunastu, a jeśli będzie zainteresowanie, nawet kilkudziesięciu gospodarstw opiekuńczych, w formule podmiotów działalności gospodarczej lub innej formie dozwolonej przepisami prawnymi;
- budowę systemu wsparcia instytucjonalnego dla gospodarstw opiekuńczych, w tym ustanowienie koordynatorów regionalnych oraz zbudowanie kapitału ludzkiego dla potrzeb realizacji projektu;
- budowę sieci gospodarstw wpisujących się w ideę rolnictwa społecznego;
- wypracowanie modelowych rozwiązań dla potrzeb rozwoju gospodarstw opiekuńczych;
- prowadzenie działań promocyjnych, w tym konferencje regionalne i ogólnopolskie, spotkania (warsztaty) dla osób zainteresowanych tą formą działalności;
- budowę mechanizmów kontroli jakości i rzetelności świadczenia usług;
- badania interdyscyplinarne towarzyszące projektowi.

Na realizację projektu planuje się m.in. środki Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich w ramach Planu Operacyjnego 2016-2017 oraz 2018-2019, Regionalnych Programów Operacyjnych, a także Programu POWER. Bezpośrednim realizatorem projektu jest Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, a w projekt włączone zostały Wojewódzkie Ośrodki Doradztwa Rolniczego. Natomiast projekt „Aktywny i zdrowy senior rolnik” realizowany jest przez KRUS. Ma on na celu wypracowanie kompleksowego systemu opieki i rehabilitacji nad osobami starszymi z obszarów wiejskich.

W Polsce większość stanowią gospodarstwa określane jako małe, tj. o niskiej sile ekonomicznej i małym areale, generujące niskie dochody, co powoduje konieczność ich uzupełnienia, najczęściej z pozarolniczych źródeł. Najczęściej gospodarstwa prowadzą działalność w zakresie agroturystyki. W latach 2005-2016 liczba gospodarstw agroturystycznych wzrosła o 1,5 tys. (w tym o 984 w grupie obszarowej 1-20 ha). Zmiany odnotowano również w strukturze gospodarstw. W grupie małych gospodarstw udział jednostek zajmujących się agroturystyką wzrósł z 8,6% w 2005 r. do 28,0% w 2016 r., a spośród pozostałych rodzajów działalności wzrósł udział tylko gospodarstw zajmujących się rękodzie-

---

¹³¹ *W trosce o seniorów na obszarach wiejskich*. 2017. Pobrane z: <http://www.minrol.gov.pl/Ministerstwo/Biuro-Prasowe/Informacje-Prasowe/W-trosce-o-seniorow-na-obszarach-wiejskich>; *Rola samorządów w kształtowaniu polityki senioralnej*. Materiały konferencyjne. Komisja Polityki Senioralnej, Komisja Samorządu Terytorialnego i Polityki Regionalnej, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Sejm RP, Warszawa 2017.

łem i przetwórstwem produktów rolnych (łącznie z 5,5 do 10,1%), ale liczba tych gospodarstw zmniejszyła się (z 7,3 tys. do 4,1 tys.)¹³². Gospodarstwa rolne, które podejmują działalność agroturystyczną lub posiadają w zasobach gospodarstwa np. budynki gospodarcze nadające się, po odpowiedniej adaptacji, na potrzeby mieszkalne mają warunki do przekształcenia ich w gospodarstwa opiekuńcze. Gospodarstwo opiekuńcze może być standardowym gospodarstwem rolnym, którego użytkownicy w celu pozyskania dodatkowego dochodu, podejmują działalność związaną z zapewnieniem opieki nad osobami starszymi oraz innymi, wymagającymi wsparcia. Chociaż jest to w Polsce jeszcze stosunkowo mało rozpowszechniona forma działalności pozarolniczej to mamy sytuację, w której z jednej strony jest popyt na usługi opiekuńcze (m.in. jako gospodarstwa opiekuńcze) a z drugiej podaż gospodarstw małych poszukujących dodatkowego źródła zarobkowania. Ponieważ gospodarstwa małe stanowią większość w strukturze gospodarstw to możemy założyć, że w kraju są warunki do skutecznej realizacji idei gospodarstw opiekuńczych, jako sprawdzonej w UE formy opieki dla osób starszych. Ponieważ jest to działalność prowadzona w oparciu o własne zasoby gospodarstwa, endogenne, potrzebne jest wspomaganie tych gospodarstw różnymi formami zewnętrznej pomocy, m.in. ze źródeł unijnych. Nadzieję na pozyskiwanie przez małe gospodarstwa dodatkowych dochodów należy zatem łączyć z pełnieniem przez nie funkcji pozarolniczych z wykorzystaniem w tym celu zasobów posiadanego gospodarstwa¹³³. Jednocześnie zwiększyła się liczba i udział gospodarstw o dochodach pozarolniczych (z pracy najemnej, z działalności pozarolniczej oraz z niezarobkowych źródeł poza emeryturą i rentą) – łącznie wzrost o 33 tys.; w strukturze z 34 do 45%. Oznacza to rozszerzanie się zjawiska dezagraryzacji wśród ludności powiązanej z rolnictwem. Spójność społeczna na obszarach wiejskich będzie w znacznym stopniu odzwierciedlała sytuację na pozarolniczym rynku pracy.

Na potrzebę uzupełniania dochodów gospodarstw domowych użytkujących gospodarstwo rolne wskazują także wyniki badań prowadzone w ramach rachunkowości rolnej. Jeżeli w grupie gospodarstw rolnych będących w polu obserwacji Polskiego FADN porównamy dochód netto z rodzinnego gospodarstwa rolnego na osobę pełnozatrudnioną rodziny (w zł/FWU) z przeciętnym wynagrodzeniem brutto w Polsce, to w 2016 r. poniżej tego wynagrodzenia kształtował się dochód w gospodarstwach bardzo małych, małych i średnio małych

---

¹³² *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, GUS Warszawa, 2006; *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r.*, GUS, Warszawa, 2017.

¹³³ A. Potok, 2017, *Niekonwencjonalne źródła dochodów mieszkańców wsi, czyli jak wzbogacić budżet rodziny wiejskiej?* Pobrane z: [http://www.edufin.pl/\(...\)-niekonwencjonalne-\(...\)-dochod\(...\)-wsi-czyli-jak-wzbogaci-budzet-\(...\)-rodziny-wiejskiej](http://www.edufin.pl/(...)-niekonwencjonalne-(...)-dochod(...)-wsi-czyli-jak-wzbogaci-budzet-(...)-rodziny-wiejskiej), maszynopis, s. 1-2.

(gospodarstwa pogrupowane według klasy wielkości ekonomicznej¹³⁴). Są to zazwyczaj gospodarstwa o małym obszarze. Dochód powyżej przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej osiągają dopiero gospodarstwa średnio duże, duże i bardzo duże. Cechuje je generalnie duży obszar użytków rolnych. Niestety, w Polsce najwięcej jest gospodarstw, których dochody z rodzinnego gospodarstwa rolnego w przeliczeniu na osobę pełnozatrudnioną rodziny kształtują się poniżej średniej wartości wynagrodzenia brutto w gospodarce narodowej. W 2016 r. stanowiły one 93% ogółu gospodarstw w polu obserwacji FADN, podczas gdy gospodarstwa osiągające dochody wyższe od średniego wynagrodzenia brutto w gospodarce narodowej stanowią tylko 7% (zaś te o najwyższych dochodach zaledwie 0,3%)¹³⁵.

Powyższe porównanie pozwala wnioskować, iż tylko niewielka liczba gospodarstw rolnych ma rzeczywiste możliwości zapewnienia swoim rodzinom dochodów wyłącznie z pracy na roli pozwalających im żyć na akceptowanym przez nich i sąsiadów poziomie. Poczta i in. (2012) podają, iż dochód parytetowy i zdolność do realizacji inwestycji netto posiada połowa gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha. Dla pozostałych rodzin użytkujących gospodarstwa rolne ważnym celem pozostaje poszukiwanie źródeł zarobkowania pozarolniczego, m.in. w celu poprawy jakości życia. Ponieważ liczba małych gospodarstw, po akcesji Polski do UE, nie zmniejszyła się tak szybko, jak oczekiwano, to ich użytkownicy jeszcze przez wiele lat mogą mieć trudności z osiągnięciem skali ekonomicznej zapewniającej im dochód w oparciu o produkcję rolną wystarczającą na prowadzenie gospodarstwa domowego na poziomie społecznie akceptowalnym. Niskie tempo zmian agrarnych w Polsce oznacza, że sytuacja w tym zakresie nie ulegnie istotnym zmianom w bliskiej perspektywie. Uzasadnia to rozszerzanie „rynku dochodów alternatywnych do rolniczych”.

6.5. Aktywizacja społeczna

Znane powiedzenie „*lepiej zapobiegać niż leczyć*” to nie tylko fragment przysięgi Hipokratesa, który był pierwszym prekursorem profilaktyki zdrowotnej przeszło 2400 lat temu, ale także udokumentowana analizami prawda, która w dobie ogromnego postępu medycyny nie straciła na aktualności. Nie wszyscy

---

¹³⁴ Zakres gospodarstw według wielkości ekonomicznej w tys. euro: $2 \leq \text{€} < 8$ bardzo małe; $8 \leq \text{€} < 25$ małe; $25 \leq \text{€} < 50$ średnio małe; $50 \leq \text{€} < 100$ średnio-duże; $100 \leq \text{€} < 500$ duże; $\text{€} \geq 500$ bardzo duże. Więcej nt. grupowania gospodarstw według wielkości ekonomicznej w euro (€) (Floriańczyk, Osuch, Płonka, 2017, s. 17).

¹³⁵ *Wyniki Standardowe 2015 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN. Część I. Wyniki Standardowe*. Autorzy: Z. Floriańczyk, D. Osuch, R. Płonka, IERiGŻ-PIB, Zakład Rachunkowości Rolnej, Warszawa, 2017, s. 17 i 57; Rocznik Statystyczny 2017.

jednak starają się ją stosować, a jest ona szczególnie ważna w odniesieniu do grupy osób starszych.

W Polsce na podstawie Ustawy z dnia 11 września 2015 r., (Warszawa, dn. 26.10.2015, poz. 1705; art. 4, pkt.1) do osób starszych zalicza się te osoby, które ukończyły 60. rok życia (podobną definicję przyjmuje WHO). W publikacji GUS z 2017 r. pt.: *Jakość życia osób starszych w Polsce*, za osoby starsze podaje się te, które ukończyły 65 i więcej lat. Jest to definicja zgodnie ze standardami Eurostatu i OECD. Osoby starsze, zwłaszcza 65+, czy 75+ korzystają z wielu ulg, jak m.in. biletu rocznego za 50 zł, czy całkowitego zwolnienia z opłat za przejazdy środkami komunikacji miejskiej, bezpłatnych niektórych lekarstw albo zwolnienia z opłat za abonament rtv, tańszych biletów na imprezy kulturalne i inne.

Chociaż określenie osoba starsza (senior) jest często synonimem niedomagania, choroby, czy osoby wymagającej stałej opieki, to jednak często jest to mylące. Wiele osób po 60-tce prowadzi aktywne życie zawodowe i społeczne. Nie zmienia to jednak faktu, że społeczeństwa starzeją się. Demografowie szacują, że do 2030 r. mieszkańcy Europy w porównaniu z resztą świata – przy medianie wieku wynoszącej 45 lat – zostaną najstarszym społeczeństwem na świecie. Do 2050 r. prawie jedna trzecia Europejczyków będzie miała co najmniej 65 lat i coraz więcej osób będzie wymagało opieki ze strony drugiej osoby. Zmiany demograficzne nakładają się na zmiany społeczne, wyrażające się nowymi stylami życia - m.in. osłabieniem więzi rodzinnych oraz zmniejszaniem się liczby rodzin wielopokoleniowych, będących efektem większej możliwości samodzielnego mieszkania, zarobkowania czy dynamiki terytorialnej. Dorosłe dzieci przestają być gwarantem świadczenia opieki na rzecz starzejących się rodziców. Rośnie liczba jednoosobowych gospodarstw domowych.

Odpowiedzią na samotność i choroby wieku starszego jest właśnie w myśl przysięgi Hipokratesa aktywność i włączenie społeczne. Służą temu różne formy aktywizacji realizowane przez organizacje pozarządowe działające na rzecz osób starszych, m.in. Uniwersytety Trzeciego Wieku, na wsi – Koła Gospodyń Wiejskich. Aktywność w wieku starszym pomaga uwolnić seniorów od stereotypów towarzyszących temu okresowi życia. Generuje nowe więzi towarzyskie, ćwiczy funkcje poznawcze, „zmusza” do wyjścia z domu. Liczne badania jednoznacznie wskazują, że im dłużej osoba pozostaje aktywna zawodowo i społecznie, realizuje swoje pasje i zainteresowania, tym ma większe poczucie spełnienia, sensu życia, jest zadowolona z relacji z innymi oraz wykazuje wiele optymizmu. Ponadto osoby takie mniej skarżą się na dolegliwości chorobowe.

Aktywizacja może być turystyczna, integracyjna lub sportowa. Może być związana z uczestnictwem w działalności artystycznej i literackiej, warsztatach

plastycznych i majsterkowania, wspólnym organizowaniu wyjść do kina lub teatru. Pozwala na udział w wykładach i warsztatach psychologicznych, z profilaktyki zdrowia, higieny osobistej, kulinarnych, kursach obsługi komputera, nauki języków obcych, spotkaniach z ciekawymi, znanymi ludźmi.

W aktywizacji społeczności bardzo pomocnym jest zaangażowanie samorządu lokalnego. Pozytywnym przykładem są inicjatywy lokalne w gminach. Poniżej podajemy przykład zadań wybranych do realizacji w ramach inicjatywy lokalnej w gminie miejsko-wiejskiej w 2019 r. Zwraca uwagę fakt, że wiele inicjatyw realizowanych jest na wsi, co przyczynia się do większej aktywizacji jej mieszkańców:

1. Lokalne tradycje i zwyczaje świąteczne w Kawęczynku
2. Dzień Seniora w Konstancinie
3. Piknik artystyczny i kulinarny
4. Artystyczne i integracyjne warsztaty seniorów
5. Spotkania muzyczne i kulinarne seniorów
6. Świąteczny konkurs ekologiczny „Nasz ekostroik”
7. Tradycje kulinarne Słomczyna
8. Piknik rekreacyjny – zaczynamy wakacje
9. Poznajmy lokalne tradycje kulinarne
10. Aktywne wakacje w Czernidłach
11. Spotkania edukacyjno-kulinarne seniorów
12. Wspólne czytanie przez seniorów i osoby młodsze formą edukacji i wzajemnego zrozumienia
13. Seniorzy bez wykluczenia
14. Doposażenie infrastruktury i wykonanie nasadzeń na terenie placu rekreacyjno-sportowego w Czarnowie
15. Wykonanie nasadzeń drzew i krzewów oraz remont ławek na placu zabaw przy OSP Czernidła

Aktywni seniorzy to ludzie aktywni fizycznie i duchowo, są osobami z pasjami, zajmują się działalnością kulturalną i społeczną jako wolontariusze, stanowią inspirację dla młodego pokolenia, a przy tym wspierają działania na rzecz spójności społecznej.

7. Metody wzmacniania spójności społecznej na obszarach wiejskich

W literaturze przedmiotu można znaleźć zalecenia do osiągnięcia tego celu¹³⁶.

1. Władze powinny wspierać politykę innowacyjną na obszarach wiejskich. Powinno się propagować współpracę między uczelniami a przedsiębiorstwami w celu generowania innowacji, które mogą być wykorzystane przez branżę regionalną.

2. należy wspierać nowopowstający przemysł na obszarach wiejskich. Szczególnie chodzi o startupy w dziedzinie cyfryzacji. Powstanie takich firm przyciągałoby młodych na obszary wiejskie, tworząc w ten sposób bardziej korzystne perspektywy demograficzne.

3. Potrzebne są ukierunkowane strategie dla małych i średnich przedsiębiorstw, aby utrzymać silny i trwały wzrost w gospodarce. Środki powinny być ukierunkowane na zwiększenie tempa innowacji na obszarach wiejskich - co przełoży się na wyższą produktywność i wzrost PKB w tych regionach¹³⁷.

4. Należy zapewnić ochronę socjalną dla wsi. Uważa się, że gospodarki poszczególnych krajów stoją w obliczu zmian strukturalnych, które są korzystne dla obszarów miejskich¹³⁸ kosztem obszarów wiejskich, a różnice, przede wszystkim dochodowe, między miastem a wsią będą się pogłębiać. Wprawdzie siła robocza w rolnictwie może przejść szkolenia przydatne w innych zawodach, ale dla niektórych mieszkańców wsi może być to zadanie trudne do realizacji.

Podjęte działania mogą wspólnie przyczynić się do osiągnięcia wzrostu gospodarczego sprzyjającego włączeniu społecznemu. Wymienione środki, mogą przyczyniać się do wzmocnienia gospodarczego obszarów wiejskich i większej kohezji społecznej.

W podobnym kierunku ma działać tzw. polityka obszarów wiejskich 3.0¹³⁹

Jest to nowy paradygmat wiejski, zatwierdzony w 2006 r. przez kraje członkowskie OECD. Zaproponowano ramy koncepcyjne, które pozycjonowały politykę obszarów wiejskich jako inwestycję i strategię wspierania konkurencyjności na obszarach wiejskich. Jest to odejście od typowych programów dotacji z przeszłości, skierowanych do określonych sektorów. Program koncentruje się na mechanizmach do wdrażania skutecznych polityk i praktyk wiejskich. Po-

---

¹³⁶ A. Kołodziejczak (2018). *Wpływ instrumentów polityki spójności na rozwój obszarów wiejskich w woj. Wielkopolskim*, <http://journals.pan.pl/Content/97389/mainfile.pdf?handler=pdf>

¹³⁷ OECD *Przeglądy Polityk Rozwoju Obszarów Wiejskich, 2018*, https://read.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-przeglad-y-polityk-rozwoju-obszarow-wiejskich-polska-2018_9788376106625-pl#page2

¹³⁸ Tamże.

¹³⁹ *RURAL 3.0 policy note a framework for rural development* (2018), <https://www.oecd.org/cfe/regional-policy/Rural-3.0-Policy-Note.pdf>

lityka obszarów wiejskich 3.0 odzwierciedla kilka ważnych zmian w rozwoju obszarów wiejskich.

Po pierwsze regiony wiejskie przekształciły się w znacznie bardziej zróżnicowane i złożone systemy społeczno-gospodarcze. Po drugie, dzięki bardziej wiarygodnym danym i analizom występuje lepsze zrozumienie problematyki obszarów wiejskich zarówno wśród decydentów, jak i mieszkańców wsi. Odchodzi się też od założenia, że wszystkie obszary wiejskie są podobne. Po trzecie, agenda polityki obszarów wiejskich 3.0 uznaje współzależności między regionami wiejskimi i miejskimi i proponuje lepszą integrację obszarów wiejskich oraz polityk dotyczących obszarów miejskich na różnych szczeblach administracji.

Cele polityki obszarów wiejskich stały się wielowymiarowe. Polityka obszarów wiejskich 3.0 koncentruje się na zapewnieniu dobrobytu mieszkańcom obszarów wiejskich porównywalnego z warunkami na obszarach miejskich.

Uznanie, że gospodarka wiejska jest zasadniczo inna od miejskiej, prowadzi do powstania nowego zestawu zaleceń politycznych odzwierciedlających różnice w możliwościach wzrostu i występujących ograniczeniach. Działania powinny koncentrować się na inwestowaniu w kapitał ludzki, infrastrukturę, innowacje.

Ten nowy sposób rozumienia polityki obszarów wiejskich wymaga wdrożenia poprzez zaktualizowany zestaw instrumentów. Głównym instrumentem rozwoju obszarów wiejskich powinny być inwestycje, o korzystnym okresie zwrotu dla społeczeństwa. W szczególności, użytecznym sposobem na wzmocnienie społeczności wiejskich będzie wsparcie dla przedsiębiorstw społecznych i sektora wolontariatu.

Skuteczna polityka obszarów wiejskich wymaga zaangażowania szerokiego grona podmiotów i działa na wielu poziomach mechanizmów zarządzania. Łączenie zasobów i możliwości pomiędzy podmiotami stwarza możliwość wspólnego osiągnięcia tego, czego nie można zrealizować samodzielnie. Wymaga to wielokrotnej współpracy i zaangażowania władz gospodarczych na różnych poziomach, sektora prywatnego i NGO. Długookresowe działania sprawiają, że społeczności wiejskie stają się bardziej zaangażowani w procesy rozwoju i bardziej odporne na niepowodzenia.

Polityka obszarów wiejskich powinna koncentrować się na zintegrowanych inwestycjach i świadczeniu usług dostosowanych do obszarów wiejskich i zaspokajających ich potrzeby. Zintegrowane inwestycje powinny być dostosowane do potrzeb różnych typów obszarów wiejskich.

Polityka obszarów wiejskich 3.0 formułuje następujące cele:

1. Poprawa warunków życia mieszkańców wsi (w kategoriach gospodarczych, społecznych i środowiskowych).
2. Zrozumienie dynamiki wzrostu gospodarek odległych od rynku.
3. Wdrażanie szeregu instrumentów polityki (inwestycje, usuwanie niedoskonałości rynku i wspieranie innowacji społecznych).
4. Wspieranie podejścia wielosektorowego, angażującego agencje publiczne, prywatne, sektorowe i pozarządowe.
5. Integracja działań, aby umożliwić realizację polityk sektorowych odpowiadających potrzebom i warunkom różnych regionów wiejskich.
6. Zrozumienie, że istnieje wielorakość regionów wiejskich, bardziej lub mniej odległych o regionów miejskich, które mają różne możliwości działania i różne potrzeby.

Jak możemy jeszcze inaczej wzmocnić spójność społeczną? Jak wykazały badania, spójność społeczna zależy od czynników strukturalnych, ale jest to także kwestia mentalności: korzyści z spójności czerpią osoby, które mają otwarty pogląd na życie i uważają, że wszyscy ludzie, niezależnie od statusu społecznego, dziedzictwa lub kultury, mają coś wspólnego. Szukając praktycznych rozwiązań dla wzmocnienia stopnia kohezji, musimy zatem badać mentalność mieszkańców, podobnie jak tworzymy narzędzia nastawione na zmniejszanie nierówności społecznych i zapobiegania ubóstwu. Dlatego działania polityki edukacyjnej, społecznej i gospodarczej muszą współgrać ze świadomością możliwości, jakie pojawiają się, gdy podejmowane są proaktywne, integracyjne kroki w celu promowania poczucia wspólnoty.

Decydenci polityczni powinni uczestniczyć w tym procesie, podobnie jak całe społeczeństwo obywatelskie. Kiedy ludzie mieszkają w bliskim sąsiedztwie, ale rzadko wchodzi w interakcje lub angażują się we wspólne działania, należy podjąć środki w celu włączenia ich w życie społeczne, na przykład poprzez promowanie działań wspieranych wolontariatem, odzwierciedlających współczesny styl życia.

Można tu posłużyć się przykładem wschodnich krajów związkowych w Niemczech¹⁴⁰. Słabe wyniki w zakresie spójności ujawniły, że cel polityki polegający na wyrównaniu poziomu życia na wschodzie i zachodzie wyraźnie nie został osiągnięty. Należy zapewne podjąć dalsze wysiłki w celu poprawy sytuacji gospodarczej i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego - poprzez zaangażowanie mieszkańców - przy jednoczesnym promowaniu akceptacji różnorodności.

---

¹⁴⁰ *Siądmy raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej* (2017), Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Polityki Regionalnej i Miejskiej.

Polityka spójności UE koncentruje się na usuwaniu nierówności gospodarczych i społecznych w Europie. Podczas gdy UE jest jedną z najlepiej prosperujących gospodarek obszary na świecie, różnice między państwami członkowskimi i regionami są uderzające. Wraz z przystąpieniem 10 nowych państw członkowskich w 2004 r. i dwu następnych w 2007 r. luka rozwojowa między regionami podwoiła się.

Próbuje się te różnice niwelować przy pomocy funduszy UE. W Szóstym Raport na temat spójności gospodarczej i społecznej¹⁴¹ podkreśla się, że kreatywność i innowacja może pobudzić rozwój regionalny. Raport pokazuje też, że bardziej rozwinięte regiony UE zwykle zdobywają punkty za wysoką kreatywność i innowacje. Regiony słabiej rozwinięte przewyższają natomiast resztę UE pod względem wskaźników wzrostu - głównego czynnika napędzającego osiągnięcie regionalnej konwergencji. Dotyczy to także sytuacji na obszarach wiejskich.

7.1. Polskie strategie rozwoju a spójność społeczna na obszarach wiejskich

Bazując na doświadczeniach związanych z funkcjonowaniem dotychczasowego systemu zarządzania rozwojem, Rząd RP postawił sobie za cel opracowanie zaktualizowanej wizji rozwoju kraju. Została ona przedstawiona w Planie na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju (przyjętym przez Radę Ministrów w dniu 16 lutego 2016 r.) oraz w będącej jego uszczegółowieniem nowej średniookresowej strategii rozwoju kraju, tj. Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) – dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 14 lutego 2017 r.

Celem głównym projektowanych działań rozwojowych jest stworzenie warunków dla wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym wzroście spójności w wymiarze społecznym, ekonomicznym, środowiskowym i terytorialnym. Cel szczegółowy II strategii to rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony. W strategii czytamy dalej (s. 39)¹⁴², że utrzymujące się zróżnicowania społeczne mogą stać się barierą dla dynamicznego rozwoju gospodarki, dlatego rozwój winien sprzyjać włączeniu społecznemu, co oznacza gospodarkę o wysokim poziomie zatrudnienia dobrej jakości i przedsiębiorczości. Oznacza to z jednej strony konieczność adaptacji gospodarki do występujących trendów demograficznych, w szczególności poprzez zapewnienie dostępności usług świadczonych w odpowiedzi na te wyzwania, a z drugiej wsparcie

---

¹⁴¹ Szósty raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej (2014), Komisja Europejska, Dykacja Generalna ds. Polityki Regionalnej i Miejskiej.

¹⁴² <https://www.gov.pl/documents/33377/436740/SOR.pdf>

rozwoju i odpowiednie wykorzystanie potencjału poszczególnych grup społecznych na rynku pracy. W szczegółowym omówieniu w obszarze spójność społeczna czytamy: „Tworzenie warunków dla wzrostu dochodów mieszkańców Polski, przy jednoczesnym wzroście spójności społecznej wymaga położenia odpowiedniego nacisku na działania przeciwdziałające ubóstwu Polaków i wyrównujące szanse różnych grup społecznych, w szczególności tych, które są najbardziej zagrożone ubóstwem (s. 119).

Polityka wobec obszarów wiejskich zgodnie z zapisami SOR musi wspierać ich rozwój w oparciu o posiadane przez nie endogeniczne potencjały. Efektem będzie m.in. wyrównywanie szans rozwojowych wszystkich mieszkańców wsi. Implikuje to działania dotyczące pobudzania przedsiębiorczości, przekształceń strukturalnych, zwiększania mobilności i zapewnienia odpowiedniej jakości usług decydujących o perspektywach rozwojowych (zdrowie, edukacja, transport publiczny), zapewniając przy tym zachowanie walorów kulturowych, krajobrazu i środowiska przyrodniczego (s. 198).

Wśród projektów strategicznych zapisanych w dokumencie należy wymienić „Nowe szanse dla wsi” – program aktywizacji zawodowej rolników oraz osób związanych z rolnictwem dla potrzeb pozarolniczego rynku pracy, z wykorzystaniem instrumentów finansowanych ze środków polityki spójności, PROW 2014-2020 oraz krajowych instrumentów rynku pracy (s. 168). Projektem strategicznym jest również Pakt dla obszarów wiejskich (s. 200), nad którym trwają jeszcze prace w Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi¹⁴³.

SOR zawiera szereg wyborów strategicznych polityki Państwa, które stanowią również rekomendacje dla polityk publicznych. Stanowi ona podstawę dla zmian w systemie zarządzania rozwojem, w tym obowiązujących dokumentów strategicznych (strategii, polityk, programów) oraz weryfikacji/aktualizacji instrumentów wdrożeniowych, do których należy między innymi Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi Rolnictwa i Rybactwa na lata 2012-2020.

Z kolei Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi zaktualizowało Strategię Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa (2030)¹⁴⁴.

Uaktualniona wersja strategii zawiera nowe elementy, jak chociażby odwołanie do Komunikatu Komisji z listopada 2017¹⁴⁵. Za cel główny rozwoju

---

¹⁴³ *Pakt dla obszarów wiejskich 2020 (2030)*, projekt z dnia 14 czerwca 2018 r. dokument uwzględniający uwagi zgłoszone przez członków Komitetu Społecznego Rady Ministrów, http://www.krir.pl/files/Pakt_dla_obszar%C3%B3w_wiejskich.pdf

¹⁴⁴ *Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030*, (projekt z dnia 29 maja 2019 r.), <https://www.gov.pl/attachment/4777e588-3d71-4e91-b886-5c4f2b4ef1eb>

¹⁴⁵ *The Future of Food and Farming*. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels. European Commission, 29.11.2017 (COM(2017) 713 final).

obszarów wiejskich, rolnictwa i rybactwa w zaktualizowanej strategii przyjęto: „Ekonomicznie, społecznie i ekologicznie stabilny sektor rolno-spożywczy oraz zagospodarowane obszary wiejskie jako atrakcyjne miejsca zamieszkania, pracy i rekreacji”.

Założono, że Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa (2020) 2030 będzie koncentrować się na czterech filarach rozwoju (Uaktualnienie SZRWIRW, 2018): Filar I: Opłacalność produkcji rolnej (rys. 31), Filar II: Jakość życia i środowiska na obszarach wiejskich, Filar III: Pozarolnicze miejsca pracy i aktywne społeczeństwo, Filar IV: Sprawna administracja rolna. Każdy filar obejmuje odpowiednie kierunki interwencji. Z problematyką spójności społecznej na obszarach wiejskich wiążą się Filar II i III strategii. Planowane kierunki interwencji zmierzają do poprawy jakości życia na obszarach wiejskich. Te kierunki to:

w Filarze II: Rozwój liniowej infrastruktury technicznej, Dostępność wysokiej jakości usług publicznych, Rozwój infrastruktury społecznej i rewitalizacja wsi, Zrównoważone gospodarowanie i ochrona zasobów środowiska, Adaptacja do zmian klimatu i przeciwdziałanie tym zmianom;

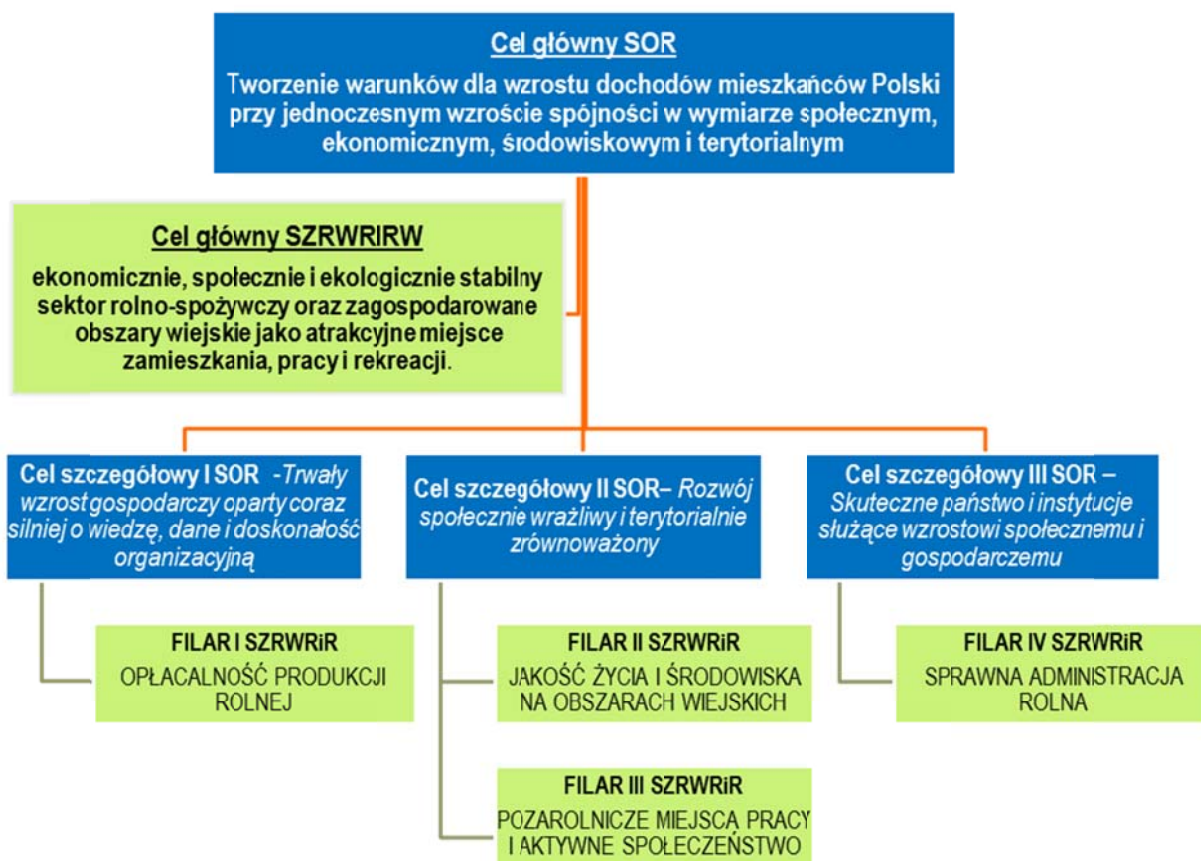
w Filarze III: Odpowiedź na zmiany demograficzne, Rozwój przedsiębiorczości i nowych miejsc pracy, Wzrost umiejętności i kompetencji mieszkańców wsi, Budowa i rozwój zdolności do współpracy w wymiarze społecznym i terytorialnym, Rozwój ekonomii i solidarności społecznej na obszarach wiejskich.

Jednym z ostatnio przyjętych przez Radę Ministrów polskich dokumentów strategicznych (17.09.2019) jest Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030¹⁴⁶, ze znaczącym podtytułem „Rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony”. W KSRR 2030 znajdują odzwierciedlenie postanowienia SOR określone w filarze rozwój społecznie i terytorialnie zrównoważony.

---

¹⁴⁶ Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030, *Rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony*, Warszawa, wrzesień 2019, <https://www.gov.pl/attachment/38c54257-5b35-4b2d-b379-c897a31c85e7>.

Rysunek 31. Powiązanie celów Strategii na rzecz odpowiedzialnego rozwoju do roku 2020 (2030 r.) z celem głównym i filarami rozwoju Strategii Zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa

Źródło: na podstawie: *Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030*.

7.2. Przykłady wzmacniania spójności społecznej na obszarach wiejskich

Irlandia – West Cork Leader - klaster innowacji

West Cork znajduje się w południowo-zachodniej Irlandii. Charakteryzuje się różnorodnością krajobrazu, bogatym dziedzictwem kulturowym i pełnymi życia miastami i wsiami. West Cork ma także silnych lokalnych partnerów, szczególnie w sferze rozwoju obszarów wiejskich. Problemem jest geograficzna izolacja od dużych rynków, niedoskonałości w infrastrukturze wsi, dominujące znaczenie rolnictwa w gospodarce regionu i duże rozproszenie działalności gospodarczej¹⁴⁷.

W ramach planu strategicznego Leader West Cork promuje się cele społeczne i gospodarcze związane z poprawą jakości życia i regionalnym brandingiem. Klaster koncentruje się na kluczowych sektorach gospodarki o zróżnicowanym

¹⁴⁷ <http://www.regional-products.eu/en/best-practise/detail/8/from-community-to-cluster>.

charakterze i potencjale (żywność, turystyka, rzemiosło itp.) oraz wielorakiej działalności i procesach (marketing, szkolenia i edukacja, agencje rozwoju, sieci i stowarzyszenia itp.). Obecne działania opierają się na wcześniejszych inicjatywach, w szczególności West Cork marka Fuchsia.

Jest to sieć biznesowa o 160 akredytowanych pod względem jakości (marki) przedsiębiorstwach z branży spożywczej, turystycznej, rzemieślniczej i innych (rolnictwo, handel detaliczny). Program realizowany w ostatnich latach obejmuje produkcję biopaliw, energię wiatrową, słoneczną, energię wodną i ciepłą; pilotaż i ocenę nowych działań marketingowych i promocyjnych dla marki Fuchsia; wsparcie rozwoju dla projektów dywersyfikacyjnych wśród uczestników Fuchsia Brand, w turystyce kulinarnej, rzemiosle i wypoczynku. Dotyczy to także doradztwa i szkoleń dla przedsiębiorstw zajmujących się sztuką kreatywną i produkcja mediów cyfrowych. Stworzono program szkolenia w zakresie konkurencyjności dla lokalnych przedsiębiorstw, opracowany we współpracy z uniwersytetem Cork; oraz wsparcie dla strategicznych sieci i producenta, grup działających w rolnictwie, żywności, rybołówstwie, turystyce i energetyce. Produkcja Marka Fuchsia i związane z nią działania wygenerowały 106 mln EUR z czego 69 mln EUR pozostało w regionie. Jest to model, w którym sukces opiera się na tworzeniu kultury i wsparcia innowacji, budowaniu masy krytycznej dla dalszych działań¹⁴⁸.

Polska, Lanckorona – Przedsiębiorstwo społeczne „HORYZONTY ITD”¹⁴⁹

Przedsiębiorstwa społeczne oferują różnorodne możliwości inicjowania innowacyjnych rozwiązań na obszarach wiejskich, w szczególności związane z jakością życia i dywersyfikacją ekonomiczną. Przedsiębiorstwa społeczne zwykle działają tam, gdzie upadają firmy komercyjne, a tym samym innowacje pozostają kluczowe dla ich umiejętności przetrwania. Wspólne obszary działania dla przedsiębiorstw społecznych na obszarach wiejskich należy wspierać poprzez integrację osób bezrobotnych, niwelowanie różnic społecznych, świadczenie usług oraz promowanie nowych form instytucjonalnych i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego.

Chociaż istnieje wiele różnych modeli biznesu społecznego opracowanych w wielu państwach członkowskich pojęcie społecznego przedsiębiorstwa jest jeszcze mało znane. Jest to spowodowane także przyczynami historycznymi szczególnie w nowych krajach członkowskich. Inne problemy dotyczą braku zrozu-

---

¹⁴⁸ *Creativity and Innovation in EU Rural Development* (2009), EU Rural, Review, the Magazine for the European Network for Rural Development, No 2, European Communities.

¹⁴⁹ https://www.academia.edu/33892106/Funkcjonowanie_firm_spo%C5%82ecznych_w_zbiorowo%C5%82ecznych.

mienia czynników politycznych, prawnych i kulturowych, w tym brak zaufania do tej formy organizacji.

Przykładem udanego polskiego przedsiębiorstwa społecznego na wsi jest firma „HORYZONTY ITD”. Została ona utworzona po przystąpieniu kraju do struktur UE, jako oddział stowarzyszenia ekologicznego i kulturalnego prowadzącego projekt dotyczący dziedzictwa wiejskiego „Szlak bursztynowy”. Organizację założono w Lanckoronie, wsi pod Krakowem, z inicjatywy lokalnej. Powstała firma społeczna ma na celu promowanie rozwoju możliwości gospodarczych i społecznych związanych z kulturą, dziedzictwem i zasobami naturalnymi obszaru. Firma jest aktywnie zaangażowana w poszukiwanie nowych sposobów tworzenia miejsc pracy dla młodych ludzi którzy zazwyczaj dojeżdżają do pracy w Krakowie lub innych okolicznych miastach. HORYZONTY ITD to struktura przedsiębiorczości większych stowarzyszeń. Zgodnie z innowacyjną trzecią osią Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich proces rozwoju i jego strategia koncentruje się na wzmocnieniu związków danego terytorium z kulturą i tradycjami poprzez różnorodne powiązane działania. W ramach programu podejmuje się promocję turystyki na „Szlaku bursztynowym” (wraz z agencjami turystycznymi na Węgrzech i Słowacji); prowadzi także sklep sprzedający lokalne produkty; zarządza kawiarnią (pubem) i restauracją; organizuje edukację ekologiczną, w tym warsztaty (garncarstwo, historia, rękodzieło); i prowadzi imprezy turystyczne, w tym wizyty studyjne, konferencje i lokalne festiwale. Produkt turystyczny jest w zgodzie z ochroną lokalnego dziedzictwa i poszanowania środowiska. Działania koncentrują się w eko-muzeum Lanckorona. Przedsiębiorstwo zatrudnia obecnie siedem osób, które doceniają wartość lokalnego zatrudnienia. Projekt opiera się na doświadczeniu z poprzednich prac finansowanych przez UE, w tym projekt „Społeczna ekonomia na szlaku bursztynowym” i produkt lokalny. Tworzenie miejsc pracy z wykorzystaniem dziedzictwa zaniedbanej wioski jest dużym wyzwaniem. Zaangażowanie lokalnych liderów pracujących na rzecz obszaru i bazowanie na wcześniejszych doświadczeniach to czynniki sukcesu w innowacyjnym podejściu do problemów polskiej wsi.

Niemcy – gospodarstwa mleczarskie¹⁵⁰

Innowacje w ramach osi 1 PROW mają na celu poprawę konkurencyjności obszarów wiejskich. Cel ten jest szczególnym priorytetem politycznym dla europejskiego mleczarstwa podczas obecnego procesu restrukturyzacji. Jednym ze sposobów zwiększenia rentowności przedsiębiorstw mleczarskich polega na dodaniu wartości do ich podstawowych produktów. Wiążą się z tym koszty inwe-

---

¹⁵⁰ *Creativity and Innovation in EU Rural Development* (2009), EU Rural, Review, the Magazine for the European Network for Rural Development, No 2, European Communities

stycyjne, które są trudne do ponoszenia przez drobnych rolników. Dywersyfikacja produkcji jest również związana z ryzykiem. Odpowiedzią na te obawy jest innowacyjny projekt z południa Niemiec. Wprowadzono mobilne urządzenia do produkcji nabiału w regionie Chiemgau (Bawaria). Chociaż projekt został sfinansowany za pośrednictwem krajowego niemieckiego programu „Regionen Aktiv”, a nie poprzez PROW, jego realizacja jest dobrym przykładem tego, jak innowacje mogą pomóc zwiększyć wartość produktów. Powstał nowy i innowacyjny sposób produkcji, a rządowe wsparcie pomogło zapewnić, że technologia mobilna jest dobrze dostosowana do lokalnych warunków. Efektem projektu jest zbudowanie kompaktowej przyczepy zawierającej dwie napędzane gazem kładzie do produkcji serów. Są one w stanie przetworzyć 1 200 litrów mleka i produkować zarówno tradycyjne twarde sery jak również bardziej miękkie odmiany odpowiednie do pakowania w plastrach (Schnittkäse). Nowa technologia może działać w różnych lokalizacjach, prawie przez całą dobę, przez co najmniej 250 dni w roku. Jest to istotne dla drobnych rolników produkujących niszowe produkty w ograniczonym zakresie, a także partie do większych klientów. Higiena i jakość produkcji są ściśle monitorowane, a zapewnienie zgodności z przepisami stało się łatwiejsze, ponieważ wiele kontroli surowego mleka już zostało dokonanych w mleczarniach rolniczych. Pomaga to zmniejszyć potrzebę kosztownych inwestycji ponoszonych przez standardowe zakłady serowarskie. Prostota tej innowacji jest jej siłą a tego rodzaju kreatywne podejście do poprawy konkurencyjności gospodarstw mleczarskich jest istotne dla producentów w całej Europie.

Holandia – innowacyjne podejście do agrośrodowiska

Innowacje w rozwoju obszarów wiejskich mogą zostać osiągnięte poprzez odkrywanie nowych sposobów pracy. Współpraca może prowadzić do szeregu synergii. Dobre przykłady można zaczerpnąć z Holandii. Prace koordynowane przez spółdzielnie obejmują ochronę przyrody, utrzymanie jakości wody i zarządzanie krajobrazem. Obecnie na terenie Holandii działa około 125 spółdzielni ekologicznych, w skład których wchodzi członkowie reprezentujący rolnictwo, leśnictwo i szeroko rozumianą problematykę wiejską.

Badania potwierdziły skuteczność wspólnego podejścia do zrównoważonego rozwoju. Spółdzielnie ekologiczne mają również dobre relacje robocze z samorządem lokalnym i są zaangażowane w zapewnianie różnorodnej ochrony przyrody. Jednym z przykładów jest Noardlike Fryske Wâlden Environmental. Utworzona została z sześciu mniejszych spółdzielni i stowarzyszeń rolniczych. Nowa organizacja działa na powierzchni 50 000 ha. i obejmuje około 1 000

jednostki rolnicze. Główne cele spółdzielni to: wspólne podejście do rozwiązywania problemów środowiskowych i produkcyjnych, w tym różne metody wykorzystania obornika i wspólne wykorzystanie zielonej energii.

Strategiczny podejście spółdzielni ułatwia również efektywne zarządzanie krajobrazem. Pomaga to także w rozwoju turystyki, a także przyczynia się do poprawy jakości życia mieszkańców. Dodatkowe korzyści ze wspólnego działania to niższe koszty administracyjne dla władz gospodarczych. Ponadto spółdzielnia stanowi dla władz gospodarczych innowacyjny, pojedynczy punkt kontaktowy ds. rozpowszechniania informacji dla dużej liczby interesariuszy¹⁵¹.

Austria – programy rolnośrodowiskowe jako rodzaj innowacji

W dotychczasowych podejściach w badaniu stopnia różnorodności gatunków i różnorodność siedlisk ich ocena była utrzymana lub poprawiona przy wykorzystaniu środków agro-środowiskowych. Nowe wskaźniki monitorowania, takie jak pola uprawne o wysokiej wartości przyrodniczej bazują w znacznym stopniu na doświadczeniu oceniających. By ułatwić to zadanie w Austrii wprowadzono nowe systemy w celu zmapowania wszelkich zmian w austriackiej przyrodniczej bazie zasobów. Dotyczą one nowego zestawu danych ogólnokrajowych dotyczących rozmieszczenia zagrożonych typów siedlisk, które są zależne w sprawie ekstensywnego użytkowania gruntów rolnych. Informacje o środowisku są uzupełnione informacją o gatunkach ptaków, ponieważ dane są one coraz częściej wykorzystywane jako wskaźnik do pomiaru różnorodności biologicznej na obszarach rolniczych. Połączenie obu zestawów danych zapewniają władzom austriackim dane z poziomu centralnego i poziomu regionalnego. Obecnie opracowywana jest bardziej szczegółowa analiza odwzorowująca informacje na poziomie obszaru opierając się na danych z poziomu gospodarstw

Opracowanie nowego podejścia w Austrii zapewnia innowacyjny mechanizm monitorowania gruntów rolnych o wysokiej wartości przyrodniczej, wykorzystując dostępne informacje z bazy danych IACS. Model austriacki pozwala również na rozwój sieci grid do oceny różnorodności biologicznej. Sieć grid jest oparta na 600 poletkach do pobierania próbek w całej Austrii. Wszelkie aktualne oceny różnorodności biologicznej w najbliższych latach będą wykorzystywać tę nową sieć krajową jako miejsce pobierania próbek. Działania te obniżają koszty działań i podnoszą ich efektywność¹⁵².

---

¹⁵¹ *The cooperative approach under the new Dutch agri-environment-climate scheme, Background procedures and legal and institutional implications*, https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/w12_collective_nl.pdf.

¹⁵² T. Wrška, S. Schindler, M. Pollheimer, I. Schmitzberger, J. Peterseil (2008) *Impact of the Austrian Agri-Environmental Scheme on diversity of landscapes, plants and birds*, *Community Ecology*, 9 (2), s. 217 – 227.

Podsumowanie

Spójność społeczna to pojęcie wielowymiarowe, obejmujące komponenty ekonomiczne, społeczne, ekologiczne, polityczne i kulturowe. Zwiększanie spójności społecznej jest ważne we współczesnym świecie i dlatego spójność ta stanowi przedmiot polityki na poziomie globalnym (ONZ) a zwłaszcza Unii Europejskiej i krajowym, w tym także samorządów wojewódzkich, powiatowych i gminnych.

Polityka spójności UE ma na celu wspieranie działań prowadzących do wyrównywania warunków ekonomicznych i społecznych we wszystkich regionach Unii Europejskiej. W szczególności Unia Europejska zmierza do zmniejszenia różnic w poziomie rozwoju regionów oraz likwidacji zacofania najmniej rozwiniętych regionów, w tym obszarów wiejskich. Podstawowym instrumentem w tym zakresie jest wsparcie inwestycji. Ważne cele polityki spójności w obszarze społecznym wiążą się także ze zmniejszaniem nierówności między grupami społeczno-ekonomicznymi ludności, co wymaga działań na rzecz zmniejszania nierówności dochodowych, ograniczania zjawiska ubóstwa, ograniczania bezrobocia, ograniczania wykluczenia społecznego i marginalizacji, wykluczenia z informacji itd.

Do zwiększania spójności społecznej prowadzi poprawa jakości życia, określana zwłaszcza przez dochody, infrastrukturę techniczną, środowisko przyrodnicze, dostęp do usług publicznych. Podstawowymi instrumentami realizacji polityki spójności w UE są fundusze: Europejski Fundusz Społeczny (EFS), Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOGR, Sekcja Orientacji), Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (EFRR) i Fundusz Spójności.

Istotną rolę w realizacji polityki spójności odgrywa WPR, która przyczynia się również do postępu w zakresie spójności społecznej, głównie poprzez wspieranie rozwoju obszarów wiejskich, na których żyje około 1/3 osób zagrożonych ubóstwem, a prawie 1/5 ludności wiejskiej UE żyje w ubóstwie. WPR, zwłaszcza cel nr 8 (WPR na lata 2020-2027) „promowanie zatrudnienia, wzrostu, włączenia społecznego i rozwoju lokalnego na obszarach wiejskich, w tym biogospodarki i zrównoważonego leśnictwa”, będzie służyć tworzeniu miejsc pracy, rozwojowi infrastruktury, realizacji lokalnych strategii (LEADER). Skuteczna polityka rozwoju obszarów wiejskich wymaga zaangażowania szerokiego grona podmiotów i działań na wielu poziomach zarządzania. Łączenie zasobów i możliwości między podmiotami stwarza możliwość wspólnego osiągnięcia tych celów, których nie można zrealizować samodzielnie. Zintegrowane inwestycje powinny być dostosowane do potrzeb różnych typów obszarów wiejskich.

Różne polityki sektorowe, skoordynowane ze sobą i wzajemnie się wzmacniające, powinny występować obok siebie, by zapewnić różne lokalne potrzeby.

Po akcesji Polski do UE nastąpiła wyraźna poprawa jakości życia Polaków. Świadczy o tym realny wzrost dochodów ludności, zmniejszenie się rozwarstwienia dochodowego (obniżenie wartości wskaźnika Giniego), zmniejszenie zakresu ubóstwa, zmniejszenie dysparytetu dochodów ludności wiejskiej w stosunku do dochodów ludności miejskiej, jak też zmniejszenie dysparytetu dochodów gospodarstw domowych rolników, poprawa infrastruktury technicznej i warunków mieszkaniowych w mieście i na wsi. Temu służyła zmiana struktury źródeł dochodów ludności wiejskiej na rzecz wzrostu dochodów z pracy najemnej. Praca najemna stanowi około 47% dochodów ludności wiejskiej, praca w rolnictwie około 12%, praca na własny rachunek poza gospodarstwem rolnym około 7% a świadczenia społeczne 31%. Należy liczyć się z dalszym zwiększaniem udziału dochodów z pracy najemnej a spadkiem udziału dochodów z rolnictwa, jak też z ponownym wzrostem udziału dochodów ze świadczeń społecznych. Te pozytywne zmiany potwierdzają zmiany poziomu i struktury wydatków gospodarstw domowych (spadek wydatków w największych pozycjach, tj. udziału wydatków na żywność, mieszkania i transport) oraz subiektywna ocena sytuacji ekonomicznej i społecznej gospodarstw domowych, w tym także wiejskich.

Postęp w jakości życia znajduje potwierdzenie w badaniach ankietowych respondentów w wybranych gminach Mazowsza: miejskiej, miejsko-wiejskiej i wiejskiej. Szczególnie widoczna poprawa wystąpiła w gminie wiejskiej, w młodszych grupach wieku respondentów oraz osób z wyższym wykształceniem. Ważny jest spadek odsetka osób wskazujących na pogorszenie się sytuacji materialnej. Najczęściej dotyczy to osób przechodzących na świadczenia społeczne.

Mimo postępu, nadal zagrożenie ubóstwem i wykluczeniem społecznym ma jeszcze znaczne rozmiary w UE, w tym na obszarach wiejskich. Dotyczy to także Polski, w przypadku której zagrożenie ubóstwem dotyczy około 1/5 ludności wiejskiej a ludności gospodarstw domowych rolników ponad 1/4. Tymczasem stopień spójności społecznej, mierzony przede wszystkim liczbą osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym, jest jednym z pięciu głównych wskaźników monitorowania strategii „Europa 2020”.

Akcesja Polski do UE i objęcie rolnictwa mechanizmami WPR przyspieszyło procesy depenizacji i deagraryzacji, których siły motoryczne tkwią w mechanizmach rynkowych i zmianach kulturowych. Te pierwsze, zwłaszcza mechanizm konkurencji i przymus wzrostu, zmuszają do koncentracji potencjału (ziemi) i skali produkcji oraz wydajności pracy. Skutkuje to spadkiem liczby gospodarstw rolnych, nasileniem dwuzawodowości, zastępowaniem pracy ludz-

kiej przez technikę. Skutkiem jest także spadek miejsc pracy i dochodów z działalności rolniczej. WPR, głównie poprzez transfery środków, przyczyniła się do wzrostu dochodów rolniczych i poprawy (przejściowo) relacji dochodowych na korzyść rolników. Osobliwością jest jednak pogłębiające się zróżnicowanie dochodów w gospodarstwach domowych rolników, czemu paradoksalnie sprzyjały transfery WPR - bardziej wspierające większe gospodarstwa rolne.

Rodzinne gospodarstwa rolne na Mazowszu rozwijają się nieznacznie bardziej efektywnie aniżeli przeciętnie w kraju, niemniej dotyczą je analogiczne tendencje w zakresie feminizacji użytkowników, wzrostu przeciętnego wieku użytkowników oraz poprawy wykształcenia a także wzrostu odsetka gospodarstw z dochodami pozarolniczymi, w tym zwłaszcza z pracy najemnej i działalności pozarolniczej. Na natężenie tych tendencji ma wpływ usytuowanie gospodarstwa rolnego w gminie według typu: wiejskiej, miejsko-wiejskiej i miejskiej. Niemniej na Mazowszu gros, bo 3/4 użytków rolnych i produkcji standardowej oraz 4/5 pogłównia zwierząt gospodarskich skupia się w gospodarstwach rodzinnych położonych w gminach wiejskich.

Gospodarstwa rodzinne stanowią wielce zróżnicowaną zbiorowość. Wyróżniając typy społeczno-ekonomiczne gospodarstw szczególne znaczenie ma typ gospodarstw określony mianem pełnorolnych (typ A), tj. produkujących głównie na rynek i utrzymujących się głównie z dochodu rolniczego. Te gospodarstwa podlegają regułom rynku, kierują się rachunkiem ekonomicznym orientując się na maksymalną wydajność pracy i mają wyraźną przewagę nad pozostałymi typami gospodarstw pod względem produktywności ziemi i wydajności pracy. Rozwój tego typu gospodarstw umożliwi nie mniej liczna zbiorowość gospodarstw typu B (dwuzawodowych), które wprawdzie produkują głównie na rynek, lecz ich główne źródło utrzymania leży poza gospodarstwem rolnym. Gospodarstwa tego typu podlegają dyferencjacji – część zasila typ A, część przekształca się w gospodarstwa hobbistyczne (typ C) a część nadal pozostaje dwuzawodowa. Gospodarstwa hobbistyczne cechujące się pozarolniczym głównym źródłem utrzymania i produkcją głównie na samozaopatrzenie przejściowo ‘umocniły’ pozycję ze względu na płatności obszarowe i programy rolno-środowiskowe, co skutkowało przywróceniem do rolniczego użytkowania – niekiedy tylko pozornie - gruntów uprzednio odłogowanych, zwłaszcza trwałych użytków zielonych. To zjawisko przejściowe, natomiast trwałość gospodarstw hobbistycznych w dużym stopniu zależy od regulacji prawnych oraz świadomości konsumenckiej – zdrowego wyżywienia. Chodzi tu o osłabienie związku strumienia taniej żywności przemysłowej z strumieniem mocno reklamowanych produktów oferowanych przez apteki.

Perspektywy gospodarstw rodzinnych niełatwo dają się określić ze względu na wielość czynników je określających. Niemniej w perspektywie 3030 r. można sądzić, że liczba gospodarstw rodzinnych na Mazowszu zmniejszy się o około 30%, w tym gospodarstw typu A o 26% a nakłady pracy skurczą się o 43%. Gospodarstwa słabsze ekonomicznie będą eliminowane, ujawni się tendencja do zespołowego gospodarowania, rozwijać się będą gospodarstwa o charakterze kapitalistycznym, tj. bazujące na najemnej sile roboczej. W sumie należy liczyć się z dalszym zmniejszeniem gospodarstw rodzinnych w tworzeniu miejsc pracy i dochodów ale zwiększeniem ich znaczenia w przedsiębiorczości bazującej na zasobach gospodarstwa rolnego oraz świadczącej usługi środowiskowe i społeczne. Wiele zależy od rozwiązań politycznych i działań organizacji pozarządowych oraz samorządów.

Nadchodzące lata cechować się będą kontynuacją niekorzystnych trendów demograficznych w UE. Jeszcze bardziej dotyczą one Polski. Generalnie, przy wydłużaniu przeciętnego czasu trwania życia, postępować będzie przesuwanie się w górę przeciętnego wieku ludności, gwałtowny wzrost liczby i udziału osób w starszym wieku oraz znacząca zmiana relacji osób w wieku nieprodukcyjnym (młodszych i starszych) do osób w wieku produkcyjnym. Obciążenie demograficzne osób produkcyjnych znacząco wzrośnie. Tworzy to nowe wyzwania ale i szansę produktywnego spożytkowania zasobów pracy osób w wieku emerytalnym, którzy znajdują się w dobrej kondycji fizycznej i psychicznej. Mogą oni zasilić rynek pracy, a jednocześnie zapewnić środki na godziwe życie. Niemniej narastać będzie problem opieki nad rosnącą populacją osób w zaawansowanym wieku – tracących zdolność do samodzielnego życia. Nasila się przeto problem usług senioralnych i opieki nad takimi osobami. Sytuacja ta znajdzie odbicie także na Mazowszu - przy w miarę stabilnej ogólnej liczbie ludności – zasadniczo zmieni się struktura wiekowa. Jednak sytuacja będzie odmienna w aglomeracji warszawskiej oraz na terenach peryferyjnych.

Potrzeba rozwijania polityki społecznej, w tym spójności, znajduje wyraz w krajowych dokumentach strategicznych (m.in. SOR, SZRWRiR), w których zwraca się m.in. uwagę na fakt, że budowanie partnerstw miejsko-wiejskich ułatwia wprowadzanie nowych rozwiązań technologicznych, świadczenie usług publicznych, usprawnienie transportu publicznego. W tym przypadku kluczowe jest rozpoznanie potencjalnych korzyści, które różnego rodzaju podmioty zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich mogłyby uzyskać dzięki partnerskiej kooperacji. Obszary wiejskie mają bowiem istotne znaczenie dla zrównoważonego rozwoju ośrodków miejskich, poprzez szereg funkcji, które mogłyby pełnić dla mieszkańców miast.

Przykłady z wielu obszarów wiejskich w krajach UE pokazują, że dzięki dobrej organizacji pracy i wspólnemu działaniu mieszkańców wsi można odnieść sukces.

W polityce spójności bardzo ważnym jest uwzględnianie potrzeb lokalnych. Notuje się bowiem, niekiedy znaczne, terytorialne różnice w poziomie jakości życia. Najlepiej pod tym względem wypadły (według badań ankietowych) gminy miejsko-wiejskie zlokalizowane blisko dużego miasta. Wyższy odsetek ich mieszkańców ocenia swoją sytuację materialną jako bardzo dobrą (17,1%) niż w gminie miejskiej oddalonej od stolicy (7,6%) oraz peryferyjnej gminie wiejskiej (6,3%). Na obszarach wiejskich w porównaniu z miejskimi nastąpiła znacząca poprawa infrastruktury technicznej i komunikacyjnej, zrealizowano wiele projektów gospodarczych i społecznych współfinansowanych z funduszy unijnych, poprawiła się sytuacja mieszkaniowa i wyposażenie mieszkań, przez co mieszkańcy wsi odczuli większą niż mieszkańcy miasta poprawę jakości życia. Obszary wiejskie dysponują naturalnymi warunkami tworzenia pozarolniczych miejsc pracy. Ich mieszkańcy, zwłaszcza użytkownicy gospodarstw rolnych o małym obszarze, powinni to w jak najszerszym zakresie wykorzystać, np. endogenne zasoby gospodarstwa (niewykorzystywane budynki gospodarcze) dla rozwoju usług turystycznych lub opiekuńczych.

Zmiany demograficzne, ekonomiczne i kulturowe w Polsce, w tym także na Mazowszu, powodują nowe wyzwania i wymagają kontynuacji dotychczasowych i podejmowania nowych działań na rzecz spójności społecznej. Wskazane jest współdziałanie państwa, biznesu i społeczeństwa na rzecz tworzenia dobrobytu dla wszystkich. W działaniach na rzecz dobrobytu (spójności) trzeba uwzględniać naturalne zróżnicowanie potencjału endogenicznego miejscowości wiejskich, w tym zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Kluczem do efektywnej polityki spójności jest tworzenie miejsc pracy – rozwój przedsiębiorczości z wykorzystaniem start-upów, cyfryzacji, telepracy i innych elastycznych form wydatkowania pracy. Znaczące możliwości tkwią w wykorzystaniu gospodarstw rolnych – wykorzystaniu ich zasobów do tworzenia pozarolniczych miejsc pracy (w tym gospodarstw opiekuńczych), Trzeba umiejętnie łączyć publiczną opiekę zdrowotną i senioralną z możliwościami tkwiącymi w drobnych zwłaszcza gospodarstwach rolnych.

Ogromną rolę do odegrania w polityce spójności mają samorządy i organizacje społeczne w tworzeniu warunków do wspólnego działania na rzecz dobra wspólnego, zapobiegania depopulacji wsi, ale też zapobiegania przekształcaniu się miejscowości wiejskich w ‘mini-miasta’ czy osiedla. To z kolei wymaga powstrzymania i następnie eliminowania chaosu w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej.

Spis literatury

Aktywne i godne życie seniorów. Materiały z przebiegu „Forum III Wieku” w ramach XXVI Forum Ekonomicznego, 7-10 września 2016 r. Wydawca: Ogólnopolska Federacja Stowarzyszeń Uniwersytetów Trzeciego Wieku, Nowy Sącz, 2016.

Amsterdamska Deklaracja o Jakości Społecznej Europy z 10 czerwca 1997.

At Risk of Poverty or Social Exclusion [Ryzyko ubóstwa i wykluczenia społecznego], [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:At_risk_of_poverty_or_social_exclusion_\(AROE\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:At_risk_of_poverty_or_social_exclusion_(AROE)).

Becker-Pestka D., Kubiński G., Łojko M. *Różne obszary wykluczenia społecznego w Polsce*, wybrane zagadnienia, Exante, Wrocław 2017.

Bezrobocie rejestrowane w Polsce. 2015. Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Departament Rynku Pracy, Raport – styczeń. maszynopis.

Borowiec J., 2015, *Determinanty spójności społecznej w Unii Europejskiej*, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, studia i prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania nr 40, t. 2.

Borys T., 2015, *Typologia jakości życia i pomiar statystyczny*, Wiadomości Statystyczne, 7.

Budżety gospodarstw domowych, kolejne lata od 2007 do 2018 r., GUS, Warszawa.

Ciszek P., 2018, *Standard życia w Polsce dynamicznie się poprawia*, artykuł z dnia 12.07.2018, dostęp 09.01.2019 r., [https://manager.money.pl/wiadomosci/artkul/jakosc-zycia-seda-standard-zycia-w-polsce\(...\)html](https://manager.money.pl/wiadomosci/artkul/jakosc-zycia-seda-standard-zycia-w-polsce(...)html)

Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r., GUS, Warszawa 2006 r.

Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2013 r., GUS, Warszawa 2014 r.

Challenges in long-term care in Europe. A study of national policies 2018 (Wyzwania w opiece długoterminowej w Europie. Badanie krajowych polityk 2018). Autorzy: S. Spasova, R. Baeten, S. Coster, D. Ghailani, R. Peña-Casas and B. Vanhercke. (August 2018). European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Directorate C – Social Affairs, Unit C.2 – Modernisation of social protection systems, European Commission B-1049 Brussels.

Chmielewska B., 2013, *Ekonomiczno-społeczna sytuacja gospodarstw domowych rolników po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Studia i Monografie, 158, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Chmielewska B., Zegar J. St., 2018, *Procesy konwergencji i dywergencji wsi i reszty społeczeństwa w zakresie dochodów*. Rozdział 5 [w:] *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi*. Red. naukowa: J. Wilkin, I. Nurzyńska, Wydawnictwo naukowe SCHOLAR.

Creativity and Innovation in EU Rural Development. 2009. EU Rural, Review, the Magazine for the European Network for Rural Development, No 2, European Communities.

Definicja zdrowia i jakości życia wg WHO, <http://gabinetzdrowia.net.pl/definicja-zdrowia-i-jakosci-zycia-wg-who.php>, dostęp dnia 17.03.2016 r.

Diagnoza Społeczna. Warunki i jakość życia Polaków, red.: J. Czapiński, T. Panek, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa, 2009.

Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC). GUS (kolejne lata od 2008 do 2017), Warszawa.

- Dokument dotyczący społecznego wymiaru Europy*. Komisja Europejska, COM(2017) 206, 26.04.2017 r., Bruksela.
- Dudzińska B. 2016. *DDOM – nowa forma wsparcia osób starszych*. Polityka Senioralna, nr. 1/2016.
- Durkheim D., *O podziale pracy społecznej*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2011.
- Dzienny Dom Opieki Medycznej*, [http://www.szpitalzachodni.pl/aktualnosci.php?\(...\)](http://www.szpitalzachodni.pl/aktualnosci.php?(...)). Pobrane 30.08.2018.
- Efekty 10 lat Wspólnej Polityki Rolnej UE w Polsce*. ARiMR, maszynopis, dostęp 15.09.2015 r., <http://www.arimr.gov.pl/aktualności/artykuly/efekty-10-lat-wspolnej-polityki-rolnej-ue-w-polsce>.
- Elias N. 1987. *Spoleczeństwo jednostek [Die Gesellschaft der Individuen]*.
- European Pillar of Social Rights – broszura*. 2017. https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights_pl.
- Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnych (EAGGF).
- Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającemu włączeniu społecznemu*, COM (2010) 2010 wersja ostateczna, Bruksela, 3.3.2010.
- Europa 2020 – Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu („strategia »Europa 2020« ”)*, Komunikat Komisji z dnia 3.03.2010.
- Europejskie fundusze strukturalne i inwestycyjne na lata 2014–2020: teksty urzędowe i komentarze*, a.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/blue_book/blueguide_pl.pdf.
- Frąckiewicz L., 1995, *Miejsce człowieka starego w rodzinie*, w: *Rodzina. Społeczeństwo. Gospodarka Rynkowa*. J. Kroszel (red. nauk.), Friedrich Ebert Stiftung, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Janik M., 2018, *Wyniki tego rankingu ścięły nas z nóg. Jakość życia poprawia się w Polsce, jak nigdzie indziej*, artykuł z dnia 12 lipca 2018 r., dostęp 09.01.2019 r., <https://innpoland.pl/144869,jakosc-zycia-w-polsce-awansujemy-w-rankingu-boston-consulting-group>,
- Jednolity Akt Europejski jest umową międzynarodową z 1986 roku zawartą w ramach Wspólnot Europejskich. Jednolity akt europejski to pierwsza znacząca modyfikacja traktatu rzymskiego z 1957 roku, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=LEGISSUM%3Axy0027>.
- Gawlikowska-Hueckel K., *Procesy rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. Konwergencja czy polaryzacja?* Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 129; Głębicka, 2004, *Spójność społeczno-ekonomiczna w integrującej się Europie [w:] K. Głębicka (red.), Spójność społeczno-ekonomiczna – implikacje regionalne*. Wyższa Szkoła Biznesu w Radomiu, Radom, 2002.
- Gawlikowska-Hueckel K., Zielińska-Głębocka, *Integracja europejska. Od jednolitego rynku do unii walutowej*. Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa, 2004.
- Golinowska S., *O spójności, kapitale społecznym oraz europejskiej i polskiej polityce spójności*, Polityka Społeczna, 2011.
- Jakość życia w Polsce. Edycja 2017*. autorzy opracowania: M. Bendowska, A. Bieńkuńska, P. Luty, K. Sobiestjański, J. Wójcik, GUS, Warszawa.

- Janik M., 2018, *Wyniki tego rankingu ścięły nas z nóg. Jakość życia poprawia się w Polsce, jak nigdzie indziej*, artykuł z dnia 12 lipca 2018 r., dostęp 09.01.2019 r., <https://innpoland.pl/144869,jakosc-zycia-w-polsce-awansujemy-w-rankingu-boston-consulting-group>,
- Jaroszewska M., Bednarczyk I., Sieklicka A., Opęchowska M., Tomczyk J., *Sytuacja osób starszych i ich rola społeczna na terenach wiejskich województwa podlaskiego*. Raport z badań. Białystok. Europejski Fundusz Społeczny, 4, Białystok, 2011.
- Jastrzębska E., *Spójność społeczna w kontekście społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw. Definiowanie, pomiar i dobre praktyki biznesu*. Optimum. Studia Ekonomiczne Nr 4 (88) 2017.
- Kamiński R., 2015, *Reorientacja zawodowa rolników i członków ich rodzin. Wieś i Rolnictwo*, Nr 1.1. (166.1), Warszawa, IRWiR PAN.
- Kamiński R., 2017, *Reorientacja zawodowa rolników i członków ich rodzin*. prezentacja KPODR Minikowo, materiał opracowany w ramach Planu Działania Sekretariatu Centralnego Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014-2015. Pobrane z: <http://ksow.pl/>.
- Kielczewski D., 2011, *Związki idei społecznej odpowiedzialności biznesu z ideą zrównoważonego rozwoju*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” nr 6(54).
- Kołodziejczak A., 2018, *Wpływ instrumentów polityki spójności na rozwój obszarów wiejskich w woj. Wielkopolskim*, <http://journals.pan.pl/Content/97389/mainfile.pdf?handler>
- Kot S. M., 2008, *Polaryzacja ekonomiczna. Teoria i zastosowanie*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030, Rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony*, Warszawa, wrzesień 2019, <https://www.gov.pl/attachment/>
- Leszczyńska-Rejchert A., 2006, *Człowiek starszy i jego wspomaganie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie mazowieckim w 2018 r.*, 2019 r.
- Mazur-Wierzbicka E., 2013, *Zrównoważony rozwój w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej*, Volumina, Szczecin.
- Mielczarek A., 2016, *Mieszkanie chronione dla seniorów w systemie polityki społecznej*. Czasopismo: Wychowanie na co Dzień. Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
- Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r.*, 2017, GUS, Warszawa. Aneks tabelaryczny.
- OECD Przeglądy Polityk Rozwoju Obszarów Wiejskich, 2018*, https://read.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-przeglad-y-polityk-rozwoju-obszarow-wiejskich-polska-2018_9788376106625-pl#page2
- Pahl R., 1991, *De search for social cohesion: from Durkheim to the European Commission*, European Journal of Sociology, vol. 32, Issue 2.
- Pakt dla obszarów wiejskich 2020, 2030*. Projekt z dnia 14 czerwca 2018 r. dokument uwzględniający uwagi zgłoszone przez członków Komitetu Społecznego Rady Ministrów, http://www.krir.pl/files/Pakt_dla_obszar%C3%B3w_wiejskich.pdf
- Panek T., *Hierarchiczny model pomiaru jakości życia*, Wiadomości Statystyczne, 6/2015.
- Pawlas-Czyż S., *Jak pracować z osobami starszymi*. Polityka Senioralna, nr 1/2016.

Piąte sprawozdanie finansowe Komisji dla Parlamentu Europejskiego i Rady dotyczącego Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji za rok obrotowy 2011 (COM(2012) 484 wersja ostateczna).

Population structure and ageing. Statistics Explained, May 2018, https://ec.europa.eu/eurostat/ststistic-explained/index.php/Population_structure_andageing

Potok A., 2017, *Niekonwencjonalne źródła dochodów mieszkańców wsi, czyli jak wzbogacić budżet rodziny wiejskiej?* Pobrane z: [http://www.edufin.pl/\(...\)-niekonwencjonalne-\(...\)-dochod\(...\)-wsi-czyli-jak-wzbogaci-budzet-\(...\)-rodziny-wiejskiej](http://www.edufin.pl/(...)-niekonwencjonalne-(...)-dochod(...)-wsi-czyli-jak-wzbogaci-budzet-(...)-rodziny-wiejskiej), maszynopis.

Prognoza gospodarstw domowych na lata 2016-2050, opracował M. Potyra pod kier. merytorycznym M. Waligórskiej, GUS, Warszawa, czerwiec 2016.

Prognoza ludności gmin na lata 2017 – 2030. Praca eksperymentalna, GUS, Warszawa, 2017.

Przedmowa do Dokument dotyczący społecznego wymiaru Europy. Komisja Europejska, COM(2017) 206, 26.04.2017 r., Bruksela.

Prognoza ludności na lata 2014–2050. GUS, Warszawa, 2016.

Perspektywy rozwoju demograficznego województwa mazowieckiego, wybrane konsekwencje ekonomiczne i społeczne. GUS, Warszawa, 2017.

Praca socjalna i pomoc społeczna wobec potrzeb ludzi starszych. [w:] K. Wódz, K. Piątek (red.): *Socjologia i polityka społeczna a aktualne problemy pracy socjalnej. Dylematy teorii i praktyki społecznej.* Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń, 2004.

Procesy demograficzne w województwie mazowieckim w latach 2000-2018 oraz w perspektywie do 2040 r., Urząd Statystyczny w Warszawie, 2019.

Rand Europe, za: *Dokument dotyczący społecznego wymiaru Europy.* Komisja Europejska, COM(2017) 206, 26.04.2017 r., Bruksela. <https://www.rand.org/randeurope/methods/economics.html>

Ranking zawodów deficytowych i nadwyżkowych w mieście stołecznym w Warszawie 2017, 2018, Urząd m. st. Warszawy, Warszawa, kwiecień 2018.

Rawls J., 2009, *Teoria sprawiedliwości [A Theory of Justice]*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Rocznik Statystyczny, lata: 2016, 2017, 2018, GUS, Warszawa.

Rola samorządów w kształtowaniu polityki senioralnej. Materiały konferencyjne. Warszawa, Komisja Polityki Senioralnej, Komisja Samorządu Terytorialnego i Polityki Regionalnej, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Sejm RP, Warszawa 2017.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005, Dz. Urz. UE L 347/487 z 20.12. 2013.

RURAL 3.0.policy note a framework for rural development, 2018, <https://www.oecd.org/cfe/regional-policy/Rural-3.0-Policy-Note.pdf>

Rybczyńska D., 1995, *Jakość Życia pokolenia wstępującego*, WSP, Zielona Góra.

Sampolska-Rzechuła A., 2013, *Jakość życia jako kategoria ekonomiczna*, Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis, Oeconomica, 301, 71, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.

Serwis Regionalnego Programu Województwa Mazowieckiego”, <https://www.fundusze-dla-mazowsza.eu/aktualnosci/fundusze-ue-na-pomoc-osobom-niesamodzielnym-i-starszym/>.
Pobrane: 9.08.2018.

Siódmy raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej, 2017, Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Polityki Regionalnej i Miejskiej.

Skills for social care., 2014, EU Skills Panorama. Analytical Highlight, prepared by ICF GHK and CEDEFOP for the European Commission. Za: Raport pt.: *Challenges in long-term care in Europe. A study of national policies 2018* [Wyzwania w opiece długoterminowej w Europie. Badanie krajowych polityk 2018]. Autorzy: S. Spasova, R. Baeten, S. Coster, D. Ghailani, R. Peña-Casas and B. Vanhercke. European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Directorate C – Social Affairs, Unit C.2 – Modernisation of social protection systems, European Commission B-1049 Brussels, 2018.

Stan i struktura bezrobocia na wsi w 2016 roku. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Departament Rynku Pracy, Warszawa, maszynopis z dnia 30.06.2017.

Stanley D., 2003, *What Do We Know about Social Cohesion: The Research Perspective of the Federal Government' Cohesion Research Network* [Co wiemy o spójności społecznej: perspektywa badawcza sieci badawczej rządu federalnego], *The Canadian Journal of Sociology*, vol. 28, no.1.

Statistical Factsheet European Union, Poland, June 2017, Sytuacja gospodarstw domowych w świetle wyników badań budżetów gospodarstw domowych. (za lata 2003-2018), Informacja sygnałna GUS.

Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030, (projekt z dnia 29 maja 2019 r.), <https://www.gov.pl/attachment/4777e588-3d71-4e91-b886-5c4f2b4ef1eb>

Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000-2011. Zróżnicowanie Miasto-Wieś, GUS, Warszawa, 2013.

Stępnik K. (2017). *Koncepcja gospodarstw opiekuńczych w Polsce*. Prezentacja na seminarium wojewódzkim. Organizatorzy: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Krakowie. Pobrane z: <http://ksow.pl/>.

Szarfenberg R., (bez daty), *Dlaczego powinniśmy uczestniczyć w tej debacie*. [za:] *Profesjonalny Dialog na Rzecz Europy Socjalnej*. [w:] r.szarf.ips.uw.edu.pl/pdf/dlaczegoEMS.pdf.

Szczyt Społeczny na rzecz Sprawiedliwego Zatrudnienia i Wzrostu Gospodarczego – arkusze informacyjne. za: https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights/endorsing-european-pillar-social-rights_pl.

Szukalski P., *Proces starzenia się ludności – przyczyny, etapy, konsekwencje*, [http://dspace.uni.lodz.pl](http://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/1, stan na dzień 27.04.2017) /xmlui/bitstream/handle/1, stan na dzień 27.04.2017.

Szukalski P., 2015, *W kraju rośnie skala dobrowolnej bezdzietności*, wywiad w Dziennik Łódzki z dn. 19 lipca 2015 r., <http://www.dzienniklodzki.pl/arttykul/prof-piotr-szukalski-w-kraju-rosnie-skala-dobrowolnej-bez-dzietnosci,id,t.html>, stan na dzień 27.04.2017.

Szukielój-Bieńkuńska A., *Pomiar jakości życia w statystyce publicznej*, *Wiadomości Statystyczne*, 7/2015.

The Future of Food and Farming. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels. European Commission, 29.11.2017 (COM(2017) 713 final).

The cooperative approach under the new Dutch agri-environment-climate scheme, Background procedures and legal and institutional implications, https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/w12_collective-approach_nl.pdf.

The 2018 Ageing Report, Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2016-2070). Directorate-General for Economic and Financial Affairs, download here. European Commission, 2018. [Raport starzenia się w 2018 r., Prognozy gospodarcze i budżetowe dla 28 państw członkowskich UE (2016-2070)], Dyrekcja Generalna ds. Gospodarczych i Finansowych. Komisja Europejska, 2018.

Tobiasz-Adamczyk B., 1996, *Jakość życia w naukach społecznych i medycynie*, Sztuka Leczenia, 2.

Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (EFFS), Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, 26.10.2012 [PL], C 326/47-C 326/128.

Traktat o Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012.

Traktat z Maastricht, , oficjalnie Traktat o Unii Europejskiej (fr. Traité sur l'Union européenne, ang. Treaty on European Union). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2010:083:FULL&from=PL>

Trzebiatowski J., 2011, *Jakość życia w perspektywie nauk społecznych i medycznych – systematyzacja ujęć definicyjnych*, Hygeia Public Health, 46 (1).

Ubóstwo w Polsce w 2010 r. (na podstawie badania budżetów gospodarstw domowych), 2011, GUS, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Informacja sygnałna, Materiał na konferencję prasową w dniu 26.07.2011 r.

Ulman P., 2008, *Nierówności ekonomiczne w Polsce w 2005 roku. Ujęcie obiektywne i subiektywne*. [w:] Woźniak M.G. (red.) *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy w kontekście spójności społeczno-ekonomicznej*, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii, Zeszyt nr 13, Rzeszów.

Usługi publiczne: organizacja i zarządzanie, red. nauk.: B. Kożuch i A. Kożuch. Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2011.

Wniosek Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady ustanawiające przepisy dotyczące wsparcia na podstawie planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) i z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz uchylające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 i rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1307/2013 {SEC(2018) 305 final} - {SWD(2018) 301 final}.

Województwo mazowieckie. Podregiony, powiaty, gminy. Urząd Statystyczny w Warszawie, 2006, Warszawa, 2006.

Województwo mazowieckie. Podregiony, powiaty, gminy. Urząd Statystyczny w Warszawie, 2018, Warszawa 2018

Wódz K., Czekaj K., Niesporek A., Leszczyńska B., Makurat M., Tymicki K., 2017, *Ewaluacja bieżąca projektów PO WER dotycząca tworzenia i prowadzenia Dziennych Domów Opieki Medycznej (DDOM). Raport końcowy*. Fundusze Europejskie Wiedza Edukacja Rozwój, Ministerstwo Zdrowia, Europejski Fundusz Społeczny UE, Warszawa.

Wrbka T., Schindler S., Pollheimer M., Schmitzberger I., Peterseil J., 2008, *Impact of the Austrian Agri-Environmental Scheme on diversity of landscapes, plants and birds*, Community Ecology, 9.

W trosce o seniorów na obszarach wiejskich. 2017. <http://www.minrol.gov.pl/> Ministerstwo/Biuro-Prasowe/Informacje-Prasowe/W-trosce-o-seniorow-na-obszarach-wiejskich

Wyniki badania struktury gospodarstw rolnych 2016. GUS. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/wyniki-badania-struktury-gospodarstw-rolnych-2016,12,1.html>.

Wyniki standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w polskim FADN w 2005 roku, 2006, opracował zespół: L. Goraj, S. Mańko, D. Osuch, R. Płonka, Polski FADN, IERiGŻ, Warszawa.

Wyniki Standardowe 2015 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN. Część I. Wyniki Standardowe. IERiGŻ-PIB, Zakład Rachunkowości Rolnej, autorzy: Z. Floriańczyk, D. Osuch, R. Płonka, Warszawa, 2017.

Wyniki standardowe 2016 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w polskim FADN, 2017, opracował zespół: Z. Floriańczyk, D. Osuch, R. Płonka. Polski FADN, IERiGŻ, Warszawa.

Zabielska J.M., 2007, *Ubóstwo a procesy marginalizacji społecznej*, KUL, Lublin.

Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2015 r. (na podstawie badań budżetów gospodarstw domowych), GUS, opracowanie sygnałne, Warszawa, 12.05.2015.

Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2016 r. (na podstawie badania budżetów gospodarstw domowych), Opracowanie sygnałne GUS, 2017.

Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2017 r., Informacje sygnałne GUS, 2018.

Zwiech P., 2016, *Nierówności ekonomiczne w Polsce*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Szczecin.

Zwiech P., *Eliminacja nierówności społeczno-ekonomicznych jako cel polityki spójności*. Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 310/2017.

Zegar J.St., 2015, *Przesłanki i uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] J.St. Zegar (red.), J. Krzyżanowski, W. Wrzaszcz, J. St. Zegar., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym* (31), Monografie PW 2015-2019, 6, IERiGŻ-PIB, Warszawa.